

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

GUY DEUTSCHER

Dilin Aynasından

KELİMELER DÜNYAMIZI

NASIL RENKLENDİRİR?

22

GUY DEUTSCHER

Dilin Aynasından

Ücretsiz PDF

GUY DEUTSCHER

Dilin Aynasından

İsraili dilbilimci. 1969 yılında doğdu. Cambridge Üniversitesi'nde matematik okuduktan sonra dilbilim doktorası yaptı. Bir süre Cambridge Üniversitesi'nde tarihsel dilbilim alanında araştırma görevlisi olarak çalıştı, ardından Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'nin Eski Mezopotamya Dil ve Kültürleri Bölümünde profesör olarak hizmet verdi. *The Times* ve *The New York Times* gibi gazetelerde dilbilim üzerine çeşitli makaleleri yayımlanan Deutscher'in *Dilin Aynasından* dışında iki kitabı daha bulunuyor: *Syntactic Change in Akkadian* (2000) ve *The Unfolding of Language* (2005). Deutscher eşi ve kızıyla birlikte İngiltere'de yaşıyor

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
Tel: 212 2454696 Faks: 212 2454519
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Dilin Aynasından
Kelimeler Dünyamızı Nasıl Renklendirir?
Guy Deutscher

İngilizce Basımı:
Through the Language Glass
How Words Colour Your World?
William Heinemann, 2010

© Guy Deutscher, 2010
© Metis Yayınları, 2010
Çeviri Eser © Cemal Yardımcı, 2012

Birinci Basım: Ocak 2013

Yayıma Hazırlayan: Özde Duygu Gürkan
Kapak Tasarımı: Emine Bora

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197-203
Topkapı, İstanbul Tel: 212 5678003
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-975-342-891-0

GUY DEUTSCHER

Dilin Aynasından

KELİMELEK DÜNYAMIZI
NASIL RENKLENDİRİR?

Çeviren: Cemal Yardımçı

metis

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Alma'ya

İçindekiler

Giriş: Dil, Kültür ve Düşünce	9

BİRİNCİ KISIM: DİL AYNASI

1 Gökkuşağını Adlandırmak	33
2 Yıllar Yılı Yanlış İz Peşinde	49
3 Uzak Diyarlardaki Vahşi Topluluklar	65
4 Söylediklerimizi Bizden Önce Söyleyenler	85
5 Platon ve Makedon Domuz Çobanı	104

İKİNCİ KISIM: DİL MERCEĞİ

6 Yalancı Çoban Whorf	133
7 Güneşin Doğudan Doğmadığı Yer	160
8 Cinsiyet ve Sentaks	196
9 Rus Mavileri	217

Sonsöz: Bilgisizliğimizi Bağışlayın	233

Ek: Renk Görenin Gözündedir	241

Notlar	251

Kaynakça	271

Teşekkür	287

Dizin	289

GİRİŞ

Dil, Kültür ve Düşünce

TALMUD ŞÖYLE DER: "Dünyevi kullanıma layık dört dil vardır: şarkı için Yunanca, savaş için Latince, ağıt için Süryanice ve gündelik konuşma için İbranice." Farklı dillerin neye uygun olduğu konusunda başka otoriteler de yargılarında daha az kendinden emin değildir. Pek çok Avrupa dilini ustaca kullanabilen, Kutsal Roma imparatoru, İspanya kralı, Avusturya arşidükü V. Charles, "Tanrı'yla İspanyolca, kadınlarla İtalyanca, erkeklerle Fransızca, atı[y]la da Almanca" konuştuğunu açıkça söylemişti.

Bir halkın dilinin onun kültürünü, ruhunu, düşünce tarzlarını yansıttığı söylenir sık sık. Tropik bölgelerin halkları öyle gevşek ve ağırkanlıdır ki, bir sürü sessiz harflerini düşürüp kaybetmelerine hiç şaşmamak gerekir. Portekizcenin yumuşak sesleriyle İspanyolcanın kulak tırmalayan sertliğini karşılaştırmak, bu iki komşu kültür arasındaki temel farkı kavramak için yeterlidir. Kimi dillerin grameri karmaşık fikirleri ifade edemeyecek ölçüde mantıktan yoksundur. Buna karşılık Almanca özellikle düzenli bir dildir ve bu yüzden Almanlar böylesine düzenli bir kafa yapısına sahiptir. Yine bu yüzden Almanca felsefi derinliklerin inceliklerini formüle etmek için böylesine ideal bir araçtır. (Ama zarafetten uzak kaba telaffuzunda kaz adımı seslerini iştirmek mümkün mü?) Kimi dillerde gelecek zaman kipi bile bulunmaz; yani bu dilleri konuşanlar geleceği kavrayamaz. Babilliler *Suç ve Ceza'yı* anlamakta çok ama çok zorlanırdı, çünkü dilleri bu iki kavramı tek bir kelimeyle karşılıyordu. Fiyortların engebeli girinti çıkıntıları Norveççenin dimdik vurgularında duyulur hale gelir ve Çaykovski'nin kederli ezgilerinde Rusçanın kalın l'lerini iştirir gibi olursunuz. Fransızca Latin dil ailesinden gelme bir

dil olmanın yanı sıra romansın dilidir. İngilizce kolayca uyarlanabilen, hatta gelişigüzel bir dildir ve İtalyanca – ah o İtalyanca!..

Sofra sohbetleri sık sık böyle nüktelerle süslenir ama bu tür gözlemler yemek odasının samimi havasından çıkarılıp çalışma odasının serin ortamına götürüldüğünde, içi boş anekdotlardan yapılmış puf börekleri gibi puf diye çöküverir: İyi ihtimalle eğlenceli ve anlamsız, kötü ihtimalleylese bağnazca ve saçma gözlemlerdir bunlar. Yabancı kulakların çoğu Norveççenin engebeli girinti çıkıntılarıyla İsveççenin uçsuz bucaksız düzlükleri arasındaki farkı ayırt edemez. Çalışkan Protestan Danimarkalılar dondurucu rüzgârların süpürdüğü topraklarına en miskin tropik kabilelerden daha fazla sessiz harf düşürüp yitirmiştir. Almanlar sistematik bir zihne sahiptirler eğer, bu, sağı solu hiç belli olmayan anadilleri yüzünden beyinlerinin düzensizlikle başa çıkma yeteneğinin tükenmiş olmasından da kaynaklanıyor olabilir. İngilizce konuşanlar gelecekteki olaylara ilişkin hep şimdiki zamanı kullanarak uzun uzun sohbet edebilir (*I'm flying to Vancouver next week* – Haftaya Vancouver'a uçuyorum) ve gelecek kavramına ilişkin algılarında görünür hiçbir bozulma olmaz. Hiçbir dil –en "ilkel" kabilelerin dili bile– en karmaşık fikirleri ifade etmek için doğaları gereği yetersiz değildir. Bir dilin felsefe yapmaya uygunluk açısından eksiklikleri, neticede kimi özel soyut kavramlar için kelime hazinesinin ve belki birkaç sözdizimi çatısının yokluğundan ibarettir. Ama bunlar kolayca başka dillerden ödünç alınabilir: Bütün Avrupa dilleri felsefi alet edevatını nasıl Latince'den tırtıkladıysa, Latince ise bütün hepsini nasıl Yunancadan toptan aşırıdıysa, öyle... Bir kabile dilini konuşanlar, canları isterse aynı şeyi bugün de yapabilir ve Zulu dilinde ampirizm ve rasyonalizmin karşılaştırmalı değerlendirmesi üzerine akıl yürütmek ya da Batı Grönland dilinde varoluşsal fenomenoloji üzerine atıp tutmak pekâlâ mümkün olabilir.

Milletler ve diller üzerine bu tür laflar sadece içki masasında sarf ediliyor olsa, anlamsız ama zararsız deyip geçmek mümkün olurdu. Ancak durum böyle değil, en seçkin zihinler âlimane incelemelerle çağlar boyunca bu konuyu ele alıp durdu. Birbirinin ardı sıra her millettten bir sürü filozof, bir halkın niteliklerinin konuştuğu dile yansıdığını öne sürdü. On yedinci yüzyılda yaşamış İngiliz düşünürü Francis Bacon, "halkların ve milletlerin düşünce yapısına ve

adabına ilişkin hatırı sayılır miktarda ipucunu onların dillerinde yakalamanın" mümkün olduğunu savundu. Onunla aynı görüşte olan Fransız filozofu Etienne de Condillac da bir asır sonra, "Tüm göstergeler bir dilin, o dili konuşan halkın karakterini ifade ettiğini teyit ediyor," diye yazdı. Condillac'ın genç çağdaşı Alman Johann Gottfried Herder de tamamen aynı fikirdeydi: "Her dilde, onu konuşanların anlayış ve karakteri yansır." Çalışkan milletlerin dillerinde, diyordu Herder, "bol miktarda fiil kipi vardır; daha gelişmiş milletlerin dillerindeyse pek çok isim soyut kavramlara dönüşmüştür". Kısacası, "bir milletin düşünce yapısını en iyi yansıtan şey dilinin fizyonomisidir". Amerikalı Ralph Waldo Emerson 1844'te tüm bunları şöyle özetliyordu: "Bir milletin ruhunu büyük ölçüde diline, yüzlerce yıl boyunca her güçlü bireyin birer taş koyarak inşa ettiği bu anıta bakarak çıkarabiliriz."

Bu etkileyici uluslararası mutabakatın tek bir kusuru var: Düşünürler genel ilkeyi ortaya koyduktan sonra, belli bir dilin belli özellikleri üzerine ve bu dilsel özelliklerin belli bir halkın özelliklerine ilişkin ne anlattığı üzerine akıl yürütmeye başlar başlamaz dağılıveriyor. 1889'da Cambridge'deki Trinity College'ın burs sınavlarına hazırlanmakta olan 17 yaşındaki Bertrand Russell, kendisine kompozisyon ödevi konusu olarak verilen Emerson'ın sözlerini şu incilerle yanıtlamıştı: "Bir halkın karakterini, o halkın diliyle en iyi ifade edilen fikirlere bakarak inceleyebiliriz. Örneğin Fransızcada, İngilizce ifadesi neredeyse mümkün olmayan *spirituel*, *l'esprit* gibi kelimeler bulunur; buradan hareketle İngilizceye kıyasla Fransızca'nın daha 'esprili' ve daha 'spiritüel' olduğu sonucunu çıkarabiliriz ve bu çıkarımımız gözlemle teyit edilebilir."

Öte yandan Cicero bir dilde bir kelimenin olmayışından tam tersi bir sonuç çıkarmıştı. Yunancada her şeye karşılık bir kelime bulunduğu söylenir, ama Cicero MÖ 55'te *De oratore* (Hatip Üzerine) adlı yapıtında, Latince *ineptus* (arsız veya münasebetsiz) kelimesinin Yunanca karşılığının olmayışı üzerine uzun uzun kalem oynamıştı. Russell bu durumu, son derece kusursuz bir adaba sahip, yol yordam bilen Yunanlıların, olmayan bir kusuru tarif edecek bir kelimeye ihtiyaç duymaması olarak yorumlardı herhalde. Cicero ise tam tersine, bu kusurun Yunanlılar arasında son derece yaygın olduğunu, bu yüzden bir kusur olarak farkına bile varmadıklarını düşü-

nüyor, kelimenin yokluğunu bu durumun kanıtı olarak görüyordu.

Romalıların dili de eleştiriden muaf değildi. Cicero'dan on iki yüzyıl sonra, Dante Alighieri *De vulgari eloquentia* (Günlük Dilde Belagat Üzerine) adlı kitabında İtalya'nın lehçelerini incelemiş ve şöyle demişti: "Romalıların günlük dili, bir dil olmaktan çok berbat bir jargondur ... ve bu hiç şaşırtıcı değildir, zira kendileri de İtalyanlar arasında hem hal ve tavırlarının hem de dış görünüşlerinin çirkinliğiyle öne çıkar."

Oysa yalnız romantik ve *spirituel* olmakla kalmayıp aynı zamanda mantık ve sarahat zirvesi de olan Fransızca söz konusu olduğunda kimse böyle şeyler düşünmeyi hayal bile edemez. İnanmıyorsanız, konunun uzmanlarına, yani bizzat Fransızlara başvuralım. 1894'te *Académie française*'e (Fransız Akademisi) seçilmesi üzerine bu şanlı kuruluşun üyelerine hitap eden seçkin eleştirmen Ferdinand Brunetière, Fransızcanın "insanoğlu tarafından kullanılan gelmiş geçmiş en mantıklı, en sarih, en şeffaf dil" olduğunu söylemişti. Brunetière bu sonuca uzun bir âlimler dizisinin otoritesine dayanarak varmıştı. Bu âlimler arasında on sekizinci yüzyılda Fransız dilinin benzersiz özelliğinin sarahat ve düzenlilik olduğunu beyan etmiş olan Voltaire de vardı. Voltaire de bu kavrayışı, 1669'da, yani kendisinden bir yüzyıl önce yapılmış şaşırtıcı bir keşfe borçluydu. Fransız gramerciler, on yedinci yüzyılda Fransızcanın neden dünyadaki bütün dillerden daha sarih olduğunu anlamak için büyük bir mesai harcamıştı. İçlerinden birinin sözleriyle, Fransızcanın öyle bir sarahati ve keskinliği vardı ki, bir şey Fransızcaya çevrildiğinde sanki ona gerçek bir yorum katılmış oluyordu – peki ama neden? Louis Laboureur yıllarca çaba harcadıktan sonra, 1669'da sebebin basitlik olduğunu keşfetti. Zorlu gramer araştırmaları sonunda keşfettiği şuydu: Başka dilleri konuşanların tersine, "biz Fransızlar, söylediğimiz her sözde, tamı tamına düşüncelerin sırasını, yani doğal olan sıralamayı takip ediyoruz". Fransızcanın asla muğlak olmamasına hiç şaşırmamalı öyleyse. Daha sonraki dönemlerden bir başka düşünür, Antoine de Rivarol'un dediği gibi, "Sarih olmayan bir ifade İngilizce, İtalyanca, Yunanca ya da Latince olabilir", ama "ce qui n'est pas clair n'est pas français"*.

* "sarih olmayan bir ifade Fransızca değildir" –ç.n.

Ancak dünyanın bütün entelektüelleri bu analize katılmaz. Aynı derecede seçkin –ve çoğu Fransa dışından– başka düşünürler farklı görüşler öne sürmüştür. Mesela tanınmış Danimarkalı dilbilimci Otto Jespersen, mantık da dahil bir dizi özellik açısından İngilizcenin Fransızcadan üstün olduğuna inanıyordu. Fransızcayla kıyaslandığında İngilizce "yöntemli, canlı, pratik, dengeli bir dildir, incelik ve zarafete fazla önem vermez ama mantıksal tutarlılığa önem verir". Jespersen "Dil nasıl ise millet de öyledir," diye bağlıyordu sözünü.

Dilin o dili konuşanların karakterini nasıl *yansıttığı* sorusundan daha büyük bir başka soruya, dilin o dili konuşanların düşünme süreçlerini nasıl *etkilediği* sorusuna geçildiğinde, büyük zihinlerde daha da parlak inciler üretilip etrafa saçılmaya başladı. İlerideki bir bölümde tekrar karşılaşacağımız Benjamin Lee Whorf'un bir kuşak boyunca etkili olmuş görüşü şöyleydi: Dünyayı ("taş" gibi) nesnelere ve ("düşmek" gibi) eylemlere bölme alışkanlığımız gerçekliğin doğru bir yansıması değil, Avrupa dillerinin gramerinin üzerimize yaktığı bir ayırımıdır. Whorf'a göre fiil ve nesneyi tek bir kelimede birleştiren Amerika Kızılderililerinin dilleri evrene monistik bir bakış tarzı dayatır, bu yüzden bu dilleri konuşanlar nesneler ile eylemler arasındaki ayrımı anlamaz.

Bir kuşak sonra George Steiner, 1975 tarihli kitabı *After Babel*'da (Babil'den Sonra), "sözdizimimizdeki ileriye yönelik uzlaşımaların", "gelecek olayları ifade edebilme" yeteneğimizin, başka bir deyişle gelecek zaman kipinin varlığının bizi nihilizmden, hatta toplu intihardan koruduğu doğrultusunda akıl yürütüyordu. "Eğer zaman kipleri sistemimiz daha zayıf olsaydı belki de dayanamazdık." (Belli ki kâhince bir ilhamla yazmış, zira her sene gelecek zaman kipinden yoksun düzinelerce dil silinip yok oluyor.)

Daha yakın zamanlarda ise bir filozof, Henry'nin Papa ile bozuşmasının gerçek sebebini gün ışığına çıkararak Tudorların tarihine ilişkin kavrayışımızı altüst etti. Ona göre Anglikan devrimi, tahtı için bir veliaht isteyen kralın çaresizlik içinde uğraşıp didinmesinin sonucu ya da Kilise'nin malını mülkünü iç etmek için sahtekârca bir manevra değildi. Anglikan ilahiyatı İngiliz dilinin gereklerinin kaçınılmaz sonucuydu: Fransızca ile Almancanın ortasında bir yer tutan İngilizcenin grameri, İngiliz dini düşüncesini karşı konulmaz

biçimde, (Fransız usulü) Katoliklik ile (Alman usulü) Protestanlık arasında bir konuma zorluyordu.

Dil, kültür ve düşünce üzerine söylenenlere bakılırsa, çoğu zaman büyük düşünürlerin büyük eserleri, küçük düşünürlerin küçük eserlerinden daha doyurucu değilmiş gibi görünüyor. Pek de iştah kabartıcı olmayan bu tür tarihsel örnekler varken –aslında liste kolayca çok daha uzatılabilirdi– tartışmadan leziz bir şeyler çıkarmayı umabilir miyiz acaba? Temelsiz, cahilce, gülünç ya da uçuk ne varsa ayıklandıktan sonra dil, kültür ve düşünce arasındaki ilişkilere dair makul bir şey kalır mı geriye? Karla veya deve yünü kırkmayla ilişkili kelime sayısı gibi ıvrır zıvırın ötesinde, dil bir toplumun kültürünü derin bir anlamda yansıtır mı? Ve daha da tartışmalısı, farklı diller, o dilleri konuşanların farklı düşünmesine, dünyayı farklı algılamasına yol açabilir mi?

Bugün ciddi biliminsanlarının çoğu, bütün bu soruları yüksek sesle hayır diye cevaplıyor. Günümüz dilbilimcileri arasındaki baskın görüş, dilin öncelikle bir içgüdü olduğu, yani başka bir deyişle dilin temellerinin genlerimizde kodlanmış bulunduğu ve bütün insan soyu için aynı olduğu yolunda. Noam Chomsky'nin meşhur bir savı vardır: Marslı bir bilimci gelip baksa, bütün dünyalılardan aynı dilin lehçelerini konuştuğu sonucuna varırdı, der. Bu kurama göre, en derinlerde bütün diller aynı evrensel grameri, aynı temel kavramları, aynı karmaşıklık düzeyini paylaşır. Dolayısıyla dilin en önemli –ya da en azından incelenmeye en çok değecek– yönleri, dili insanın doğuştan gelen doğasının ifadesi olarak ortaya koyan yönleridir. Netice olarak, eğer anadilimiz düşünce tarzımızı etkiliyorsa, bu etkinin ihmal edilebilir, sözünü bile etmeye değmez nitelikte olduğuna ve esas olarak hepimizin aynı tarzda düşündüğüne dair geniş bir mutabakat bulunuyor.

Ne var ki ben, ilerleyen sayfalarda, sağduyunuzun size söylediğine muhtemelen ters düşerek ve akademik dünyada bugünün modası olan görüşe kesinlikle aykırı olarak, yukarıdaki soruların cevabının evet olduğuna sizi ikna etmeye çalışacağım. Kültürel farklılıkların dilde anlamlı bir biçimde yansıdığını ve dahası, anadilimi-

zin düşünme ve dünyayı algılama tarzımızı etkilediğine ilişkin –sadece temelsiz spekülasyonlar değil– büyüyen bir bilimsel araştırma külliyyatının sağladığı somut kanıtlar bulunduğunu savunacağım. Fakat siz bu kitabı bodrumdaki abuk subuk kitaplar rafına, Atkinson diyeti yemek tarifleri ile *Akvaryum Balıklarınızı Nasıl Eğitirsiniz* kitaplarının yanına yollamaya kalkmadan önce bu kitapta mesnetsiz zırvalara hiçbir şekilde müsamaha gösterilmeyeceği hususunda sizi şerefimle temin etmek isterim. Herhangi bir evrene monistik bir görüş dayatmayacağız; hangi dilin daha fazla "esprisi" olduğu gibi alanlarda üst perdeden uçmayacağız; hangi kültürün daha derin olduğu sorusuna hiç dalmayacağız. Bu kitapta dert edindiğimiz meseleler bambaşka bir türden.

Aslında ilgileneceğimiz kültür alanlarının hepsi günlük hayatın en pratik düzeyinde ve dilin ele alacağımız yönleri de günlük konuşmanın en pratik düzeyinde olacak. Çünkü dil, kültür ve düşünce arasındaki en çarpıcı bağlantılar en az beklendikleri yerde, sağduyunun bütün kültürlerde ve dillerde tamamen aynı kalması gerektiğini söylediği yerlerde bulunuyor.

Hemen saptayabildiğimiz yüksek düzeydeki kültürel farklar –müzik zevklerinde, cinsel âdetlerde, giyim kurallarında ya da sofrada adabındaki ayrılıklar– bir anlamda yüzeyseldir; tam da bu yüzden onları böylesine güçlü bir biçimde fark ederiz. Neyin pornografi olarak kabul edildiğinin aslında coğrafi bir mesele olduğunu biliyoruz; dünyadaki halkların aynı müzik beğenisine sahip olduğu, çatalı aynı biçimde tuttuğu gibi kuruntulara da kapılmış değiliz. Ama kültür hemen fark edemeyeceğimiz kadar derin izler bırakabilir; uzlaşım kurallarıyla genç ve kolay etkilenen zihinlere öyle bir damga vurabilir ki, büyüdüğümüzde bu kuralları başka bir şey sanabiliriz.

Bu söylenenlerin herhangi bir anlam taşıması için kültür kavramının günlük konuşmadaki alışılmış anlamının ötesine geçecek biçimde genişletilmesi gerekir. "Kültür" denince aklınıza ne geliyor? Shakespeare? Yaylı çalgılar dördlüsü? Çay fincanını tutarken küçük parmağın kıvrılması? Doğal olarak, "kültür" den ne anladığınız hangi kültürden geldiğinize bağlıdır. Üç sözlük maddesinin merceğinden şöyle bir bakmak bunu teyit eder:

Culture: cultivation, the state of being cultivated, refinement, the result of cultivation, a type of civilization (eğitimsellik, eğitilmiş olma hali, eğitimin sonucu, incelik ve kibarlık, bir tür uygarlık). – Chambers İngilizce Sözlüğü

Kultur: Gesamtheit der geistigen und künstlerischen Errungenschaften einer Gesellschaft (Bir toplumun entelektüel ve sanatsal edinimlerinin toplamı). – Störig Almanca Sözlüğü

Culture: Ensemble des moyens mis en œuvre par l'homme pour augmenter ses connaissances, développer et améliorer les facultés de son esprit, notamment le jugement et le goût (İnsanın bilgisini artırmak, özellikle muhakeme ve zevk alanlarında zihinsel yetilerini geliştirmek ve iyileştirmek kullandığı araçların tamamı). – ATLIF Fransızca Sözlüğü

Üç büyük Avrupa kültürüne ilişkin yerleşik klişeleri teyit edecek bir şey aranıyorsa, diyecektir hiç şüphesiz bazıları, kültür kavramını nasıl anladıklarını ele almaktan daha uygunu zor bulunur. Suya sabuna dokunmayan eşanlamlılar listesiyle ve zorlama tanımlamalardan kibarca kaçınmasıyla amatörce diye nitelenebilecek Chambers'ın tanımı tam da İngilizliğin özü değil mi? Ya Almanca tanımdan daha Alman ne olabilir? Acımasızca kapsayıcı, son derece entelektüel, zarafetten uzak bir hassasiyetle kavramı tam gözünden vuruyor. Fransızcaya gelince: şatafatlı, iflah olmamacasına idealistçe ve zevk konusunu takıntı yapmış durumda.

Ne var ki antropologlar ya da dilbilimciler "kültür"den söz ederken genellikle kelimeyi yukarıdaki tanımlardan daha farklı, çok daha geniş bir anlamda kullanır. Bilimsel "kültür" kavramı on dokuzuncu yüzyıl ortasında Almanya'da ortaya çıktı, ilk açık seçik ifadesini ise 1871'de İngiliz antropolog Edward Tylor'ın sözlerinde buldu. Tylor çığır açan kitabı *Primitive Culture*'a (İlkel Kültür), bugün hâlâ konuya giriş yapılırken neredeyse daima alıntılanan şu tanımla başlıyordu: "Geniş etnografik anlamıyla [kültür] insanın bir toplumun üyesi olarak edindiği bilgi, inanç, sanat, ahlak, gelenek ve benzeri başka yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bütündür." "Kültür" burada büyük sanatsal ve entelektüel edinimler ya da görgü kurallarında ve beğenide alabildiğine incelik mükemmelleşme olarak değil, insan davranışının içgüdü ürünü olmayan *bütün* yönleri olarak kavranmıştır. Bu anlamıyla kültür, doğuştan gelen özelliklerle karşıtlık içindeki edinilmiş özellikler bütünüyle özdeştir. Bireyin davranışının kuşaktan kuşağa öğrenilerek aktarılan bütün yönlerini,

topluluk davranışının uzlaşım sal toplumsal kurallar haline evrilmiş bütün yönlerini kapsar. Biliminsanları kimi zaman, bir şempanze topluluğu taş ve sopaları komşu topluluklardan farklı bir biçimde kullandığı ve bu bilginin genlerle değil de öğrenme yoluyla aktarıldığı gösterilebildiğinde "şempanze kültüründen" bile bahsederler.

Tabii ki insan kültürü taş ve sopaların ötesine geçer. Ama bu kıtapta ilgilendiğimiz kültür türünün yüksek sanatla, muhteşem entelektüel başarılarla pek alakası yoktur. Sözünü ettiğim gibi, burada en az farkında olduğumuz gündelik kültürel unsurlara, bizi uzlaşım a dayalı olduğunu ayırt edemeyeceğimiz kadar derinden damgalamış uzlaşım sal kurallara odaklanacağız. Kısacası, kültürün burada incelenip açığa çıkarılacak yönleri, kültürün doğal ve doğuştanmış kisvesine büründüğü yönleri olacak.

Dil Aynası

Dil kültürün bu yönlerinden biri midir? Kültür tarafından mı biçimlendirilir, doğadan mı devralınır? Dile zihnin aynası olarak bakarsak ne görürüz orada, insan doğasını mı, toplumumuzun kültürel uzlaşım larını mı? Kitabın ilk kısmının merkezinde bu soru bulunuyor.

Bir açıdan bu sorunun sorulması bile acayıptır, çünkü dil, başka bir kisveye bürünmeyen, kültürel bir uzlaşım olduğunu hiç saklamayan bir kültürel uzlaşım dır. Diller dünyanın bir yerinde başka, bir diğ erinde başkadır ve bir çocuğun öğrendiği dilin, kaza eseri hangi kültürün içine doğmuş sa o kültürün dili olduğunu herkes bilir. Bostonlu bir bebek, Bostonlu genleri taşıdığı için değil, Boston İngilizcesi ortamında doğduğu için Boston İngilizcesi konuşarak büyüyecektir. Yeni doğmuş bir Pekin sakini, genetik bir yatkınlık sebebiyle değil, Mandarin ortamında büyüyeceği için zamanla Mandarin Çincesi konuşmaya başlayacaktır. Eğer bebekleri değiştirirseniz, zamanı gelince Pekinli oğlan mükemmel bir Boston İngilizcesi, Bostonlu kız da mükemmel bir Mandarin Çincesi konuşacaktır. Bu önermeyi destekleyecek milyonlarca yürüyen kanıt dolaşıyor her tarafta.

Dahası, diller arasındaki en bariz fark, nesnelere ve kavramlara farklı adlar, farklı etiketler takmalar ıdır ve herkes bilir ki, bu etiketlerin kültürel uzlaşım lar olma dışında hiçbir iddiası yoktur. *Guguk*

kuşu gibi, adlandırdığı kuşun doğasını taklit ederek göstermeye çalışan tek tük yansıma (onomatope) örnekleri bir yana, herkes bilir ki, etiketlerin ezici çoğunluğu tamamen keyfidir. Bir gül hangi adla anılırsa anılsın, yine de kokusu *sweet, douce, γλυκό, édes, zoet, sladká, sød, makea, magus, dolce, ngot* ya da *hoş* olmaya devam eder. Etiketler ait oldukları kültürlerin keyfine göre biçimlendiklerini hiç saklayıp gizlemez, içeriklerinde doğadan gelen neredeyse hiçbir şey bulunmaz.

Ama etiketlerin yüzeyselliğinin ötesine geçip dil aynasında yansıyan görüntünün derinliklerine dalmaya çalışsak ne buluruz? Etiketlerin arkasına saklanmış *kavramlar*, ya onlar nedir? "Gül", "hoş", "kuş" gibi Türkçe etiketlerin arkasındaki kavramlar Türkçe etiketler gibi tamamen keyfi midir? Dilin dünyayı kavramlara bölmesi de kültürel bir uzlaşımın mı ibarettir? Yoksa "kedi" ile "köpek" veya "gül" ile "kuş" arasındaki sınırları bizim için doğa mı çizer? Soru fazla soyut geldiyse, cevabı somut bir sınama yaparak arayabiliriz.

Diyelim ki eski bir kütüphanenin unutulmuş bir köşesini karıştırdık, oraya bırakıldığı günden bu yana kapağı açılmamış gibi görünen bir on sekizinci yüzyıl elyazmasıyla karşılaşırız. Elyazması *Uzak Zif Adası Seyahatnamesi* başlığını taşıyor ve yazarın keşfettiğini söylediği esrarengiz bir tropik adada gördüklerini oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatmak üzere kaleme alınmışa benziyor. Elleriniz titreyerek kitabı ortasından açıyorsunuz ve "En Tuhaf Hususiyetleriyle Zifçe Lisanının Tafsilatlı Tasviri" başlıklı bölümü incelemeye koyuluyorsunuz.

YEMEKTE iken, birçok şey Lisanlarında ne İsimler verdiklerini sormaya cüret ettim; bu asil İnsanlar da memnuniyetle Sorularımı cevapladı. Bütün Dikkatimi teksif ettiğim halde, İş imkânsız mertebesinde zordu; çünkü Fikir ve Zihin Dünyaları bize en doğal görünen Farklılıklara tamamen kapalıydı. Mesela Lisanlarında ne bizim Kuş Fikrimizi ifade eden bir Kelime, ne de Gül Kavramımızı ifade eden bir İbare mevcuttu. Buna mukabil Zifçede beyaz Gülleri ve kırmızı Göğüslü olmayan Kuşları adlandırmak için kullanılan Külş diye bir Kelime ile, beyaz olmayan gülleri ve kırmızı Göğüslü Kuşları göstermek için kullanılan Gulş diye bir başka kelime vardı.

Üçüncü Kadehten sonra daha da konuşkanlaşan Ev sahibim, Çocukluktan hatırladığı bir Masalı anlatmaya başladı: bir Külş ile bir Gulş'un acıklı sonunu anlatan bir masal. "Tüyleri pırıl pırıl bir Gulş ile sarının tatlı bir tonuna bürünmüş bir Külş bir dala konup cıvıdamaya koyulmuş. Der-

ken ikisinden hangisinin daha güzel öttüğü hususunda aralarında bir münakaşa başlamış. Bir Sonuca varamayınca, Gulş Kararı aşağıdaki Bahçenin Güzellik Timsali Çiçeklerine bırakmayı önermiş. Lafı hiç uzatmadan uçup hoş kokulu bir Külş ile tomurcuklanmış bir kırmızı Gulş'un arasına konmuşlar ve fikirlerini sormuşlar. Sarı Külş incecik sesiyle ötmüş, Gulş ise titrek sesiyle şakımış. Heyhat, Külş de Gulş da Külş'ün çağıldayan nağmelerini Gulş'un titrek ezgilerinden ayıramamış. Mağrur ötücüler infiale kapılmış. Öfkeden kuduran Gulş kırmızı Gulşun üzerine atılıp taç yapraklarını tek tek yolmuş; Gururu fena kırılan Külş de aynı şiddette Külş'e saldırmış. O günden sonra Külş ve Gulş taç yapraklarından yoksun, çırlıçıplak kalmışlar."

Aklımın karıştığını fark eden Ev sahibim Parmağını sallayarak Kıssanın Hisselerini açıkladı: "Yani katiyen unutma: Bir Gulş'u bir Külş'ten ayırt etmeyi ne pahasına olursa olsun becermen lazım!" Bunun için elimden geleni yapacağıma dair onu temin ettim.

Bu değerli belgenin ne olduğunu düşünürsünüz? İlk kâşiflerden birinin gün ışığına çıkmamış günlüğü olduğunu mu, yoksa *Gulliver'in Gezileri*'nin basılmayıp kaybolmuş devamı olduğunu mu? İkinci seçenekten yanaysanız, bunun nedeni sağduyunuzun, kavramları Zif usulünce sınıflandırmanın temelden mantıksız olduğunu, beyaz olmayan güllerle kırmızı göğüslü kuşları aynı torbaya koyan *gulş* gibi bir kavramın ve diğer kuşlarla beyaz gülleri birlikte gruplandırılan *külş* gibi bir kavramın hiç doğal olmadığını kulağınıza fısıldamasıdır. Ve eğer Zifçedeki *gulş* ile *külş* arasındaki ayrım çizgisinin doğal olmadığını düşünüyorsanız, kendi dilinizdeki gül ile kuş arasındaki ayrım da bir biçimde doğal olmalı. Yani sağduyunun diktesine göre diller kavramlara etiketleri tamamen keyfi olarak yapıştırabilir ama etiketlerin arkasındaki kavramlarla aynı keyfilikle oynayamaz. Diller (kırmızı göğüslü kuşlar ve beyaz olmayan güller gibi) keyfi nesne topluluklarını bir arada sınıflandırmaz, zira kuşlar aynı etiketin altında toplanmalıdır. Diller gerçeklikte –ya da en azından gerçeklik algımızda– benzer olan şeyleri bir araya getirecek şekilde dünyayı kategorilere ayırır. Dolayısıyla farklı türden kuşları bir kavram olarak adlandırmak doğalken, rasgele bir grup kuş ile rasgele bir grup gülü tek bir etiket altında bir torbaya tıkmak doğal değildir.

Aslında çocukların anadillerini nasıl öğrendiğini şöyle bir gözlemlemek bile "gül", "kuş" veya "kedi" gibi etiketlerin doğal olduğu görüşünü doğrular. Çocuklar hayal edilebilecek (ve hatta hayal bile

edilemeyecek) her türlü soruyu sorarlar. Siz hiç bir çocuğun "Anne-cim, bu bir kedi mi, köpek mi?" diye sorduğunu duydunuz mu? İstedığınız kadar kafa patlatın, hafızanızı tarayın, bir çocuğun "Bunun bir kuş mu yoksa bir gül mü olduğunu nasıl anlarım?" diye sorduğunu hatırlamanız pek mümkün değildir. Yaşadıkları toplumun dilinde bu kavramların etiketlerini çocuklara öğretmek gerekse de, kavramları nasıl birbirlerinden ayırt edeceklerini onlara söylemek gerekmez. Genellikle resimli bir kitapta birkaç kedi resmi görmek çocuk için yeterlidir; bir daha bir kedi gördüğünde, bu defa sarman değil de tekir kedi de olsa, tüyü daha uzun, kuyruğu daha kısa, tek gözlü ve arka ayaklarından biri kopmuş da olsa, onun bir köpek, kuş ya da gül olmadığını, kedi olduğunu bilecektir. Çocukların böyle kavramları içgüdüsel olarak kavrayışı, benzer nesneleri kümelere ayırmaya yarayan güçlü bir örüntü tanıma algoritmasının, insan beyninin doğuştan gelen yeteneklerinden biri olduğunu gösterir. "Kedi" ya da "kuş" gibi kavramlar da, dünyayı kategorilere ayırma konusundaki bu doğuştan gelen yeteneğe bir biçimde tekabül ediyor olmalı.

Böylece, "Dil kültürü mü yoksa doğayı mı yansıtır?" sorusuna basit bir cevap elde etmiş bulunuyoruz. Güzel bir harita çizdik ve dili iki farklı kısma ayırdık: etiketler bölgesi ve kavramlar alanı. Etiketler kültürel uzlaşımları yansıtır, buna karşılık kavramlar insan doğasını. Her kültür kavramlara tamamen keyfine göre etiketler atayabilir, ama bu etiketlerin ardına gizlenmiş kavramlar doğanın emrettiği gibi oluşmuştur. Bu bölümlenmeye ilişkin pek çok şey söylenebilir. Açık seçik, basit ve zariftir; zihinsel ve duygusal olarak tatmin edicidir; üstüne üstlük kökeni, MÖ dördüncü yüzyılda, konuşulan sözlerin her ırkta farklı olmasına karşılık, kavramların (ya da kendi tabiriyle "ruhun izlenimlerinin") bütün insanlık için aynı olduğunu yazmış olan Aristoteles'e kadar uzanır.

Çizdiğimiz haritaya herhangi bir itirazda bulunmak mümkün müdür? Evet, tek bir itiraz: Bu haritanın gerçeklikle pek alakası yoktur. Çizdiğimiz net sınırlar gönlümüzden geçenin haritasını çıkarmak açısından çok başarılı olabilir, ama haritası çizilen yerdeki hakiki güç ilişkilerini maalesef dosdoğru temsil etmiyor. Çünkü aslın-

da kültür sadece etiketleri belirlemekle kalmaz, sürekli sınırı aşır doğanın hakkı olan topraklara akın üzerine akın düzenler. "Kedi" ve "köpek" gibi bazı kavramlar arasındaki ayrım doğa tarafından net bir şekilde çizilmiş ve bu nedenle de kültürün saldırılarına dayanıklı olabilir, ama kültürel uzlaşımlar bazen kavramların iç işlerine müdahale eder. Kültürün kavramların alanına ne kadar tecavüz ettiği, sınır ötesinde işgal ettiği bölgeleri nasıl güçlü bir biçimde elinde tuttuğu, bu durumu kabullenmenin ne denli zor olduğu önümüzdeki birkaç bölümde daha açık hale gelecek. Ama kültürün sınır ötesinde tuttuğu müstahkem mevkilere hızlı bir keşif gezisiyle işe başlayabiliriz.

İlk önce soyutlama alanını göz önüne alalım. Kediler ve güller gibi basit fiziksel nesnelerden mesela "zafer", "hakkanîyet" veya "haset" gibi soyut kavramlara geçtiğimizde ne olur? Bu kavramlar da doğa tarafından mı belirlendi? Bir zamanlar, "Fransızlarda da Almanlarda da akıl (*mind*) yok!" diyen bir tanıdığım vardı. Kastettiği, Fransızcada da Almancada da, İngilizce *mind* kelimesini karşılayan bir kelime olmadığıydı. Şu anlamda haklıydı: Her iki dilde de İngilizcedeki *mind* kavramının bütün anlam alanını kapsayan tek bir kavram, tek bir etiket bulunmaz. Yani bir sözlükte *mind* kelimesini Fransızcaya nasıl çevireceğinizi ararsanız, bunun bağlama göre değiştiğine dair uzun açıklamalar görürsünüz. Size şöyle bir olası karşılıklar listesi sunulur:

esprit (peace of mind = *tranquillité d'esprit* – "iç huzuru")

tête (it's all in the mind = *c'est tout dans la tête* – "her şey kafada biter")

avis (to my mind = *à mon avis* – **kanımca**)

raison (his mind is going = *il n'a plus toute sa raison* – "adamda **akıl** kalmadı")

intelligence (with the mind of a two-year-old = *avec l'intelligence d'un enfant de deux* – "iki yaşında bir çocuğun **zekâsıyla**")*

Buna karşılık, Bertrand Russell'ın esprili bir biçimde belirttiği gibi, Fransızca *esprit* kelimesinin anlam alanını kapsayan tek bir İngilizce kavram da yoktur. Bir sözlükte olası çeviriler için bu defa İn-

* *Mind* kelimesinin anlam alanının büyük bölümü "zihin" kelimesiyle karşılanıyor olsa bile, benzer bir durum Türkçe için de söz konusudur. İngilizce-Türkçe sözlüklerdeki liste, "zihin, akıl, us, gönül, bellek, hafıza, hatır, şuur, niyet, fikir, düşünce, kanı, istek..." şeklinde uzar gider. -ç n.

gilizce farklı kelimelerden oluşan uzun bir liste bulabilirsiniz:

wit (*avoir de l'esprit* = to have wit – "nüktedan olmak")

mood (*je n'ai pas l'esprit à rire* = I'm in no mood for laughing – "hiç gülecek halim yok")

mind (*avoir l'esprit vif* = to have a quick mind – "keskin zekâ sahibi olmak")

spirit (*esprit d'équipe* = team spirit – "takım ruhu")*

Öyleyse, "zihin", *mind* ya da *esprit* gibi kavramlar "gül" ya da "kuş" kavramlarındaki gibi doğal olamazlar; aksi halde bütün dillerde özdeş olmaları gerekirdi. Daha on yedinci yüzyılda, John Locke soyut kavramlar alanında her dilin kendi kavramlarını –onun deyişiyle "özgül fikirlerini"– kendi usulünce şekillendirebileceğinin pekâlâ farkındaydı. 1690'da yayımladığı kitabı *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*'de bu noktayı "bir dilde bulunup bir diğerinde tam karşılığı olmayan kelimelerin devasa yığını" aracılığıyla kanıtlıyordu: "Bu durum açıkça gösteriyor ki, bir ülkede yaşayanlar, kendi âdetleri ve hayat tarzları sayesinde, başkalarının özgül fikirler haline hiç getirmediği pek çok karmaşık fikri oluşturma ve adlandırma fırsatı yakalayabilmiştir."

Kültüre verilen bu ilk ödün çok can sıkıcı görünmüyor. Kültür ile doğa arasında biraz önce çizdiğimiz keskin sınır çizgisini yeniden çizsek bile, kültürel uzlaşımların soyut kavramları biçimlendirip belirleme işine karıştıkları fikri temel sezgilerimize çok ters düşmez. Mesela on sekizinci yüzyıl seyyahımız, Zifçedeki *guluş* ile *külş* kavramlarına ilişkin hikâye yerine, Zifçede "doğru" kavramına karşılık gelen tek bir kelime olmadığını, Ziflerin kimi bağlamlarda "eğilip bükülmeyen", kimi bağlamlarda da "gerçeğe uygun" kavramlarını kullandıklarını anlatsaydı, bu durum sağduyumuzun isyan bayrağı çekip ayaklanmasına yol açmazdı.

Ama kültürün sadece soyutlamalar alanına değil, gündelik konuşmaların en basit kavramlarına da karıştığı ortaya çıkınca sıkıntı başlıyor. "Ben", "siz", "biz" gibi zamirleri düşünün. Bunlardan daha

* Türkçe için de yine benzer bir durum söz konusu. Fransızcadan ödünç alınmış "espri" kelimesi, Türkçeye girerken yanında Fransızcadaki anlam alanının çok küçük bir bölümünü taşımış, ama *esprit* kelimesinin Türkçede bire bir karşılığı yok. –Ç.n.

basit ve doğal bir şey olur mu? Tabii bu kavramlara ait etiketlerin doğanın parçası olduğu gibi bir hayale kimse kapılmıyor, ama bu kavramları paylaşmayan bir dil de akıl almaz görünüyor. Bir an için tozlu Zif seyahatnamesini karıştırmayı sürdürdüğünüzü ve Zifçede bizim "biz" kelimesine tekabül eden bir kelime bulunmadığı iddiasıyla karşılaştığınızı varsayın. Yazar, "biz" yerine Zifçede üç farklı zamir bulunduğunu söylüyor olsun: sen ve ben anlamına gelen *kita*, sen, ben ve bir başkası anlamına gelen *tayo* ve benimle bir başkası, ama sen değil anlamına gelen *kami*. Yazar, Ziflerin bu üç tamamen farklı kavramın hepsi için bizim "biz" diye tek bir kelime kullanmamızı nasıl yadırgadığını anlatıyor olsun. Bu zamir sistemini, hayali yazarımızın uydurduğu kötü bir şaka olarak görüp ciddiye almazsınız herhalde. Ama Filipinler'deki Tagalog dilini konuşanlar sizinle aynı duyguyu paylaşmaz, çünkü onlar tam da böyle konuşur.

Ama yalın sağduyu zorlanmaya daha yeni başlıyor. En azından basit fiziksel nesneleri betimleyen kavramların doğa tarafından belirlendiğini düşünmemiz doğaldır. Kediler ve köpeklerle sınırlı kaldığımız sürece, bu hayvanların doğal biçimleri böylesine farklı olduğu için, beklentimiz büyük ölçüde doğru çıkar. Ama kesip ayırma işinde doğa en ufak bir tereddüt gösterse, kültür işin üstüne atılmak için hazır bekler. İnsan vücudunun parçalarını ele alalım mesela. Hayatta en çok önem taşıyan basit nesneler arasında eller, ayaklar, parmaklar ve boyundan daha basitini ve daha fizikselini düşünmek bile zordur. Ama bu farklı olduğu söylenen vücut parçaları, doğa tarafından büyük bir özenle birbirinden ayrılmamıştır. Mesela el ve kol, Asya ve Avrupa kıtalarının vücuttaki karşılığıdır – tek bir şey midir bunlar, yoksa iki ayrı şey mi? Cevap hangi kültürde yetiştiğinize bağlı olarak değişir. Benim anadilim de dahil pek çok dilde el ve kol tek bir kavramdır ve ikisi için aynı etiket kullanılır. İbranice konuşan biri, çocukken eline iğne yapıldığını söylerse size, doktorunun sadist olduğunu düşünmeyin sakın. O aslında el-kol ayrımı yapmayan bir dilde düşünüyor ve bizim ısrarla "kol" dediğimiz elin o bölümünden söz ederken farklı bir kelime kullanmayı unutuyordur. Öte yandan, İbranice *yad* kelimesinin "el" anlamına geldiğini öğrenen kızım, İbranice konuşuyor olsak bile, ne zaman kolu kastederek "*yad*" desem şiddetle itiraz etmeyi uzun bir dönem boyunca sürdürdü. Kızgın kızgın beni düzeltip durdu: *ze lo yad* (o *yad* değil), *ze kol*

(o "kol")! "El" ve "kol"un bir dilde iki farklı şey, bir başka dilde aynı şey olmasını sindirmek, öyle kolayca insanın kolundan gelmiyor.

El ve parmak için aynı kelimeyi kullanan diller de vardır. Hatta Hawai dili gibi kimi dillerde bizdeki üç farklı kavram, "kol", "el" ve "parmak" için tek bir etiket kullanılır. Buna karşılık İngilizce de başka dillerde üç farklı kavram oluşturan kimi vücut parçalarını bir torbaya sokar. Yirmi yıldır her gün İngilizce konuşuyor olmama rağmen *neck* (boyun) kelimesi karşısında hâlâ boynum bükük. Ne zaman biri boynundan söz etse doğal olarak sözüne inanıyor ve gerçekten boynundan bahsettiğini sanıyorum – yani anadilimde *tsavar* denen vücut parçasından. Ama bir süre sonra aslında boyunlarından bahsetmedikleri ortaya çıkıyor. Daha doğrusu, boyunlarından bahsediyorlar am *tsavar*'dan değil. Kastettikleri *oref*, yani ense – İngilizcede umursamazlıkla boynun ön kısmıyla bir kefeye koyulan vücut parçası. İbranicede *tsavar* (boynun ön tarafı, gerdan) ve *oref* (boynun arka tarafı, ense) "sırt" ve "karın" kadar ya da "el" ve "kol" kadar farklı iki vücut parçasına verilen birbiriyle ilişkisiz iki isim.

Doğanın kültüre verdiği ödünleri kabullenmek biraz daha zorlaşıyor sanki. Zihin ya da *esprit* gibi kavramların kültüre bağımlı oluşu pek rahatsız edici sayılmaz ama "biz" gibi zamirlerin ya da "el", "kol" gibi vücut parçalarının toplumumuzun kültürel uzlaşımlarına bağlı olduğu fikri, konfor çemberimizin sınırına yaklaşmamıza yol açıyor. Ancak, kültürün kavramlar alanına bu saldırıları biraz can yakmaya başlıyorsa bile, kitabın birinci kısmı boyunca konu edineceğimiz alana kültürün müdahalesinin yarattığı sancıların yanında bunların lafı bile olmaz. Kültürün dilin bu alanına saldırısı, sağduyuyu o kadar rahatsız etti, hatta isyan ettirdi ki, doğanın savunucuları mürekkeplerinin son damlasına kadar davaları uğruna savaşmak için seferber oldu. Dolayısıyla bu alan, doğa ve kültür taraftarları arasında 150 yıldır süren ve hâlâ yatışma emaresi vermeyen bir savaşın merkezi haline geldi. Renklerin dili üzerinde kopuyor bu savaş.

Bunca şey arasında böylesine çapraz ateş altında kalan neden renkler olmuş? Bunun sebebi belki de algının böyle derin ve görünüşte içgüdüsel bir bölgesine müdahale ederken kültürün başka dil alanlarında olduğundan daha ustaca doğa kisvesine bürünmesi. Sarıyla kırmızı ya da yeşille mavi arasındaki farkın bir parçacık bile

soyut, kuramsal, felsefi veya varsayımsal bir yönü yok gibi sanki. Renkler algımızın böyle derin bir düzeyinde yer tuttuğu için renk kavramlarına ancak doğa hükmedebilir gibi görünüyor. Oysa doğa renk yelpazesinde sınırları belirleme konusunda biraz ihmalkârlık yapmış. Renkler kesintisiz bir süreklilik oluşturuyor: Yeşil belirli bir noktada maviye dönüşmüyor; yeşilden maviye, camgöbeğinin, turkuazın, cengarinin milyonlarca tonu aracılığıyla yavaş yavaş geçiliyor (bkz. renkli sayfalardaki Şekil 11). Ama renklerden söz ederken bu kesintisiz değişen renk şeridi üzerine ayırıcı sınırlar çiziyoruz: "sarı", "yeşil", "mavi" vb. Acaba renk uzayını bölme biçimimiz doğanın buyruğu mu? "Sarı" ve "yeşil" kavramları gözümüzün ve beynimizin biyolojik yapısı tarafından tayin edilen, insan soyunun evrensel sabitleri mi? Yoksa keyfi kültürel uzlaşımlar mı? Sınırlar farklı biçimde çizilebilir mi? Peki böyle kavranması güç varsayımsal sorular tasarlananın ne gereği var?

Renk kavramları üzerine tartışma, soyut felsefi tefekkürün bir meyvesi değildir; tamamen pratik gözlemlerle ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortasında yapılan bir dizi keşif, insanların renk-le ilişkisinin her zaman şimdi sandığımız kadar açık seçik olmadığını, bize aşikâr gelen pek çok şeyin eskileri fena halde zorladığını şaşırtıcı biçimde ortaya çıkardı. Bunun ardından gelen "renk duyusunun" kaynağını keşfetme görevi, sürükleyici bir Victoria dönemi macera hikâyesine döndü. Düşünce tarihinin bu sayfaları, on dokuzuncu yüzyıl kâşiflerinin en heyecanlı serüvenlerine taş çıkartır. Renkler için başlatılan keşif gezisi dünyanın en uzak köşelerine ulaştı; evrim, soyaçekim, ırk meselesi gibi dönemin en ateşli tartışma konuları ile iç içe geçti ve en olmayacak kahramanların oluşturduğu bir kadro tarafından sürdürüldü: şimdilerde entelektüel başarıları neredeyse unutulmuş olan ünlü bir devlet adamı, filolojik buluşları sonucunda evrim konusunda aykırı düşüncelere savrulmuş bir Ortodoks Yahudi, Alman taşra üniversitelerinden birine mensup olan ve bütün bir kuşağın yanlış bir izin peşine düşmesine yol açan bir göz doktoru ve kendi eğilimi hilafına, sonunda araştırmayı tekrar doğru yola sokan, "antropolojinin Galileosu" lakaplı bir Cambridge hocası.

Eskilerden gözümüz yüzünden mi yoksa dilimiz yüzünden mi ayrıldığımızı anlama yolundaki on dokuzuncu yüzyıl mücadelesi,

yirminci yüzyılda dilin kavramları üzerine açık bir savaşa dönüştü ve karşıt dünya görüşleri –göreciliğe karşı evrenselcilik, doğuştancılığa karşı deneyselcilik– çarpıştırıldı. Hem doğa hem de kültür taraftarları renk alanını ele geçirmenin genel olarak dil üzerindeki egemenlikleri açısından belirleyici olduğunu düşündüğü için, farklı akımlar arasındaki bu dünya savaşında renk tayfı bir totem önemi kazandı. İki taraftan kâh biri kâh diğeri farklı zamanlarda renk konusunu kendi argümanlarının daha geniş çerçevesinde koz olarak oynadı; genel kabul gören görüş de bir uçtan diğerine, doğadan kültüre ve son yıllarda olduğu gibi gerisin geri kültürden doğaya salınıp durdu.

Bu tartışmanın gelgitleri renk konusunu, doğa ve kültürün dilin kavramları üzerindeki çatışan egemenlik iddialarına dair bir hüküm vermek açısından ideal bir örnek vaka haline sokuyor. Ya da başka bir deyişle, şu küçük renk yelpazesi insanların kendilerini ifade ediş biçimleri arasındaki ortaklığın ne kadar derin, farklılıkların ne kadar yüzeysel olduğu (ya da tam tersi) gibi devasa bir mesele açısından turnusol kâğıdı işini görebilir!

Buraya kadar söylenenlerden, dilin bir dizi kavram ve bu kavramlara ait etiketlerden ibaret olduğu izlenimine kapılmış olabilirsiniz. Ancak farklı kavramlar arasındaki karmaşık ilişkilerle ilgili incelikli fikirleri iletebilmek için bir kavramlar listesi yetmez; kavramları uyumlu bir ifade oluşturacak şekilde bir araya getirme kurallarının oluşturduğu bir sisteme, bir gramere de ihtiyaç vardır. Biçimde bir cümle de düşüncelerini gramer insan içinde iletemez ilişkin istediği istediği kadar kavramları kelimelerin kullansa kurallar kuralları mesela olmadan olmadan sıralamasına uyumlu yani. (Dediğim şu: Gramer kuralları olmadan, yani mesela cümle içinde kelimelerin sıralamasına ilişkin kurallar olmadan, istediği kavramları istediği kadar kullansa da insan düşüncelerini uyumlu bir biçimde iletemez.) Ve elbette doğa taraftarlarıyla yetiştirilme biçimi taraftarları, doğuştancılarla kültürcüler, evrenselcilerle göreciler gramer kuralları için de dilin kavramları için olduğu kadar ateşli tartışmalara girmiştir. Gramer kuralları –sözdizimi, sentaks yapıları, kelime yapısı, ses yapısı– gen-

lerimizde mi kodlanmıştır, yoksa kültürel uzlaşımları mı yansıtır?

Dilbilimciler arasında, günümüzde –Noam Chomsky ve ondan esinlenen etkili araştırma programı tarafından geliştirilen– baskın görüş, genel olarak gramerin yani bütün insan dillerinin gramerinin büyük ölçüde doğuştan geldiğidir. Doğuştancı olarak bilinen bu fikir akımı, evrensel gramer kurallarının DNA'mızda kodlanmış olduğunu öne sürer: İnsanlar beyinlerinde karmaşık gramer yapıları için özel bir donanımla doğar, anadillerini öğrenirken çocukların bu yapıları ayrıca öğrenmesi gerekmez. Yani doğuştancılar için gramer evrensel insan doğasını yansıtır; farklı dillerin gramer yapıları arasındaki farklılıklar yüzeysel ve önemsizdir.

Azınlıktaki karşıt görüş sahiplerine göreyse herhangi bir özel gramer kuralının beyne kazınmış olduğunu gösteren bulgular yetersizdir; gramer yapılarının etkin iletişimin gereklerine bir yanıt, kültürel evrimin bir ürünü olarak daha basit ve akla uygun bir açıklaması varken genleri işe karıştırmaya lüzum yoktur. *The Unfolding of Language* (Dilin Gelişimi) adlı önceki kitabımda, tembellik (telaffuz çabasını azaltmak) ve dünyaya bir düzen vermek gibi insan doğasının ana çizgilerinin harekete geçirdiği değişim güçlerinin iteklemesiyle, çok mütevazı başlangıç noktalarının karmaşık bir gramer kuralları sistemine nasıl evrilebileceğini göstererek bu görüşü savunmuştum.

Bu kitap büyük doğa-kültür tartışmasının gramer tarafıyla ilgilenecek. Ancak gramerin bir alanında kültürün rolü özellikle ve neredeyse herkes tarafından ihmal edildiği için o alanın masaya yatırılması gerekecek. Bu alan dil sisteminin karmaşıklığıdır. İlkel toplumlar ilkel dillere mi sahiptir? Bir dilin karmaşıklığı o dili konuşanların kültürünü ve toplumunu mu yansıtır, yoksa insan doğasının belirlediği bir evrensel sabit midir? Renk konusu nasıl kavramlar üzerine tartışmanın en çatışmalı alanıysa, karmaşıklık meselesi de gramer savaşının hiç kuşkusuz en az çatışmalı alanıdır – hiç öyle olmaması gerektiği halde. Yıllar yılı hem doğuştancı, hem kültürücü, her görüşten dilbilimci, "Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır" sözünü tekrarlamıştır. "Ama ben bu düsturun boş bir slogandan ibaret olduğunu ve gramerin bazı veçhelerindeki karmaşıklığın o dili konuşanların kültürünü –çoğunlukla şaşırtıcı şekillerde– yansıttığına dair kanıtlar bulunduğunu savunacağım.

Dil Merceği

Bu kitabın ilk kısmındaki soruların yol açtığı şiddetli tartışmalar ve duygusallık sağanakları, ikinci kısmının konu aldığı, anadilin düşünceler üzerindeki etkisi meselesinin yol açtığı çalkantılı çatışmalarla karşılaştırıldığında bir kaşık suda fırtına sayılır. Dil kültürel farklılıkları yansıtmak gibi edilgen bir rolden fazlasını üstlenip, kültürün uzlaşımlarını zihnimize dayatmakta kullandığı etkin bir araç olabilir mi? Farklı diller o dilleri konuşanların algılarını farklılaştırır mı? Dilimiz, içinden dünyayı gördüğümüz bir mercek midir?

İlk bakışta bu soruyu sormak gayet makul görünüyor. Kültür kavramları tanımlamada epeyce serbesti sahibi olduğuna göre, kültürün dayattığı dilsel kavramlar aracılığıyla düşünceleri etkileyip etkilemediğini sormak —en azından ilkesel olarak— akla uygundur. Ancak teoride bu soru pekâlâ sorulabilir olsa da, pratikte bugün dilbilimcilerin, psikologların, antropologların çoğu bu konunun kokusunu alır almaz ortadan toz oluyor. Konunun böylesine yoğun bir rahatsızlık kaynağı olmasının nedeni, arkasındaki fikir tarihi bagajının son derece utanç verici olması ve bu konuyla ilişkilendirilir ilişkilendirilmez kişinin adının şarlatana çıkmasının işten bile olmaması. Sorunun kaynağı, dilin düşünce üzerindeki etkisinin varlığını ya da yokluğunu ampirik olarak kanıtlamanın amansızca zor olmasında yatıyor. Bu yüzden bu konu, olgu polisi tarafından suçüstü yakalanma tehlikesiyle hiç karşılaşmadan fantazilerini teşhir etmekten zevk alanlar için her zaman mükemmel bir platform sundu. Bala üşüşen sinekler ya da bilinmezın peşindeki filozoflar gibi en hayalci şarlatanlar, en usta sahtekârlar ve tabii sürüyle niteliksiz çatlak, anadilin o dili konuşanların düşünme süreçleri üzerindeki etkileri konusunda iddialı görüşler ileri sürdü. Kitabın ikinci kısmı, bu aşırılıklar Decameron'undan küçük bir seçme sunacak ve sahtekârların en ünlüsü, hiçbir kanıtı olmadan bir kuşak boyunca herkesi dillerinin Kızılderilileri bizimkinden tamamen farklı bir gerçeklik kavrayışına götürdüğüne inandıran Benjamin Lee Whorf üzerinde yoğunlaşacağız.

Bugün konunun bu berbat geçmişi yüzünden saygın dilbilimci ve psikologların çoğu anadilin konuşanların düşüncelerine bir etkisi

olabileceğini ya kategorik olarak reddediyor ya da böyle bir etkinin en iyi ihtimalle sözünü etmeye değmeyecek, hatta gözardı edilebilecek nitelikte olduğunu öne sürüyor. Yine de yakın zamanlarda kimi atılgan araştırmacılar meseleye sağlam bilimsel yöntemlerle yaklaşmaya girişti. Bu araştırmalarda ortaya çıkan bulgular anadilin kendine özgü niteliklerinin zihni gerçekten nasıl şaşırtıcı biçimlerde etkilediğini gözler önüne sermeye başladı bile. Kitabın ikinci kısmı, bu etkilerin bence gayet ikna edici bir biçimde sergilenmiş olduğu üç örneği sunuyor. Hikâye gözler önüne serildiğinde, dilin düşünce üzerindeki inandırıcı etkilerinin geçmişte çıkırtkanlığı yapılandan kesinlikle bambaşka türden olduğu da açığa çıkacak. Whorf'un ilham perisi, bilme yetisinin en üst düzlemlerinde dolanmış ve bir dilin, o dili konuşanların mantıksal akıl yürütme yeteneğini nasıl belirlediği, ya da şu veya bu dili konuşanların, dilleri bazı ayrımları yapmadığı için nasıl bazı fikirleri "anlamayı beceremeyeceği" türünden boş hayalleri beslemişti. Buna karşılık son araştırmaların ortaya çıkardığı etkiler tamamen farklı bir alana ait. Bu etkiler, dilin, düşünmenin en alt düzeyinde aşıladığı zihinsel alışkanlıklarda, bellek ve algı gibi alanlarda yoğunlaşıyor. Bu etkiler geçmişte şişirildiği kadar uçuk olmasa da, kimisinin çok çarpıcı olduğunu göreceğiz.

Ama önce gökkuşağı etrafında dönen savaşı görmeye gidelim.

BİRİNCİ KISIM

Dil Aynası

Gökkuşağını Adlandırmak

1858, LONDRA. Temmuzun 1'inde Picadilly'de, Linne Derneği'nin Burlington House binasındaki muhteşem yeni merkezinde, Charles Darwin ve Alfred Russel Wallace, doğal seçilim yoluyla evrim kuramını birlikte duyuracaklar. Çok geçmeden alevler yükselecek ve insan aklının dokunulmadık bir köşesi kalmamacasına entelektüel gökkubbeyi aydınlatacak. Az sonra Darvenciliğin azgın yangınına da geleceğiz, ama başlayacağımız yer bu değil. Hikâyemiz bu olaydan birkaç ay önce ve birkaç sokak ötede, Westminster'da, beklenmedik bir kahramanla başlıyor. Bu kişi, henüz kırk dokuz yaşında olmasına rağmen çok seçkin bir politikacı, eski maliye bakanı ve Oxford Üniversitesi'nin Parlamento'daki temsilcisi. Ama başbakan olmasına daha on sene, Britanya tarihinin en büyük devlet adamlarından biri olarak şöhret kazanmasınaysa daha da uzun bir süre var. Aslında Sayın William Ewart Gladstone üç yıldan beridir muhalefet sıralarında dirsek çürütüyor. Ama zamanını boşa geçirmiyor.

Mesai saatlerinin dışında, efsanevi enerjisini zihin konularına ve özellikle de içinde alev alev yanan entelektüel tutkusuna, antik çağların büyük ozanına hasretmiş bulunuyor: "insan soyu için yüce şiir sanatını kuran, kendi attığı temeller üzerine inşa ettiği yapı, yalnız sıradan insanların değil pek çok sıradışı kişinin eserlerini de cüce bırakacak kadar ulu ve sağlam olan" Homeros'a. Homeros'un destanları Gladstone'a göre "saf insan kültürünün tarihindeki en olağanüstü fenomenler". *İlyada* ve *Odyseia* Eton'daki okul günlerinden

bu yana Gladstone'un biricik hayat yoldaşı ve edebi sığınağı. Ama dini inançları güçlü Gladstone için Homeros'un şiirleri edebiyattan daha fazla bir şey. Bunlar ikinci bir İncil onun için. Bunların insan karakterini ve deneyimini kusursuz bir şekilde yansıttığını, insan doğasının Hristiyan vahyinin yardımı olmadan alabileceği en hayran olunacak biçimi sergilediklerini düşünüyor.

Gladstone'un anıtsal eseri *Studies on Homer and the Homeric Age* (Homeros ve Çağı Üzerine İncelemeler) bu mart ayında baskıdan çıktı. Toplamı 1700 sayfadan fazla tutan tuğla gibi üç cilt, *Odysseia*'nın coğrafyasından Homeros'un güzellik anlayışına, Homeros çağı toplumunda kadının konumundan Helen'in ahlaki karakterine kadar ansiklopedik genişlikte bir konular alanını tarıyor. Üçüncü cildin sonuna iliştirilmiş gösterişsiz bir bölüm ilginç ve görünürde marjinal bir konuya ayrılmış: "Homeros'un renkleri algılayışı ve kullanışı". Gladstone'un *İlyada* ve *Odysseia* araştırması Homeros'un renk anlayışında ters bir şeyler olduğunu ortaya koyuyor ve Gladstone bu buluştan öyle radikal ve şaşırtıcı sonuçlar çıkarıyor ki, çağdaşları bunları sindirmeyi beceremeyip gözardı ediyor. Ama çok geçmeden Gladstone'un bilmecesi bin bilim gemisinin sefere çıkmasına yol açacak, en azından üç akademik disiplinin gelişmesini derinden etkileyecek ve yüz elli yıl sonra hâlâ yatışma işareti vermeyen bir savaşı, doğayla kültür arasındaki "Dili kim denetliyor?" savaşını başlatacak.

Bugüne kıyasla siyasi iktidar ile parlak bir zekânın bir arada bulunmasına çok daha alışık olan zamanlarda bile, Gladstone'un Homeros bilgisinin derinliği sıradışı görülüyordu. Neticede aktif bir siyasetçiydi ama üç ciltlik eseri, kendini bu işe adanmış bir üniversite hocasının hayat boyu çalışmasının ürünü olsa, yine vasatın üzerinde yer alırdı. Kimileri, özellikle siyaset sahnesindeki meslektaşları Gladstone'un Homeros'a hasrettiği çabaya içerliyordu. Bir parti arkadaşı, "Homeros ve Yunan dünyasıyla ilgili sorularına öyle görmülmüşsün ki," diye yakınmıştı, "ne gazeteleri okuyorsun, ne de destekçilerimizin nabzını tutuyorsun." Ama genel kamuoyu için Gladstone'un Homeros bilimindeki üstatlığı büyüleyici ve hayranlık uyandırıcıydı. Gladstone'un kitabı hakkında *The Times*'da çıkan eleştiri yazısı, uzunluğu yüzünden iki bölüm halinde yayımlanmıştı ve bu kitabın puntolarıyla otuz sayfadan fazla tutardı. Gladstone'un

William Ewart Gladstone, 1809-1898

derin bilgisi entelektüel çevreleri de etkilemekten geri kalmıyordu. Bir profesörün hükmü, "Avrupa kamu sahnesinde Bay Gladstone kadar berrak bir zihne, kıvrak bir zekâyâ ve geniş bir birikime sahip pek az kişi vardır," şeklindeydi. Sonraki yıllarda Britanya ve Kıta Avrupasında çok sayıda seçkin akademisyen, kitaplarını "devlet adamı, hatip ve âlim", "Homeros araştırmalarının yorulmak bilmez kurucusu" Gladstone'a ithaf etti.

Elbette için bir de "ama" boyutu var. Gladstone'un olağanüstü bilgisi, metne hâkimiyeti, akıl yürütme konusundaki büyük yeteneği genel bir takdir toplarken, öne sürüp savunduğu görüşlerin çoğu sert bir tepkiyle karşılaştı. Alfred Lord Tennyson onun için, "Pek çok kişiye göre Gladstone [Homeros konusunda] amatörce bir hevesle davranıyor," diye yazmıştı. Edinburgh'dan bir Yunanca profesörü öğrencilerine şöyle diyordu: "Bay Gladstone bilgili, coşkulu, son derece maharetli ve incelikli bir Homeros uzmanı olabilir – fikirleri daima güzel ifade edilmiştir, hatta bazen oldukça parlaktır; ama makul değildir. Mantığı zayıf, neredeyse çocukçadır; akıl yürütme takatleri zarif bir canlılıkla, yer yer pırıltılarla doludur ama ciddiyetten, itidalden, hatta sağduyudan tamamen yoksundur." Kendisi de sıkı bir Yunan edebiyatı okuru olan ve sözünü hiç sakınmayan Karl

Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta Gladstone'un kitabını "İngilizlerin dilbilim alanında değerli bir şey üretme yeteneksizliğinin karakteristik örneği" olarak göstermişti. O dönem âdet olduğu üzere imzasız yayımlanan *The Times*'daki destan gibi eleştiri yazısı da Gladstone'u düpedüz budalalıkla suçluyor olmamak için lafı alabilmesine dolandırıyor. Yazı "Bay Gladstone aşırı zeki. Ama ne yazık ki her türlü aşırılık gibi zekânın aşırısı da en sonunda tersine varıyor," sözleriyle başlıyor ve yaklaşık on üç bin kelime sonra, "onca gücün sonuçsuz kalmasından, onca dehanın dengesizliğinden, onca verimliliğin ayırkotlarını beslemesinden, onca belagatin içi boş tenekeden çıkan seslere dönmesinden" duyulan üzüntüyle bitiyordu.

Gladstone'un Homeros incelemelerinde böylesine yanlış olan neydi? Bir kere Gladstone Homeros'u gereğinden fazla ciddiye almak gibi büyük bir günah işlemişti. Homeros'u "neredeyse Kitabı Mukaddes gibi ele alıyor" diye hırlamıştı *The Times*. Kutsal metinlerin yetkinliğinin ve kim tarafından yazıldığının bile Alman usulü eleştirel metin incelemelerine tabi tutulduğu, yeni keşfedilmiş bir şüphecilikle övünen bir çağda Gladstone ters bir yol tutmuştu. O sıralar çok moda olan, Homeros diye bir ozanın hiç yaşamamış olduğu, *İlyada* ve *Odyseia*'nın farklı farklı dönemlerden değişik ozanların yapıtlarından alınma çok sayıda halk şiirinin birbirine yamanmasıyla toparlanmış olduğu yolundaki kuramları elinin tersiyle bir yana itmişti. Ona göre *İlyada* ve *Odyseia*, aşkın bir dehaya sahip tek bir şair tarafından yaratılmıştı: "*İlyada*'nın kurgusunda, yazarı Homeros'un bir kişi ve bir birey olarak varlığına bağlı başına bir kanıt oluşturacak ölçüde güzellik, düzen ve yapısal bütünlük buluyorum."

Eleştirmenleri daha da çok rahatsız eden şey ise, Gladstone'un *İlyada*'nın öyküsünde, en azından çekirdeğinde tarihsel bir olgunun yattığını ısrarla öne sürmesiydi. 1858'in aydın akademisyenleri için, Paris ya da Aleksandros diye bilinen bir Truvalı prensin bir Yunan kraliçesini kaçırmamasının ardından Yunanlıların İlios ya da Truva adlı bir şehri on yıl boyunca kuşatma altında tutmasına ilişkin hikâyeye tarihsel bir değer atfetmek çocukça bir safdillik demekti. *The Times*'daki eleştirmenin yazdığı üzere, "bütün insanlık Kral Arthur efsaneleriyle aynı düzeyde bir kurmaca olarak kabul ediyor"du bu masalları. Söylemeye bile gerek yok, bütün bunlar henüz Heinrich Schliemann Çanakkale Boğazı'na bakan bir höyükte Truva'yı bul-

madan; yaptığı kazılarda Yunanlıların hükümdarı Agamemnon'un memleketi Miken'deki sarayını ortaya çıkarmadan; hem Truva'nın hem de Miken'in MÖ ikinci binyılda, aynı dönemde zengin ve güçlü kentler oldukları anlaşılmadan; sonraki kazılar Truva'nın MÖ 1200' den hemen sonra büyük bir yangınla yerle bir olduğunu gözler önüne sermeden; civarda bulunan mancınıklar ve başka silahlar yıkıma bir düşman kuşatmasının yol açtığını kanıtlamadan; sonradan Hitit kralı ile Wilusa memleketi arasında bir antlaşma olduğu anlaşılan bir kil tablet gün ışığına çıkarılmadan; bu Wilusa'nın, Homeros'un İlios'undan başka bir şey olmadığı kesin bir biçimde belirlenmeden; antlaşmada Alaksandu olarak bahsedilen kişi Homeros'un Aleksandros'u ile ilişkilendirilmeden önce; yani –kısacası– Gladstone'un *İlyada*'nın temelsiz efsanelerden oluşan bir yamalı bohçadan daha fazla bir şeyler olduğuna dair hislerinin çağdaşlarının sandığı kadar aptalca olmadığı ortaya çıkmadan önce oluyordu.

Yine de bir konuda –Homeros'un dinine ilişkin döktürdükleri açısından– Gladstone'u çağdaşlarının eleştirilerinden esirgemek zor görünüyor. Gladstone dini bir cezbeyle yolunu şaşıran büyük zihinlerin ne ilki ne de sonuncusuydu tabii, ama Homeros incelemelerinde, takıntıları onu özellikle talihsiz bir biçimde Homeros'un pagan tanrılarını Hristiyanlığın hakikatiyle buluşturmaya sevk etmişti. Gladstone insanlığa ilk başta hakiki Tanrı'nın vahiy yoluyla bildirildiğine, tanrısal vahyin bilgisi zamanla silinse ve pagan sapkınlıklar tarafından saptırılrsa da, hakiki dinin izlerinin Yunan mitolojisinde saptanabileceğine inanıyordu. Böylece Homeros'un panteonunda Hristiyanlığın hakikatini bulmak için elden geçirmedik tanrı bırakmamıştı. Gladstone, *The Times*'ın yazdığı gibi, "Kildanilerin Ur şehrinde gelmiş İbrahim'in tanrısını, Salem'de yaşamış Meliki Zedek'in tanrısını Olimpos saraylarında bulmak için bütün yeteneklerini seferber etmiş", mesela dünyanın Zeus, Poseidon ve Hades arasında üçe bölünmesinin teslise ilişkin bir bilgiyi ortaya koyduğunu savunmuş, Apollon'da bizzat İsa'nın çoğu niteliğinin sergilendiğini iddia etmişti. Hatta Apollon'un annesi Leto için "Bakire Meryem'i temsil eder" diyecek kadar ileri gitmişti. *The Times* bundan hoşlanmış görünmüyordu: "Niyetini dürüstçe ortaya koyarak bir varsayımı ele alıyor ve bu varsayım aslında ne kadar gülünç olursa olsun, savlarıyla ona saygınlık görüntüsü kazandırabiliyor. Kendi zekâsına bi-

raz fazla güveniyor doğrusu!"

Gladstone'un Eski Yunanlıları vaftiz etme konusunda istekliliği, Homeros incelemelerine çok zarar verdi, zira dinsel içerikli atıp tutmaları diğer fikirlerinin gözardı edilmesini çok kolaylaştırmıştı. Yazık oldu, çünkü Akhilleus'un mızrağının ucunda kaç meleğin dans edebileceğini hesaplamaya çalışmadığı zamanlarda, Gladstone'u çağdaşlarının çoğunun entelektüel ufkunun üzerine çıkaran, tam da öteki sözümona büyük kusuru, yani Homeros'u aşırı ciddiye almasıydı. Homeros'un hikâyesinde tarihsel olayların aslına sadık bir tasvirini görmüyordu Gladstone; ama kendisini eleştirenlerden farklı olarak, Homeros'un destanlarının o dönemin bilgisine, inançlarına, geleneklerine ayna tuttuğunu, dolayısıyla Homeros'un "erken dönem Yunan yaşamını ve düşüncesini incelemek açısından paha biçilmez bir veri hazinesi" olduğunu, Homeros "gelecek kuşaklara değil kendi çağdaşlarına seslendiği, gelecekteki konumunun farkında olmadığı için güvenilir kaynak niteliğinin daha da pekiştiğini" anlamıştı. Destanların neleri anlattığına ve –kimi zaman daha da önemlisi– neleri anlatmadığına ilişkin Gladstone'un ince eleyip sık dokuyan çözümlemesi, onu eski Yunan kültür dünyasına dair kayda değer keşiflere götürmüştü. Homeros'un renk terimlerini kullanışıyla ilişkili olanı bu keşiflerin en çarpıcısıydı.

Son zamanların akademik metnilerindeki çiğnenmiş sakızlara, sıkıcı yavelere alışık biri için Gladstone'un renkler üzerine kaleme aldığı bölümü okumak, olağanüstü bir zekâyyla karşı karşıya gelmenin şokunu yaşatır. Karşılaşılan özgünlük, jilet gibi keskin analiz ve tartışmayı takip etmeye çalışırken ne kadar hızlı olunursa olunsun Gladstone'un hep iki adım önde gitmesi kişiyi şaşkına çevirir. Öne sürmeye kalkışacağınız her itiraz, sizin onu düşünmenizden sayfalar önce cevaplanmıştır bile. Dolayısıyla Gladstone'un bu güç gösterisinin böyle tuhaf bir sonuca varması daha da şaşırtıcıdır. Biraz anakronik bir ifadeyle söylenirse, Gladstone, Homeros ve çağdaşlarının dünyayı renkli sinemaskop değil, siyah beyaza daha yakın bir biçimde algıladıklarını iddia eder.

İnandırıcılıktan uzaklık açısından, Yunanlıların renkleri bizden farklı algıladıkları iddiası, Apollon'un İsa'ya ve Leto'nun Meryem'e benzediği görüşüyle aşık atacak abesliktedir. İnsan deneyiminin böyle temel bir yönü nasıl değişebilir ki? Tabii ki Homeros'un dün-

yasıyla bizimki arasında geniş bir uçurum var. O zamandan bu yana geçen binlerce yılda imparatorluklar yükseldi ve çöktü, dinler, ideolojiler geldi ve geçti, bilim ve teknoloji entelektüel ufkumuzu ve gündelik hayatın neredeyse her yönünü tanımayacak kadar dönüştürdü. Ama bu büyük değişim denizinde Homeros'un çağından –hatta ezelden– bu yana değişmeden kalan bir istikrar limanı bulmaya kalsak, bu hiç kuşkusuz doğanın renklerinden aldığımız tat olurdu: gökyüzünün ve denizin mavisi, şafağın kızılığı, yaprakların yeşili... İnsan deneyiminin akışkanlığı içinde bir istikrar kayasını simgeleyecek bir cümle aranırsa bu kuşkusuz şöyle bir şey olurdu: "Baba, gökyüzü neden mavi?"

Peki hakikaten öyle mi? Besbelli ve apaçık olanı sorgulama yeteneği sıradışı bir zekânın alametifarikasıdır. Gladstone'un *İlyada* ve *Odyseia* araştırması, Homeros'un renk nitelemelerinde ciddi bir eksikliğin olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koydu. Muhtemelen en belirgin örnek, Homeros'un denizin rengine dair söyledikleridir. *İlyada* ve *Odyseia*'daki en meşhur ve hâlâ sık sık alıntılanan tabirlerden biri, şu ölümsüz renk tasviridir: "şarap gibi karanlık deniz". Ama bu sıfat tamlamasını bir an için Gladstone gibi, tabire kelimesi kelimesine bağlı kalarak ele alalım. Bir kere "şarap gibi karanlık" zaten durumu kurtarma amaçlı bir çeviri yorumu; Homeros aslında *oinops* der, bunun da tam karşılığı "şarap görünümlü" ya da "şarap rengi"dir (*oinos* "şarap" demektir, *op* ise "görmek" köküne karşılık gelir). Ama denizin rengiyle şarabın ne alakası var? Gladstone'un basit sorusuna cevap vermek ve zorluğu hasıraltı etmek için akademisyenler akla gelecek ve gelmeyecek her türlü kuramı öne sürdüler. Eleştirmenlerden biri Homeros'un kastettiğinin, "şafakta ya da günbatımında, dalgalı denizin aldığı kızılımsı, morumsu koyu renk" olduğu iddiasında bulundu. Maalesef Homeros'un bu sıfat tamlamasını özel olarak şafak vakti ya da günbatımı için kullandığına ilişkin hiçbir belirti yoktur. Bir başkası, kimi yosunlar yüzünden denizin zaman zaman kırmızımsı görünebildiğini ciddi ciddi öne sürdü. Denizi kırmızıya boyamanın zorluğundan yılan başkaları, bunun yerine şarabı mavi yapmayı denedi ve "güney bölgelerinin kimi şaraplarında, özellikle ev yapımı şaraplardan elde edilen sirkelerde mavi ve menekşe rengi pırıltıların görülebilir" olduğunu iddia etti.

Bu kuramların neden fazlasıyla su (ya da şarap) götürür oldukları üzerinde uzun uzun durmaya gerek yok. Ama bir de saygınlığına düşkün pek çok âlimin zorluğun etrafından dolaşmak için kullandığı daha az gülünç bir yöntem var: Edebi eleştiri alanının her kapıyı açan maymuncuğu şiirsel serbesti ilkesine, teşbihte hata olmaması kuralına başvurmak. Mesela klasik dönem uzmanlarından seçkin bir şahıs, Gladstone'u şöyle tiye almıştı: "Eğer biri, denizi bu muğlak kelimeyle nitelediği için ozanın renkleri algılama organında bir eksiklik buluyorsa, ben de buna karşılık o eleştirmenin şiiri algılama organında bir eksiklik olduğunu söylerim." Ne var ki son analizde, eleştirmenlerin saldırılarındaki kibar kibir her şeye rağmen Gladstone'un düzanlamın peşini bırakmayan incelikli yaklaşımı karşısında yenik düşer, çünkü Gladstone yine iki adım öndedir: Sağlam bir analizle, Homeros'un renk tasvirlerindeki tuhaflıkları edebi sanat kullanımıyla açıklama olasılığını neredeyse tamamen bertaraf etmiştir. Gladstone şiir kulağından mahrum değildi ve "renk betimlemelerindeki zorlamanın" sanatsal etkisine son derece duyarlıydı. Ama şunu da anlamıştı: Uyumsuzluklar sadece şiir sanatının cüretli bir kullanımından ibaret olsaydı, zorlama istisna olurdu, kural değil. Yoksa şiirsel serbesti değil kargaşa söz konusu olurdu. Eleştirmenlerinin "anadan doğma bir maliye bakanının pösteki sayma zihniyeti" diye alay ettikleri, ama bugün örnek nitelikte sistematik bir metin analizi olarak görülebilecek bir yolla, Gladstone Homeros'un renk tasvirlerindeki muğlaklığın istisna değil kural olduğunu gösterdi. İddiasını ispatlamak için de delillerin bulunduğu suç mahallini beş ana noktadan geçen bir şeritle kuşattı:

I. Bize göre apayrı olan renkleri belirtmek için aynı kelimelerin kullanılması.

II. Aynı nesnenin birbirinden temelden farklı renk niteleyicileriyle betimlenmesi.

III. Renk kullanımının seyrekliği, güçlü bir beklenti içinde olduğumuz kimi durumlarda hiç kullanılmaması.

IV. En kaba ve temel nitelikteki renklerin, siyah ve beyazın diğer bütün renklere kıyasla muazzam ağırlığı.

V. Homeros'un renklere ilişkin kelime dağarcığının kısıtlılığı.

Gladstone bu beş noktayı, izleyen otuz sayfayı dolduran örneklerle destekledi. Bunların sadece birkaçını alıntılایacağım. İlk noktaya ilişkin, Homeros'un başka neleri şaraba benzettiğini ele alalım. Deniz dışında Homeros'un "şarap rengi" dediği tek şey... öküzlerdir. Ve eleştirmenlerin dilbilime attıracağı hiçbir takla Gladstone'un vardığı basit sonucu tersyüz edemez: "Bu iki kullanımı ortak bir renk fikrine gönderme yaparak bağdaştırmak hiç kolay değildir. Deniz mavi, gri ya da yeşildir. Öküzler siyah, boz ya da kahverengidir."

Peki Homeros'un yine denizin rengini nitelemek için kullandığı menekşe (*ioeis*) adlı çiçeği ne yapacağız? (Homeros'un kullandığı *ioeidea pontoon* tabiri, çevirmenin keyfine bağlı olarak "menekşe deniz", "mor okyanus" ya da "menekşe rengi derinlikler" şeklinde çevrilmiştir.) Homeros'u Tepegöz'ün mağarasındaki "menekşe rengi gür postlarıyla güzel, iri" koyunları tasvir ederken aynı çiçeği kullanmaya iten de şiirsel serbesti ilkesi midir? Muhtemelen Homeros'un sözünü ettiği beyaz değil de kara koyunlardı ve "kara koyunların" aslında kara değil çok koyu kahverengi oldukları kabul edilebilir. Ama menekşe rengi – bu biraz aşırıya kaçmak olmuyor mu? Ya *İlyada*'da, başka bir yerde Homeros'un demir için menekşe renginde demesi ne olacak? Menekşe renkli deniz, menekşe rengi koyunlar, menekşe renginde demir – eğer bunların hepsini şiirsel serbestinin hesabına yazacaksak, daha başka bir yerde bu defa Homeros'un Odisseus'un koyu renkli saçlarını bir başka mor renkli çiçeğe, sümbüle benzetmesine ne diyeceğiz?

Homeros'un *chlôros* kelimesini kullanışı da daha az acayip değildir. Daha sonraki dönemlerin Yunancasında *chlôros* sadece yeşil anlamındadır (bilim dilinde klorofil pigmentinin ve yeşilimsi klor gazının adlarına ilham kaynağı olan da bu kelimedir). Ama Homeros'un bu kelimeyi kullandığı yerler yeşile tam olarak uymaz. *Chlôros*, en çok korkudan beti benzi atmış savaşçıların yüzünü tasvir ederken ortaya çıkar. Bu sadece bir metafor olabilir elbette, ama *chlôros* bir de taze dallar ve Tepegöz'ün zeytin ağacından sopası için kullanılır. Oysa hem dallar hem de zeytin ağacından sopa bugün kahverengi ya da gri oluşlarıyla gözümüze çarpar. Yine de biraz hoşgörü gösterip Homeros'un tasvirini kabul edebiliriz. Ama Homeros balı nitelerken yine bu kelimeyi kullanınca hoşgörü sınırlarımız iyice zorlanmaya başlar. Yeşil bal gören varsa beri gelsin!

Ama Gladstone'un delil listesi daha yeni başlıyor. Gladstone'un ikinci belirlemesi, Homeros'un aynı nesneyi sık sık birbiriyle bağdaşmayan renk terimleriyle nitelediğidir. Demir mesela, bir yerde menekşe rengi, bir başka yerde gri olarak geçer; daha başka yerlerde de atların, aslanların ve öküzlerin rengi için de kullanılan *aithôn* kelimesi ile anılır.

Bir sonraki belirleme, Homeros'un kanlı canlı mısralarının nasıl dikkat çekici ölçüde renklerden yoksun olduğudur. Modern şiir derlemelerini bir karıştırın, renkler üzerinize sıçrar. Mesleğin şanına yaraşır hangi şair "şu mavi göklerden, yeşil kırlardan"* gelen esinle yazmamıştır? Kimin mısraları "benekli papatyalar, masmavi menekşeler, gümüş beyaz donanmış ak köpük çiçekleri, goncaları patlamış sarı sarı çiğdemler füsünla boyayınca bütün çayır çimeni",** aşka gelip yılın bu mevsimine övgüler düzmemiştir? Goethe bir yerde, görünür doğanın her tarafına yayılmış renklerin çekiciliğine hiç kimsenin kayıtsız kalamayacağını yazmıştı. Ama görünüşe bakılırsa Homeros tam da böyleydi. Atları nasıl betimlediğini ele alın mesela. Gladstone'un açıkladığı gibi, bizim açımızdan "atlarda renk o kadar önde gelen bir özelliktir ki, özel bir atı betimlerken donunu belirtmek neredeyse zorunludur. Üstelik Homeros atları öyle severdi ki, şiirsel amaçları doğrultusunda onlardan coşkuyla söz etmekten bıkip usanmazdı. Bu nedenle, bu hayvana ilişkin canlı ve güzel tasvirlerinde rengin böylesine az yer tutması oldukça dikkat çekicidir." Homeros'un gökyüzünün rengine ilişkin suskunluğu daha da çarpıcıdır. Bu konuda Gladstone şöyle der: "Homeros'un önünde mavinin kusursuz örneği duruyordu. Yine de gökyüzünü hiç böyle betimlemez. Onun gökyüzü yıldızlıdır, geniştir, büyüktür, demirden ya da bakırdandır, ama hiç mavi değildir."

Bunun nedeni Homeros'un doğaya ilgisiz olması değildir: Neticede o, çevresindeki dünyanın keskin bir gözlemcisi olarak efsanelenmiş, canlı teşbihleri binlerce yıl boyunca hayranlık uyandırmıştır. Mesela savaşçıların toplanma yerine yürüyüşleri "bir kayadaki kovuktan hiç durmaksızın çıkan, kimi orada kimi burada küme kü-

* W. Wordsworth'un "Prelude" adlı şiirinden. -ç.n.

** W. Shakespeare'in *Aşkın Çabası Boşuna* adlı oyunundan. -ç.n.

me uçarak bahar çiçeklerine üşüşen arı sürüleri" gibidir. Haykırarak ovaya akın eden asker toplulukları "Asya'da, Kaystros Irmağı kıyısındaki ovaya inen sürü sürü kuşlara, kanatlarının gücüyle gönene-rek sağa sola uçuşan ve çığlık çığlığa ilerleyip ovayı çınlatan yaban kazlarına, turnalara, uzun boyunlu kuğulara" benzer. Işık oyunları, ışıldayan, parlayan, pırıltılar saçan şeyler Homeros'un gözünden hiç kaçmaz: "Her şeyi kül eden bir yangın nasıl büyük bir ormanı dağ-ların dorukları boyunca aydınlatır, ısıltısını uzaklara kadar yayarsa, [askerler] uygun adım yürürken görkemli tunç pırıltıları da aynen öyle göğe doğru göz kamaştırarak yükseliyordu." Duyulara hitap eden imgeler açısından böylesine zengin teşbihlerde, der Gladstone, renklerin sık kullanılan ve göze çarpan bir bileşen olmasını beklerdik. Buna karşılık, Homeros'un gelincikleri "tohumların ve bahar yağmurlarının yüküyle boynu bükük" olabilir ama kırmızılıklarına ilişkin tek bir ipucu bile bulunmaz. Onun bahar çiçekleri bütün çayırdı doldurabilir ama renklerinden hiç söz edilmez. Tarlaları "boy vermiş buğdaylarla dolu" ya da "yaz yağmuruyla yeni ıslanmış" olabilir ama renkleri hiç dile getirilmez. Tepeleri "ormanla kaplı" olabilir, ormanları "sık", "karanlık" ya da "gölgeli" olabilir ama yeşil değildir.

Gladstone'un dördüncü belirlemesi, en kaba ve en temel renk türleri olan siyah ve beyazın bütün diğer renkleri gölgede bırakan baskınlığıdır. Gladstone Homeros'ta *melas*, yani "siyah" sıfatının yaklaşık 170 defa geçtiğini saptar. Üstelik, "esmeye başlayan batı yelinin dalgalandırıp kararttığı" denizi tasvir ederken kullandığı "siyahlaşmak, kararmak" anlamına gelen fiilin pek çok kullanımı dahil değildir bu sayıya. Beyaz anlamına gelen kelimeler yaklaşık 100 defa görülür. Bunların bolluğuna karşılık *eruthros* (kırmızı) on üç defa, *xanthos* (sarı) sadece on defa, *ioeis* (mor) altı defa, diğer renklerle daha da az geçer.

Son olarak Gladstone, Homeros'un şiirlerini didik didik ederek orada olmayanı arar ve en temel nitelikteki renklerin, hatta kendi sözüyle "bizim için Doğa tarafından belirlenmiş" ana renklerin bazılarının hiç yer almadığını keşfeder. Homeros'un şiirlerinde "mavi" için bir kelimenin hiç görülmeşi, olguların en çarpıcısıdır. (Yunan- canın daha sonraki evrelerinde mavi anlamına gelen *kuaneos* bulunur bulunmasına ama Homeros için bu kelime "koyu renkli" anla-

mına geliyor olmalıdır; bu kelimeyi deniz ya da gökyüzü için kullanmaz, Zeus'un kaşları, Hektor'un saçları ya da kara bir bulut için kullanır.) Yeşilin de kullanıldığı pek söylenemez. *Chlôros* kelimesi çoğunlukla yeşil olmayan şeyler için kullanılmıştır ve bu en sık rastlanan rengi temsil ettiği farz edilebilecek başka bir kelime de yoktur şiirlerde. Homeros'un renk paletinde, bizim kahverengimize, turuncumuza veya pembemize denk düşecek bir şey de bulunmaz.

Gladstone delil toplamayı tamamladıktan sonra, bir parçacık açık görüşlü her okur burada teşbihte hata olmaz deyip geçilemeyecek kadar ciddi bir şeylerin bulunduğunu kabul etmek zorunda kalır. Homeros'un renklerle ilişkisinin ciddi bir şekilde çarpık olduğu sonucundan kaçınmanın yolu yoktur: Destanlarında ışık ve aydınlıktan sık sık söz ediyor olabilir, ama grinin tonlarının ötesinde renk tayfinin ihtişamını kurcalamaya pek seyrek kalkışır. Renklerden söz açıldığında genellikle muğlak ve oldukça tutarsızdır: Homeros'un denizi şarap rengindedir, şarap renginde olmadığı zamanlarda da menekşe renklidir, tıpkı koyunları gibi... Balı yeşil, güneydeki gökyüzü ise mavi dışındaki her şeydir. Bütün bunlar nasıl açıklanabilir?

Sonraki söylencelerde, Homeros'un şanına yaraşır her ozan gibi kör olduğu varsayılır. Ama Gladstone bu hikâyeye kanmaz. Neticede Homeros'un tasvirleri –renkler dışında her yönden– öylesine canlıdır ki, dünyayı kendi gözleriyle görmeyen biri tarafından tasarlanmış olamazlar. Dahası, Gladstone *İlyada* ve *Odyseia*'daki tuhaflıkların bireysel olarak Homeros'a özgü sorunlara bağlanamayacağını kanıtlar. Bir kere, Homeros'un durumu çağdaşları arasında bir istisna olsaydı, kusurlu tasvirleri onların kulaklarını tırmalar ve Homeros'un hatasını düzeltirlerdi. Böyle olmadığı gibi, Homeros'tan yüzlerce yıl sonra bile bu türden tuhaflıklar eski Yunanlılar arasında yaygınlığını sürdürdü. Mesela "menekşe rengi saçlar" MÖ beşinci yüzyılda Pindaros'un şiirlerinde bir tasvir olarak kullanılmaya devam ediyordu. Gladstone daha sonraki Yunanlı yazarlarda da renk duygusunun, Homeros'un ki kadar eksikli olmasa da "şimdi bize çok şaşırtıcı gelecek derecede soluk ve belirsiz olmayı sürdürdüğünü" gösterir. Yani Homeros'un kusuru ne ise, çağdaşları da, hatta sonraki kimi kuşaklar da aynı dertten mustarip olmalıdır. Bütün bunlar nasıl açıklanabilir?

Bilmeceye Gladstone'un çözümü öyle radikal, öyle acayıptı ki, kendisi de bunu kitabına koyup koymamak konusunda cidden şüpheye kapılmıştı. Yirmi yıl sonra yazdığına göre, "olguları son derece işin ehli uzmanların yargısına sunduktan sonra" bu görüşünü yayımlamıştı. "Çünkü durum insan organlarının genel yapısına ve kalıtsal gelişmeye ilişkin çok ilginç sorular doğuruyor"du. Gladstone'un çözüm önerisini daha da şaşırtıcı kılan, renk körlüğünü hiç duymamış oluşuydu. İleride göreceğimiz gibi kısa süre sonra meşhur olacaksa da, renk körlüğü 1858'de genel kamuoyu tarafından bilinmiyordu, bilen birkaç uzman tarafından da pek anlaşılmamış bir konuydu. Yine de bu terimi kullanmadan Gladstone'un öne sürdüğü fikir, eski Yunanlar arasında genel bir renk körlüğünün olduğuydı.

Gladstone'un iddiasına göre, renk farklarına duyarlılık ancak daha yakın tarihlerde tam olarak gelişmiş bir yetenektir. "Kahramanlar çağı Yunanlılarında görme organı ve görme duyusu ancak kısmen gelişmişti." Gladstone'a göre, Homeros'un çağdaşları dünyayı esas olarak aydınlık-karanlık karşıtlığı aracılığıyla görüyordu. Gökkuşağının renkleri onlara siyah ve beyaz gibi iki uç noktanın arasındaki belirsiz haller gibi geliyordu sadece. Ya da daha doğrusu, siyah-beyaz ve bir parçacık da kırmızı; çünkü Gladstone Homeros çağı Yunanlılarının görme duyularını geliştirmeye başladığını ve kırmızının tonlarına özel bir duyarlılık aşamasına ulaşmış olduklarını teslim etmekteydi. Bunu, Homeros'un sınırlı renk dağarcığında kırmızının ağırlığından ve kırmızı için kullandığı ana kelime *eruthros*'un benzerlerinden farklı olarak sadece kan, şarap, bakır gibi kırmızı şeyler için kullanılmasından çıkarsamak mümkündür.

Gladstone tam olarak gelişmemiş bir renk algısının, aydınlık ve karanlığa dair öylesine canlı ve şiirsel izlenimlere sahip olan Homeros'un renk konusunda neden böyle suskun kaldığını açıkladığını savunur. Dahası, bu açıklamayla Homeros'un görünürde tutarsız renk sıfatları "yerli yerine oturur ve Ozanın kendi konumundan bu kelimeleri son derece güçlü ve etkili bir şekilde kullandığını görürüz". Çünkü Homeros'un "menekşe rengi" ya da "şarap görünümlü" tabir-

leri belirli bir rengi değil de özel bir karanlık tonunu betimliyorsa, "menekşe rengi koyunlar" ya da "şarap görünümlü deniz" o kadar tuhaf olmaktan çıkar. Aynı şekilde, Homeros'un "yeşil bal"ı da, gözüne çarpan belli bir rengin değil özel bir aydınlık tonunun söz konusu olduğu varsayılırsa daha iştah açıcı bir hal alır. *Chlôros* "filiz" anlamına gelen bir kelimedenden türemiştir ve filizler taze, açık yeşil olurlar. Ama eğer Homeros'un zamanında yeşil, sarı ve açık kahverengi arasındaki farklılık henüz yeni fark edilmeye başlamışsa, Homeros için *chlôros* esasen filizlerin yeşil rengiyle değil, açık renk ve tazelik ile bağdaşır. Bu durumda da (sarı) balı ve (açık kahverengi) yeni koparılmış dalları *chlôros* ile betimlemek pekâlâ anlaşılır olur.

Gladstone öne sürdüğü fikrin acayipliğinin fazlasıyla farkındadır; bu yüzden renklere duyarlılığın kuşaklar boyunca nasıl geliştiğine ilişkin evrimsel bir açıklamaya başvurarak onu daha kabul edilebilir hale getirmeye çalışır. Renk algısının bize doğal gelmesinin sebebi, der, insanlığın şu son birkaç bin yıl boyunca aşama aşama bir "göz eğitiminden" geçmiş olmasıdır: "Bize böylesine kolay ve bildik gelen algılar, daha biz insanlığın soy zincirinde yerimizi almadan çok önce başlamış olan bir sürecin –bilginin ve insan organlarının kuşaktan kuşağa gelişmesinin– sonucudur." Gladstone'a göre, gözün renk farklarını algılayıp ayırt etme yeteneği deneyimle gelişir; bu edinilmiş yetenekler bir sonraki kuşağa aktarılır. Sonraki kuşak daha keskin bir renk duyarlılığıyla dünyaya gelir ve bu yeteneğini sürekli uygulayarak daha da geliştirir. Bu gelişmiş yetenek de sonraki kuşağa aktarılır ve bu böylece devam eder.

Ama akla hemen bir soru geliyor: Renkli görüşün bu aşamalı gelişmesi neden Homeros döneminden çok daha önce başlamadı? Bütün ışıltılı ve güzel şeyler ezelden beri gözümüzün önünde parıltılamışsa bu sürecin başlaması neden böyle gecikti? Gladstone'un bu soruya cevabı son derece yaratıcıdır ama neredeyse açıkladığı durum kadar tuhaf görünür. Gladstone'un kuramına göre renkler –renk verdikleri nesnelerden soyutlanmış olarak– ancak yapay boya kullanma yetenekleri geliştikten sonra insanlar için bir önem kazanabilir. Bu yetenek ise Gladstone'un işaret ettiği gibi Homeros'un zamanında neredeyse yok gibiydi. Homeros'un zamanında boyama sanatı çocukluğunu yaşıyordu, çiçek yetiştirilmezdi ve bizim doğal karşıladığımız parlak renkli nesnelerin hemen hemen hiçbiri yoktu.

Yapay boya kıtlığı mavi renk için özellikle çarpıcıydı. Elbette doğa Homeros'un zamanında şimdi olduğu kadar renkliydi. Akdeniz'de gökyüzü şimdiki gibi safir mavisi, kıyılar şimdiki gibi turkuazdı. Ancak gözümüz bugün en açık buz mavisinden en koyu laciverde uzanan tonlara sahip pek çok somut nesne sayesinde maviye doymuşken, Homeros'un zamanında insanlar hayatları boyunca mavi renkli bir nesne görmeyebilirdi. Mavi gözler az bulunur, imal etmesi zor mavi boyalar neredeyse hiç bilinmezdi, gerçekten mavi renkte doğal çiçekler de nadirattandı.

Gladstone'a göre doğanın sunduğu rasgele renklerle karşılaşmak renkli görüşün aşamalı gelişmesini başlatmaya yeterli olmaz: Bu sürecin başlaması için sistemli bir biçimde sıralanmış renk ve ton dizileriyle karşılaşılması gerekir. Gladstone'un sözleriyle, "Renkleri incelikli olarak ayırt edebilmesi için gözün öncelikle düzenli bir renk sistemiyle tanışık olması gerekiyor olabilir". Renkleri yapay olarak kullanma ve denetleme deneyiminin azlığı, dolayısıyla malzemelelerin renklerini bağımsız bir özellik olarak düşünmenin pek gerekli olmayışı yüzünden, gözün aşamalı eğitimi Homeros'un zamanında ancak yeni başlamıştı. "Bizde tam olarak gelişmiş olan organ, Homeros'ta henüz çocukluk dönemindeydi. Görme duyusu şimdi öylesine gelişkin ki, anaokullarımızdaki üç yaşındaki bir çocuk, soyumuz için yüce şairlik mesleğini kuran adamdan daha fazla renk biliyor, daha fazla renk görüyor."

Gladstone'un kuramını nereye koyacağız? Çağdaşlarının hükmü kesindi: Savları neredeyse herkes tarafından, tasvirleri düzanlamıyla kabul eden bir gayretkeşin fantazileri olarak alay konusu olmuş, keşfettiği tuhaflıklar, şiirsel serbestinin sonuçları veya Homeros'un körlüğü efsanesinin kanıtları ya da bu ikisinin toplamı olarak görülüp üzerinde durulmadan halının altına süpürülmüştü. Ne var ki bugünden geriye bakıldığında, verilecek hüküm o kadar siyah-beyaz görünmüyor. Bir anlamda Gladstone öylesine isabetli ve öngörülü tespitlerde bulunmuştur ki, çözümlemesinin sadece "zamanının ilerisinde" olduğunu söylemek yeterince adil olmaz. Çözümlemesinin önemli bir bölümünün, yazıldıktan yüz elli yıl sonra, neredeyse hiçbir düzeltme gerektirmeden, bugün bilinenlerin özeti olacak kadar parlak olduğunu söylemek daha adilanedir. Öte yandan Gladstone bir başka düzlemde hedefi tamamen şaşırmıştı. Dille algı arasındaki

ilişkiye dair varsayımlarında temel bir hata yapmıştı, ama bunda kesinlikle yalnız değildi. Aslına bakılırsa dilbilimcilerin, antropologların ve hatta doğabilimcilerin bu hatadan kurtulmaları onlarca yıl sürecekti. Bu hata kültürün gücünü azımsamaktı.

Yıllar Yılı Yanlış İz Peşinde

1867 SONBAHARINDA, bütün Almanya'dan gelen seçkin doğabilimciler "Alman Doğabilimciler ve Tabipler Birliği" toplantısı için Frankfurt'ta buluştular. 1867'nin dünyası, dokuz yıl önce Gladstone'un Homeros incelemelerini yayımladığı yer değildi artık; arada *Türlerin Kökeni* çıkmış ve Darvencilik çağın ruhunu fethetmişti. George Bernard Shaw'un daha sonra yazdığı gibi, "akıl fikir sahibi herkes fikrini değiştirmişti". Darwin devriminin o baş döndürücü ilk günlerinde, toplantıya katılan biliminsanları evrim konularında her türden acayip fikre alışkın olmalıydı. Ama konferansın kapanış oturumundaki genel seminerin ilan edilmiş konusu o zamanların geniş standartları açısından bile garip görünmüştür herhalde: "İlkel çağlarda renk duyusu ve evrimi". Konu başlığından da tuhafı kürsüdeki genç adamın kimliğiydi: Konferansın son oturumunda konuşma onuru ne doğabilimci ne de tıp doktoru olan, henüz otuzlarında bir Ortodoks Yahudiye aitti.

Aslında dilbilimci Lazarus Geiger'e dair pek az şey alışlageldikti. 1829'da Frankfurt'ta, hahamları ve hocalarıyla bilinen seçkin bir ailede doğmuştu. Amcası Abraham Geiger, on dokuzuncu yüzyılda Alman Yahudiliğini dönüştüren reform hareketinin yol gösterici isimlerinden biriydi. Lazarus amcasının dinin modernleştirilmesi yaklaşımını paylaşıyordu; ama uygulamaya dönük her konuda atalarının dinindeki yasalara harfi harfine uyma konusunda ısrar etmesine rağmen, düşünce alanında zihni engel tanımadan yükseklerde uçuyor, Yahudi ya da Hristiyan en liberal çağdaşlarından daha cüretli görüşler besliyordu. Nitekim dilsel araştırmaları, onu

–Darwin'in fikirleri bilinir olmaya başlamadan çok önce– insanın hayvanlara benzer bir durumdan geldiğine ilişkin ipuçlarını dilde bulabileceğine inandırmıştı.

Geiger'in neredeyse eşsiz bir bilgi hazinesi vardı. Yedi yaşında bir çocukken, annesine günün birinde "bütün dilleri" öğreneceğini söylemiş ve kısa hayatı süresince –kırk iki yaşında kalp hastalığına boyun eğmişti– bu ideale belki herkesten daha fazla yaklaşmıştı. Ama onu bir düşünür olarak öne çıkaran, bu olağanüstü bilgisinin yanı sıra özellikle dilin gelişimi ve insan aklının evrimi konularında peş peşe cesur ve özgün kuramlar üretmesiydi. Kendi şehrinde toplanmış biliminsanlarına da böyle evrim temalı bir konuşmayla seslenecekti. Semineri kışkırtıcı bir soruyla açtı: "İnsanın duyularının, duyularla algılamamanın bir tarihi var mıdır? İnsanın duyu organları binlerce yıl önce tamamen şimdiki gibi mi işliyordu; yoksa uzak bir dönemde bu organların şimdiki performanslarını sergilemede kısmen yetersiz kaldığını gösterebilir miyiz?"

Geiger'in renk terimlerine ilgisi Gladstone'un keşiflerinden kaynaklanmıştı. Çağdaşlarının çoğu Gladstone'un Homeros'un renklerinin karanlığı hakkındaki iddialarını ellerinin tersiyle iterken, Geiger okuduklarından esinlenerek başka kültürlerden eski metinler incelemeye koyulmuştu. Geiger'in buldukları Homeros'taki tuhaflıklarla esrarlı bir benzerlik taşıyordu. Mesela eski Hint Veda destanlarını, özellikle de orada gökyüzünün işlenişini Geiger şöyle betimler: "On bin mısradan uzun bu ilahiler göklerin tasvirleriyle dolup taşar. Bu kadar sık ele alman pek az başka konu vardır. Güneş ve şafak vakti kızılığının renk oyunları, gün ve gece, bulutlar ve şimşekler, hava ve esir, tüm bunlar önümüzde bütün ihtişamıyla, capcanlı sergilenir durur. Ancak önceden bilinmiyorsa, bu eski şarkılardan öğrenilemeyecek tek bir şey vardır: gökyüzünün mavi olduğu." Öyleyse yalnız Homeros değil, eski Hint ozanları da maviye kördü demektir. Musa –ya da Eski Ahit'i yazan her kimse o– da öyle gibidir. Herkes bilir ki, der Geiger, gökler Kitabı Mukaddes'te önemli bir rol oynar; daha ilk cümlede yer alır –"başlangıçta Tanrı gökleri ve yeryüzünü yarattı"– ve sonra yüzlerce başka yerde daha göklerden söz edilir. Yine de Homeros'un Yunanlıları gibi, Kitabı Mukaddes İbranicesinde de "mavi" için bir kelime bulunmaz. Kitabı Mukaddes'teki başka renk tasvirleri de Homeros'un destanlarındakine dikkat çekici ölçü-

de benzeyen tuhaflıklar gösterir. Homeros'un öküzleri "şarap rengi"dir; Kitabı Mukaddes'te bir "kırmızı at" ve "lekesiz kırmızı dana" bulunur. Homeros "korkudan yeşil" olmuş suratları anlatır; Peygamber Yeremya, dehşet içinde "yeşile dönmüş" yüzler görür. Homeros "yeşil bala" övgü düzer; Mezmurlar da "kanatları gümüş, tüyleri yeşil altından bir güvercin" derken ondan fazla uzaklaşmış sayılmaz.* Yani Homeros'un renk tasvirlerindeki kusurlara hangi durum yol açmışsa, aynı durum Hint Vedalarının ve Kitabı Mukaddes'in yazarları için de söz konusudur. Aslında bütün insanlık binlerce yıl boyunca bu durumdan mustarip olmuş olmalıdır, der Geiger, çünkü İzlanda sagaları da, hatta Kuran da hep benzer özellikler taşır.

Ama bunlar Geiger için sadece çıkış noktasıdır. Gladstone'un delillerine yenilerini kattıktan sonra, Geiger etimolojinin bulanık sularına dalar. Etimoloji alanını çok iyi tanır ve muhtemelen çağdaşlarının hepsinden daha rahat hareket eder bu alanda. İlk olarak Geiger modern Avrupa dillerinde "mavi" anlamına gelen kelimelerin tamamının iki kaynaktan türediğini gösterir: Bir azınlığın kökeninde önceleri "yeşil" anlamına gelen kelimeler vardır, çoğunluk ise önceleri "siyah" anlamına gelen kelimelerden türemiştir. Mavi ile siyah arasındaki kaynaşma Çince gibi çok uzak dillerde de görülebilir. Bu durum, tarihin eski bir aşamasında bütün bu dillerde "mavi" kavramının kendi başına bir kavram olarak tanınmadığını, siyah ya da yeşilin içinde düşünüldüğünü akla getirir.

Geiger bundan sonra daha derinlere, mavi öncesi dönemin de altındaki etimolojik geçmiş katmanlarına iner. Yeşil renk için kullanılan kelimelerin mavi için olanlardan biraz daha eskilere uzandığını, ama bir yerden sonra onun da kaybolduğunu savunur. Mavi öncesi dönemden de önce gelen, yeşilin sarıdan ayrıştırılmadığı bir dönemin bulunduğunu öne sürer. Daha da önceki bir dönemdeyse "sarı" bile bugün bildiğimiz "sarı" değildir, çünkü daha sonra sarı anlamına gelecek kelimelerin kökeninde kırmızımsı renkler için kullanılan kelimeler bulunur. Geiger buradan, sarı öncesi dönemde, "renk duyusunun en ilkel aşaması olarak bir siyah-kırmızı ikiliği ortaya çık-

* Kitabı Mukaddes çevirilerinin çoğu "yeşil altın" türünden tuhaflıkları yumaştır ve *yeraqraq* sıfatını "sarı" ya da "pırıl pırıl" ile karşılar. Ama etimolojik olarak bu kelime -tıpkı Homeros'un *chlôros*'u gibi- bitkilerden ve yapraklardan türemiştir.

mıştır," sonucuna varır. Ancak kırmızı aşaması bile işin başlangıcı değildir. Geiger etimolojinin yardımıyla daha da eskilere, "siyah ile kırmızının bile muğlak bir renklilik fikri içinde kaynaştığı" bir zamana inilebileceğini iddia eder.*

Geiger birkaç eski metne dayanarak ve belli belirsiz etimolojik bulgu kırıntılarından ilham alarak, farklı ana renklere duyarlılığın ortaya çıkışına ilişkin kronolojik sıralamayı bütünüyle yeniden kurar. İnsanın renk algısının "renk tayfı şemasına uyarak" aşama aşama arttığını öne sürer: Önce kırmızıyı algılama yeteneği geldi, ardından sarı, sonra yeşil, en sonunda da mavi. Buna ilişkin en dikkat çekici şey, diye ekler Geiger, bu gelişmenin bütün dünyadaki farklı kültürlerde tamamen aynı sırayla gerçekleşmiş olmasıdır. Böylelikle Gladstone'un Homeros çağı Yunanlılarında renk duyusunun belirsizliğine ilişkin keşfi, Geiger'in ellerinde insan soyunda renk algısının evrimine ilişkin sistematik bir senaryoya dönüşmüş olur.

Geiger kritik bir açıdan daha Gladstone'dan bir adım ileri gider. Yıllar boyunca kültür-doğa tartışmasının merkezinde kalacak olan temel meseleyi, yani gözün görebildikleriyle dilin anlatabildikleri arasındaki ilişkiyi ilk olarak açıkça ortaya atan odur. Gladstone basit bir biçimde Homeros'un dilindeki renk kavramlarının, onun gözlerinin algılayabildiği ayrımları yansıttığını kabul etmiştir. İkisi arasında bir fark olabileceği aklına bile gelmemiştir. Buna karşılık Geiger ise, renklerin algılanmasıyla dilde ifadesi arasındaki ilişkinin sorgulanması gereken bir mesele olduğunu fark etmiştir. "Gökyüzünün rengini sadece siyahla betimleyebilen bir insan kuşağının fizyolojik durumu ne olabilir? Bizimle onlar arasındaki fark sadece adlandırma mıdır, yoksa bizzat algıda mıdır?"

Geiger'in cevabı, bizimle aynı görme yeteneğine sahip olan insanların böylesine çarpıcı biçimde eksikli renk kavramları kullanmasının hiç muhtemel olmadığı yolundadır. Öyleyse eskilerin renk terimlerindeki belirsizliğin tek akla yakın açıklaması, anatomik bir açıklama olmalıdır. Bunun ardından Geiger topu dinleyicilerine atıp

* Siyah ile beyazın gerçekten renk kabul edilip edilmeyeceği, bu kavramların daha genel aydınlık ve karanlık kavramlarıyla ilişkisi konularında Geiger'in kafası biraz karışık görünüyor. Bu açıdan Geiger'in analizi, Homeros'un dilinde aydınlık ve karanlığın birincil oluşuna ilişkin Gladstone'un ustaca açıklamasına göre bir geri adım sayılır.

açıklamayı onlardan isteyerek seminerini toparlar: "Renk kelimele-
rinin belli bir sıralamayla ve her yerde aynı sırayla ortaya çıkması-
nın tek bir ortak sebebi olmalıdır." Şimdi siz doğabilimciler ve ta-
bipler, bunun ne olduğunu bulun.

Biraz ileride göreceğimiz gibi, Geiger'in seminerinden az bir sü-
re sonra beklenmedik bir kaynaktan ipuçları gelmeye başladı; şayet
dikkate alınsalardı, buların Gladstone ve Geiger'in keşiflerini çok
daha farklı bir şekilde açıklayabilecekleri görülebilirdi. Geiger'in
ölümünden sonra yayımlanan notlarında, düşüncelerinin 1867'de
söylediklerinin ötesine geçtiğini, farklı açıklama yollarının farkında
olduğunu ve bunların önemini kavramaya başladığını ima eden nok-
talar vardır. Ama Geiger seminerini verdikten üç yıldan az bir süre
sonra, renk terimlerine ilişkin araştırmasının orta yerinde ve en ve-
rimli çağında öldü. İpuçlarının peşine düşen kimse çıkmadı ve son-
raki onlarca yıl boyunca herkes yanlış iz peşinde koştu.

Geiger'in meydan okumasını kabul etmeye karar veren kişi, Prusya'
nın Breslau Üniversitesi'nden Hugo Magnus adlı bir göz doktoru ol-
du. Magnus 1877'de *On the Historical Evolution of the Colour Sen-
se* (Renk Duyusunun Tarihsel Evrimi Üzerine) başlıklı bir inceleme
yayımladı ve insan retinasının renklere duyarlılığının son birkaç bin
yıl boyunca nasıl geliştiğini açıkladığını iddia etti. Magnus Glad-
stone ya da Geiger çapında bir düşünür değildi belki, ama deha ala-
nındaki eksikliğini kapatacak bir hırsa sahipti. Eski insanlarda renk
duyusu meselesinin kamuoyunun dikkatini çekmesi büyük ölçüde
onun sayesinde gerçekleşti. Görüşlerini yayma çabalarını kolaylaş-
tıran ise, dilbilimle alakasız olmakla birlikte, renkleri görme bozuk-
luğu konusunu büyük bir gürültüyle kamuoyunun gündemine sokan
bir olay oldu.

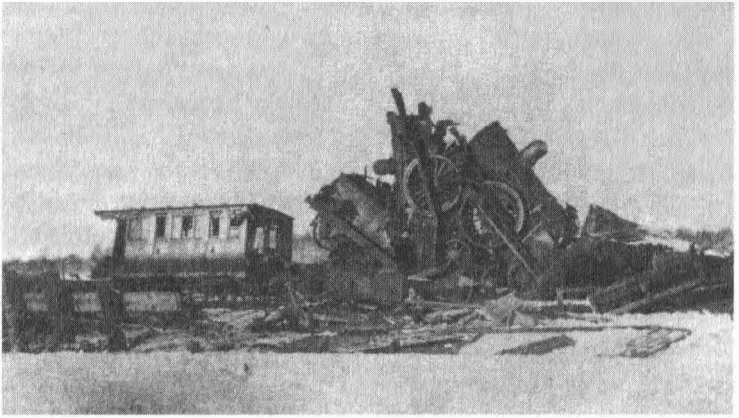
14 Kasım 1875 geces i iki İsveç ekspres treni, Malmö ile Stock-
holm arasındaki tek hatlı ana demiryolunda çarpıştı. Kuzeye doğru
giden röt arlı trenin küçük bir istasyonda önceden planlanmamış bir
bekleme yaparak güneye giden trene yol vermesi gerekiyordu. Tren
istasyona yaklaşırken yavaşladı, ama kırmızı "dur" ışığına uyarak
durmak yerine, aniden hızlanarak, kırmızı lambasını çalınca salla-

yarak arkasından koşan istasyon görevlisine de aldırış etmeden istasyondan uzaklaşmaya başladı. Birkaç kilometre sonra, Lagerlunda adlı küçük bir köyün yakınlarında güneye doğru giden ekspresle kafa kafaya çarpıştı, dokuz ölüm ve çok sayıda yaralanmaya yol açtı. Henüz çocukluğunu yaşamakta olan demiryolu sisteminde böylesi felaketler çok büyük ilgi uyandırıyordu, bu yüzden kaza basın-da geniş yankı buldu. Bir soruşturma ve davanın ardından istasyon müdürü sinyalizasyon konusundaki ihmali yüzünden gerektiği gibi hüküm giydi, işinden atıldı ve altı ay hapse mahkûm oldu.

Ama iş burada noktalanmadı. Çünkü gerçek hayattaki Sherlock Holmes'lardan birinin, Uppsala Üniversitesi'nden bir tıp profesörünün kazada suçun kimde olduğuna dair alternatif bir hipotezi vardı. Frithiof Holmgren, kuzeye giden trenin açıklanamaz davranışına, sürücünün ya da sürücüye bağırarak bir şeyler dediği duyulmuş olan makinistin renk körü olmasının neden olduğundan kuşkulanıyordu. Hem sürücü hem de makinist kaza sırasında öldüğü için bu kuşkuyu dolaysız yoldan doğrulamak mümkün değildi. Dahası demiryolu yetkilileri, çalışanlarının sinyal renklerini ayırt edememesinin söz konusu olamayacağından, böyle bir durumun önceden fark edileceğinden kesin olarak emindi. Ama Holmgren bir İsveç demiryolu hattı yöneticisini kendisiyle birlikte bir denetim gezisine çıkmaya ve çok sayıda elemanı testten geçirmesine izin vermeye ikna etmeyi becerdi.

Holmgren renk körlüğünü saptamak için farklı renklerde kırk kadar yün yumağından oluşan basit ve etkili bir test düzeneği tasarladı. İnsanlara bir renk gösterecek, sonra benzer renkli yumakları almalarını isteyecekti. Alışılmadık seçimler yapan ya da seçmeden önce gerektiğinden fazla tereddüt edenler hemen belli olacaktı. Tek bir demiryolu hattında teste alınan 266 demiryolu işçisi arasında Holmgren 13 renk körlüğü vakası saptadı. Bunlardan biri istasyon müdürü, biri de sürücüydü.

Demiryolu ağının hızla yayıldığı bir çağda renk körlüğünün yarattığı tehlike böylece bütün vahametiyle ortaya çıkmış oldu ve renk körlüğünü yüksek öncelikli bir kamusal mesele haline getirdi. Konu sürekli gazetelerde yer alıyordu ve birkaç yıl içinde pek çok ülkede hükümet komiteleri kurularak bütün demiryolu ve gemicilik çalışanlarına renk körlüğü testi zorunluluğu getirildi. Eski zamanlarda

1875 Lagerlunda (İsveç) tren kazası

renk körlüğünün genel bir durum olduğunu ve yeni zamanlardaki renk körlüğünün bunun bir kalıntısı olduğunu öne süren bir kitap için bundan uygun bir ortam olamazdı. Hugo Magnus'un 1877'de çıkardığı renk duyusunun evrimi konulu kitabında ortaya attığı kuram da tastamam buydu. Gladstone'un çığır açıcı çalışmasının 1858'de yapamadığını (çoğu kişi ikinci ciltten öteye gidememişti ve renkler üzerine olan bölüm üçüncü cildin sonlarına doğrudu), hatta Geiger'in coşkuyla karşılanan seminerinin 1867'de başaramadığını, on yıl sonra Magnus ve İsveç tren kazası becerdi: Renk duyusunun evrimi, zamanın en yaygın ve ateşli tartışmalarına neden olan bilimsel meselelerden birine dönüştü.

Magnus'un kitabı, Gladstone'un ve Geiger'in dilbilimden esinlenmiş buluşlarına anatomik mekanizmalar kazandırmayı, ya da daha doğrusu onları kanlı canlı bir hale getirmeyi amaçlıyordu. Magnus eskilerin algısının, akşam alacakaranlığında ışık azalmaya başladığında çağdaş gözlerin gördüğüne benzediğini yazmıştı: Karanlık bastıkça renkleri ayırt etme yeteneğimizi kaybederiz; parlak renkli nesneler bile belirsiz gri bir renk alır. Eskiler güpegündüz aydınlıkken de dünyayı böyle algılıyordu. Magnus, Gladstone'un yirmi yıl kadar önce bel bağladığı evrim modelini –pratik sayesinde gelişmeyi– benimsemişti. "Sürekli ve kesintisiz olarak ışıklara maruz

kalması yüzünden retinanın performansı giderek arttı. Esir parçacıklarının aralıksız darbelerinin ürettiği uyarı retinanın duyarlı unsurlarının hassasiyetini yükseltti ve sonunda renk algısının ilk işaretlerini ortaya çıkardı." Edinilmiş gelişmeler bir sonraki kuşağa aktarıldı, sonraki kuşakta duyarlılık pratik sayesinde daha da arttı vs.

Ardından Magnus, Gladstone'un aydınlık-karanlık karşıtlığının birincilliğine ilişkin sezgilerini, Geiger'in tayf renklerine duyarlılığın ortaya çıkmasına ilişkin kronolojik sıralaması ile birleştirdi. Renk duyarlılığının neden kırmızıyla başlayıp renk tayfinin yukarısına doğru ilerlediğini bildiğini öne sürüyordu. Sebep uzun dalgalı kırmızı ışığın "en şiddetli", en yüksek enerjili renk olmasından ibaretti. Işığın enerjisinin tayfta kırmızıdan mora doğru ilerlerken azaldığını, dolayısıyla "daha az şiddetli" soğuk renklerin ancak retinanın duyarlılığı yeterince arttıktan sonra görülebilir hale geldiğini söylüyordu Magnus. Homeros dönemine gelindiğinde duyarlılık ancak sarıya kadar ulaşmıştı: Kırmızı, turuncu ve sarı oldukça iyi ayırt edilebiliyor, yeşil yeni yeni algılanmaya başlıyor, buna karşılık "bugün nasıl morötesini görmüyorsak tıpkı öyle, en az şiddetli renkler, yani maviyle mor insan gözü için görülmez olmayı sürdürüyordu". Ancak bu süreç son birkaç bin yıl boyunca devam etmiş ve yeşil, mavi ve mor da kırmızı ve sarı kadar açık seçik algılanmaya başlamıştı. Magnus bu sürecin devam etmekte olduğu, gelecek yüzyıllarda retinanın morötesi ışığı da algılama yeteneğini kazanabileceği yönünde bir varsayımda da bulunuyordu.

Magnus'un kitabı günün en ateşli tartışmalara konu olan bilimsel meselelerinden biri oldu ve farklı disiplinlerden bir dizi önde gelen kişinin desteğini aldı. Mesela Friedrich Nietzsche Yunanlıların renk körlüğünü kendi felsefi yapısının içine kattı ve bundan Yunanlıların teolojisine ve dünya görüşüne dair temel görüşler türetti. O sıralar başbakanlık görevini geride bırakmış olan ve şöhretinin zirvesinde bulunan Gladstone, bir bilimadamının onun yirmi yıl önceki buluşlarını böyle canla başla savunuyor olmasından büyük bir memnuniyet duydu ve *The Nineteenth Century* dergisine olumlu bir kitap eleştirisi yazdı. Bu da tartışmanın diğer popüler dergilere, hatta günlük gazetelere de taşınmasını sağladı.

Renk duyusunun son birkaç bin yıl içinde evrimleşmiş olduğu iddiası, aralarında evrimci hareketin en parlak öncülerinin de yer al-

dığı seçkin biliminsanları arasında hatırı sayılır bir destek gördü. Darwin ile birlikte doğal seçim yoluyla evrim ilkesini keşfeden Alfred Russel Wallace 1877'de, "Eğer renkleri ayırt etme yeteneği tarihsel zamanlarda arttıysa, renk körlüğünü bir zamanlar neredeyse herkesi kapsayan bir durumun kalıntısı olarak görebiliriz. Renk körlüğünün şimdiki yaygınlığı ise, halihazırdaki keskin görüşümüzü ve renkleri tanıyışımızı nispeten yakın dönemde edindiğimiz doğrultusundaki görüşle uyumludur," diye yazıyordu. Yıldız taraftarlardan biri de, türün evrimsel gelişiminin cenin tarafından tekrarlandığı kuramını öne süren biyolog Ernst Haeckel'di. Haeckel 1878'de Viyana Bilim Kulübü'nde verdiği bir seminerde, "retinanın yüksek renk duyusuyla ilgili daha hassas koni hücreleri, muhtemelen ancak son birkaç bin yılda tedrici olarak gelişmiştir," diye bir açıklama yaptı.

Zürafanın Boyunu

Bugünden geriye Magnus'un kuramına baktığımızda bu seçkin biliminsanlarının kuramın zaaflarını nasıl olup da fark etmediklerine şaşmamak mümkün değil. Ama on dokuzuncu yüzyıl kafa yapısıyla düşünmeye çalışmamız ve ışığın fiziği ya da gözün anatomisi gibi bugün herkesin malumu olan bir sürü şeyin bir yüzyıl önce tam bir muamma olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Magnus'un çağdaşlarıyla aramızdaki mesafe, biyolojik soyaçekim ya da bugünkü adıyla genetik bilgisi konusunda daha da büyüktür. Doğayla kültür arasında dilin yerine dair tartışmanın eksenini kalıtım olduğuna göre, bu tartışmayı anlamak için bir mola vermeli ve öncelikle bizi 1870'lerden ayıran muhayyile uçurumunu aşmaya çalışmalıyız. Bu hiç kolay bir iş değildir, çünkü aşmamız gereken uçurumun genişliği zürafanın boynunun uzunluğu kadardır.

"Öylesine" hikâyelerin* mantığını hepimiz biliriz: Zürafanın boy-

* *Just-so story*: Bilim ve felsefede bu terim, insanların veya diğer hayvanların belli bir özelliğine veya davranışına ilişkin ne kanıtlanabilen ne de çürütülebilen temelsiz açıklamalar için kullanılır. Terim 1902'de Rudyard Kipling'in *Just So Stories* (*Öylesine Hikâyeler*) adlı kitabının yayımlanmasının ardından popülerleşmiştir. -y.n.

nu uzundur, çünkü ataları tepedeki dallara erişmek için boynunu uzattıkça uzatmıştır; Kipling'in filinin uzun bir hortumu vardır, çünkü timsah burnunu yakalayıp çektikçe çekmiştir; Ted Hughes'un aşk acısı çeken tavşanının kulakları uzundur, çünkü bütün gece kulaklarını uzatıp sevgilisi ayın yukarıda, gökyüzünde ne söylediğini dinlemiş durmuştur. Bugünün çocukları oldukça erken bir aşamada bunların eğlencelik masallar olduğunu anlar. Bu mantığın sadece masallarda geçerli olmasının nedeni, artık herkes tarafından bilinen ve açıkça dile getirilmesine gerek duyulmayacak ölçüde kanıksanmış olan bir hakikattir: Yaşamınız sırasında geçirdiğiniz fiziksel değişiklikler çocuklarınıza aktarılmaz. Burma'daki Padaung kadınları gibi halkalar takarak boynunuzu uzatmış olsanız da kızınız daha uzun boyunlu olarak doğmaz. Her gün saatlerce halter kaldırırsanız da bu oğlunuzun kabarık kaslarla doğmasını sağlamaz. Ömrünüzü bilgisayar ekranına bakarak tüketirseniz kendi gözlerinizi mahvedebilirsiniz, ama gözlerinizdeki hasar çocuklarınıza geçmez. Ve en ince renk tonlarını ayırt edebilecek şekilde gözlerinizi eğitirseniz bu sizi büyük bir resim uzmanı yapar, ama yeni doğan çocuklarınızın renkleri görüşünü hiç etkilemez.

Ancak –Gladstone'unkine benzer bir ifadeyle söylersek– bugün anaokullarımızdaki her çocuğun bildiği şey, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında hiç de öyle aşikâr değildi. Hatta edinilmiş özelliklerin kalıtımla aktarılmasının peri masalı rütbesine indirilmesi yirminci yüzyıla girildikten epey sonra gerçekleşti. Bugün genetik laboratuvarlarının parlak neon ışıkları altında insan genomunun haritası çıkarılır, biliminsanları koyunları klonlamak, yeni soya fasulyesi çeşitleri yapmak için cımbızlarını kullanır, çocuklar DNA'yı ilkokulda öğrenirken, bir yüzyıl önce en büyük dehaların bile yaşamın reçetesiyle ilgili her konuda nasıl zifiri karanlıkta el yordamıyla hareket ettiğini tahayyül etmek gerçekten zordur. O zamanlar hangi özelliklerin sonraki kuşaklara aktarılabilceği konusunda kimsenin en ufak bir fikri bile yoktu; bu özelliklerin hangi mekanizmalarla aktarıldığı konusunda ise durum daha da kötüydü. Kalıtımın işleyişi üzerine çok sayıda kuram ortalıkta dolaşıyordu ama bu büyük cehalet sisinin içinde herkesin üzerinde uzlaşmış görüldüğü tek bir şey vardı: bir bireyin ömrü boyunca edindiği özellikleri gelecek kuşaklara aktarabileceği fikri.

Doğal seçimden önce, edinilmiş özelliklerin kalıtımı türlerin kökenini açıklamak için eldeki tek model durumundaydı. 1802'de Fransız doğabilimci Jean-Baptiste Lamarck bu modeli önermiş ve kimi hayvanların kendilerini belli bir şekilde davranmaya zorlayarak belli organlarının işleyişini geliştirmesiyle türlerin evrimleştiğini öne sürmüştü. Ardı ardına gelen bu gelişmeler sonraki kuşaklara aktarılıyor ve böylece yeni türler ortaya çıkıyordu. Lamarck'ın yazdığına göre zürafa, ağaçlardaki yapraklara erişmek için uzanma alışkanlığı edinmişti; "böylece boynu o kadar uzadı ki, yerden altı metre yüksekteki dallara kafasını kaldırıp erişebilir hale geldi".

1858'de Charles Darwin ve Alfred Russel Wallace, doğal seçim yoluyla evrim fikrinin bir taslağını sunmak üzere ortak makalelerini yayımladı ve Lamarck'ın uzana-uzana-evrim fikrine alternatif bir mekanizma önerdi: tesadüfi varyasyonlar ile doğal seçilimin birleşimi. Onlara göre zürafa yukarıdaki dalların yapraklarına erişmek üzere boynunu uzatıp durması yüzünden uzun boyunlu değildi; tesadüfen olağandan daha uzun boyunlu doğan kimi ataları çiftleşme veya hayatta kalma konusunda kısa boyunlu türdeşleri karşısında bazı avantajlara sahip olduğu ve koşullar zorlaştığında kısa boyunlular ölürken uzun boyunlular hayatta kaldığı için böyleydi. Ortak makalelerini bir yıl sonra Darwin'in *Türlerin Kökeni* takip etti ve ondan sonra da Lamarck'ın evrimi anaokullarına yollanmış oldu – en azından bugün çoğu kişi öyle varsayar.

Ama tuhaf bir şekilde, Darwin devriminin (hiç değilse yarım yüzyıl boyunca) değiştirmedeği pek az şeyden biri, edinilmiş özelliklerin kalıtımına ilişkin genel inanç oldu. Darwin'in kendisi bile belli organların çalıştırılmasının ortaya çıkardığı sonuçların sonraki kuşağa aktarılabileninden emindi. Doğal seçilimin evrimi yönlendiren ana mekanizma olduğunda ısrar etse de, Lamarck'ın modeline evrim sürecinde ikincil de olsa bir rol tanımıştı. Aslında Darwin bile ömrünün sonuna kadar yaralanma ve sakatlıkların kalıtımla aktarılabileneğine inanmayı sürdürdü. 1881'de "kalıtım" üzerine yazdığı kısa makalede, bir beyefendiye ilişkin bir vakayı aktarıyordu: "Beyefendi küçükken, her iki başparmağının derisi soğuktan fena halde çatlamış ve bir deri hastalığının da etkisiyle çok kötü şişmiş. İyileştiğinde parmakları deforme olmuş, tırnakları son derece kısa, dar ve kalın bir hale gelmiş. Beyefendinin dört çocuğu olmuş, bü-

yük kızının parmak ve tırnakları babasınıninkilere benzemiş." Modern bilimin perspektifinden vakanın tek açıklaması, besbelli ki adamın özel bir hastalığa genetik olarak eğilimli olması ve hastalığın soğuk yanığı olayına kadar açığa çıkmamasıdır. Kalıtımla kızına aktardığı, sakatlığı değil, sakatlıktan önceki genetik eğilimidir. Ama Darwin genetiğe ilişkin bir şey bilmediği için, böyle vakaların en akla yatkın açıklamasının sakatlıkların çocuklara aktarılması olduğunu düşünmüştür. Darwin'in kendi kalıtım kuramına göre bu varsayım pekâlâ mantıklıdır, zira Darwin vücuttaki her organ ve dokunun, o organa ilişkin özelliklerin bilgisini taşıyan kendi "tohum malzemesini" ürettiğine inanıyordu. Dolayısıyla yaşarken birinin belli bir organı sakatlanırsa, bu organın "tohum malzemesini" üreme organına gönderemediği ve çocuklarının da bu organın oluşması için gereken reçeteden yoksun olarak doğduğu sonucuna varmak bu kurama göre son derece doğaldı.

Edinilmiş özelliklerin kalıtımına 1880'lerin ortalarına kadar neredeyse herkes inanıyordu. Kuşkular ancak 1882'de Darwin'in ölümünden sonra yükselmeye başladı. İlk olarak Alman biyolog August Weismann'ın sesi, sessizliğin ortasında yalnız başına yükseldi. 1887'de Weismann en ünlü ve en çok alay konusu olan, George Bernard Shaw'un "üç kör fare deneyi" adını takarak dalga geçtiği araştırma projesine girişti. Shaw'un anlatımıyla, "Weismann konuyu araştırmaya eski tekerlemedeki kasabın karısı gibi yaparak başladı. Bir fare kolonisini alıp kuyruklarını kesti. Yavrularının kuyruksuz doğup doğmayacağını beklemeye koyuldu. Yavrular kuyruksuz doğmadı. Sonra yavruların kuyruklarını kesti ve torunların en azından kısa kuyruklu doğup doğmayacağını beklemeye koyuldu. Ona en başından söyleyebileceğim gibi onlarda da bir şey çıkmadı. Bunun ardından bilimadamlarına yakışır bir sabır ve çalışkanlıkla torunların da kuyruklarını kesti ve umutla kuyruksuz torun çocuklarını bekledi. Bir budalanın bile ona önceden söyleyebileceği gibi, kuyruklar olması gerektiği üzere yine gayet uzundu. Weismann bunun ardından büyük bir ciddiyetle, edinilmiş niteliklerin aktarılmadığı çıkarsamasını yaptı."

Aslında Shaw, Weismann'ın sabır ve çalışkanlığını müthiş hafife almıştı. Çünkü Weismann üçüncü kuşaktan çok daha ileriye gitti: Beş yıl sonra 1892'de, on sekizinci fare kuşağına ulaşmış ve hâlâ

sürmekte olan deneyinin sonuçlarını duyurdu ve doğan 800 fareden hiçbirinin birazcık bile kısa kuyruklu olmadığını açıkladı. Ayrıca, Shaw ne derse desin, budalalık yapan Weismann değil etrafındaki dünyaydı. Belki Darwin'den sonraki en büyük evrimci bilimseni olan Weismann, bir an için bile farelerin kuyruğunun kılalacağını düşünmemiştir. Sapkınca deneyinin bütün amacı, edinilmiş özelliklerin hatta sakatlıkların kalıtımına yönelik inancını hâlâ ısrarla sürdüren inatçı bilim camiasına aşikâr gerçeği kanıtlamaktır. Weismann'ın ilham kaynağı eski tekerlemedeki kasabın karısı değil, 1877'de (tam da Hugo Magnus'un kitabını yayımladığı yılda) "Alman Doğabilimciler ve Tabipler Birliği" toplantısında sergilenen ve büyük ilgi toplayan kuyruksuz bir kedi idi. Annesi kuyruğunu bir kazada kaybetmiş olan bu kuyruksuz kedinin bu nedenle böyle kuyruksuz doğduğu iddia edilmiş ve sakatlıkların kalıtım yoluyla aktarımının canlı kanıtı olarak gösterilmişti.

Zamanın genel kabul gören düşüncesi, sakatlığın bir sonraki kuşağı hemen etkilemese bile soyun daha sonraki bir kuşağında ortaya çıkacağı yolundaydı. Weismann işte bu nedenle deneyini birkaç kuşak sonra kesmek yerine, birbiri ardına fare kuşaklarının kuyruğunu kesmeyi tercih etmişti. Buna rağmen, bugün bize acayip gelse de, Weismann'ın kuşaklar dolusu tam kuyruklu fareleri bile bilim camiasındaki yaralanma ve sakatlıkların kalıtımı inancını ortadan kaldırmayı başaramamıştı. Weismann en azından yüz kuşaktır sünnet olan Yahudi erkeklerinin hâlâ o münasebetsiz fazlalıkla doğmayı sürdürdüğünü, hâlâ her kuşağın bu fazlalığı kesmek için bir operasyon geçirmesinin gerektiğini de hatırlattı; ama bunun gibi binbir türlü argümanı da pek rağbet görmedi. Weismann'ın görüşü en azından yirmi yıl daha, yirminci yüzyılın başlarına kadar azınlıkta kalmayı sürdürdü.

Zihin Gözü

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca, renk duyusunun evrimi tartışması bütünüyle, edinilmiş özelliklerin kalıtım yoluyla aktarılacağı inancının gölgesinde sürdürüldü. Gladstone Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabından bir yıl önce Homeros incelemelerini yayımladığında, ilham kaynağı masallar değil, o sıralar ortadaki tek

evrim modeli olan Lamarck'ın uzana-uzana-evrimiydi. Gladstone'un "Bir kuşakta edinilen yetenekler kalıtımla aktarılabilir ve sonraki bir kuşağın doğuştan yetenekleri olabilir" şeklindeki kanaat beyanı, sadece genel kabul gören görüşün bir tekrarıydı. Yirmi yıl sonra Hugo Magnus renk duyusunun ortaya çıkışına dair anatomik açıklamasını ortaya attığında Darwin Devrimi tüm hızıyla sürüyordu. Ama Magnus'un 1877'de sırtını yasladığı evrim modeli, Gladstone'un yirmi yıl önce öne sürdüğü ile aynıydı: Retinanın renkleri algılama yeteneğinin kullanım ve eğitim yoluyla arttığını ve bu gelişen yeteneğin kuşaktan kuşağa geçtiğini varsayıyordu. Bizim bakış açımızdan Magnus'un Lamarckçı uzana-uzana-evrim modeline bağlılığı, kuramının tam ortasında koca bir çürük teşkil ediyor olabilir, ama bu kusur o zamanlar görülebilir nitelikte değildi. Uzana-uzana-evrim Darvencilikle tamamen çelişki içindeymiş gibi algılanmıyordu; dolayısıyla kimse Magnus'un kuramının Lamarckçı niteliğine itirazda bulunmamış, kuramı eleştirenler bile bunu saldırı konusu yapmamıştı.

Yine de Darwin'in kendisi de dahil birkaç önde gelen Darvinci, Magnus'un senaryosunun başka açılardan derin hatalar içerdiğini hissetti. Bu hataların ilki ve en önemlisi, renkli görüşün gelişmesi için inanılmayacak kadar kısa bir süre varsaymasıydı. Renkli görüş gibi karmaşık bir mekanizmanın sadece birkaç bin yıl içinde öyle radikal değişiklikler geçirmesi bu biliminsanlarına özü itibarıyla olanaksız görünüyordu. Dolayısıyla Magnus'un senaryosuna olumsuz eleştiriler gelmekte gecikmedi.

Ama eğer –eleştiri sahiplerinin iddia ettiği gibi– görme yeteneği tarihsel dönem içinde değişmediyse, eski dillerdeki, Gladstone ve Geiger'in ortaya çıkardığı bütün o kusurlar nasıl açıklanacaktı? Tek çözüm yolu bir on yıl önce Geiger'in sorduğu soruya geri dönmektir: Renk farklarını bizimle tamamen aynı biçimde algılayan insanların, yine de dillerinde en temel renkleri bile ayırt etmeyi başaramaması mümkün müdür? Bu mesele ilk defa ciddi biçimde tartışılmaya başladı. Renk kavramları –Gladstone, Geiger ve Magnus'un inandığı gibi– doğrudan doğruya anatomimizin doğasıyla mı belirlenir, yoksa sadece kültürel uzlaşımlar mıdır bunlar? Magnus'un kitabı etrafında dönen tartışma, dilin kavramları üzerine doğanın ve kültürün hak iddia ettiği açık savaşın başlangıcı oldu böylece.

Magnus'u eleştirenlerin fikrine bakılırsa, görme duyusunun kendisi değişmiş olamayacağına göre, tek açıklama eskilerin renk tasvirlerindeki muğlaklığını dillerinin kusurlu oluşuna bağlamaktı. Başka bir deyişle, öne sürdükleri görüş eskilerin dillerinden hangi renkleri algılayabildiklerinin çıkarılamayacağıydı. Bu noktayı açık açık tartışan ilk kişi Darwin'in Almanya'daki en eski takipçilerinden Ernst Krause'ydi. Ancak bu görüş en unutulmaz ifadesini bir Kitabı Mukaddes araştırmacısı olan Franz Delitzsch'in 1878'de yazdıklarında buldu: "Özünde iki gözle değil, üç gözle görürüz. Vücudun iki gözü ve onların arkasındaki zihin gözü. Ve renk duyusunun tarihsel-kültürel olarak ilerleyip gelişmesi bu zihin gözündeki gerçekleşir."

Kimi eleştirmenler (anakronik olsa da bunlara "kültürcüler" adını takabiliriz) açısından sorun, öne sürdükleri açıklamanın Magnus'un anatomik senaryosu kadar, hatta belki daha da fazla olanaksız görünmesiydi. Morla siyah, yeşille sarı ya da yeşille mavi arasındaki farkı görebilen insanların, dillerinde bu ayrımları ifade etmeye zahmet etmeyebileceği nasıl düşünülebilirdi? Kültürcüler modern dillerde de renkler konusunda belirsizlik taşıyan deyimler kullandığımızı hatırlatarak görüşlerini daha kolay yutulabilir bir lokma haline getirmeye çalıştı. Aslında sarımsı-yeşil olduğunu pekâlâ gördüğümüz halde "beyaz şarap" demez miyiz? Koyu mor üzüme "kara üzüm", açık yeşil üzüme beyaz üzüm demez miyiz? Kızıl sincaplar aslında kahverengi değil midir? İtalyanlar yumurtanın sarısına "kırımızı" (*il rosso*) demez mi? On dokuzuncu yüzyıl insanların aklına gelmeyecek bir başka örnek: Adlandırma "koyu kahverengi" ve "pembemsi kahverengi" şeklinde olsaydı "siyahlar" ile "beyazlar" arasındaki ırk ayrımı sorunu bunca acıya yol açar mıydı?

Ama tek tük deyimlerdeki belirsizlikle eski metinlerdeki sistematik muğlaklık arasında çok mesafe vardır, dolayısıyla bu argüman da çok ikna edici değildi. Bu yüzden kültürcüler farklı bir istikamete yöneldiler ve kanıtlarını dilde değil de eskilerin renkleri görebildiğini destekleyen somut olgularda aramaya başladılar. Nitekim bu tür kanıtlardan bol bol sunan bir eski kültür vardı. Bir kültürcünün söylediği gibi, eski Mısırlıların mavi boya kullandığını görmek için British Museum'da birkaç saat geçirmek yeterliydi. Hatta Lazarus Geiger 1867 seminerinde, eski Mısır'ı eskilerin neredeyse tamamının mavi-körü olmasının istisnası olarak zaten anmıştı. Mısırlıların di-

ğer eski kùltürlere kıyasla çok daha incelikli bir renk kelimeleri dağarcığına sahip olduğunu, dillerinde yeşil ve mavi için kelimeler bulunduğunu teslim etmişti. Ama ona göre bu sadece renk algısının tedrici gelişiminin Mısır'da diğer her yere kıyasla çok daha erken başladığını gösterirdi. Neticede, "Karnak tapınağının mimarlarının ilkel aşamadaki insanların durumunun iyi bir temsilcisi olduğunu kim söyleyebilir?"

Kùltür lehine daha değerli bir delil lapis lazuli ya da laciverttaşı idi. Afganistan dağlarının tepelerinden çıkartılan bu kıymetli taş eski çağlarda Yakınoğu'nun her tarafında büyük değer verilirdi. Mesela Babilliler onu "dağların hazinesi" adıyla anar ve tanrılarına "hayatım senin için lapis lazuli gibi değerli olsun" diyerek dua ederdi. Homeros'tan çok daha eski bir tarihe ait Miken sarayındaki arkeolojik kazılar, Yunan krallarının çok az miktarda da olsa uzaktan gelmiş lapis lazuli mücevherlere sahip olduğunu kanıtlar. Mesele şuradadır: Pek çok başka kıymetli taş en azından kısmen saydamdır ve farklı renklerde ısıtılar saçabilir, ama lapis lazuli tamamen opak-tır. Güzelliğini esas olarak gözalcı koyu mavi rengine borçludur. Ama Miken saray ahalisi eğer mavi rengi seçemiyorduyse, neden kendilerine sıradan bir cilalanmış çakıltası gibi görünen şeye bu kadar önem vermiş olsunlar?

Ancak bütün bunlar Magnus ve takipçilerini pek etkilememişti. Nitekim Magnus kùltürcülere şöyle cevap verirken sadece kendi zamanının sağduyu temelli görüşünü özetliyormuş gibi görünüyor: "Homeros'un dili gibi, çeşit çeşit ince ışıık oyunlarına ilişkin zengin bir sözdağarcığına sahip bir dilin en önemli renkler için kelimeler yaratma yeteneğinden yoksun olması bize hiç akla yatkın görünmüyor."

Kùltürcülerin tartışmayı sona erdirmek için daha fazlasına ihtiyacı vardı. Gereksindikleri, yeşili, maviyi ve başka renkleri gören, yine de bala ve altına yeşil, atlara ve ineklere kırmızı, koyunlara mor diyen birilerinin bulunduğu tartışma götürmez kanıtıydı. İşte böylece, sonunda "vahşilere" dönüp bakmayı akıl ettiler.

Uzak Diyarlardaki Vahşi Topluluklar

21 EKİM 1878 sabahı Berlin'deki zarif Kurfürstendamm'da gezinenler muhtemelen acayip bir manzarayla karşılaşmıştır. Zira hayvanat bahçesinin önünde sakallarından ilim akan bir grup bilimadamı özel bir ziyaret için toplanmış beklemekteydi. Bu beyefendiler Berlin Antropoloji, Etnoloji ve Tarihöncesi Derneği'nin seçkin üyeleri idi ve şehirdeki büyük gösteriyi izlemeye gelmişlerdi. Gösterinin yıldızları hayvanat bahçesinin olağan sakinlerinin en şöhretlileri ya da sevimli kutup ayısı yavrusu Knut değildi. O güne kadar Avrupa'da hiç sergilenmemiş olan daha da egzotik yaratıklar teşhir edilecekti. Hayvan tüccarı ve sirk yöneticisi Carl Hagenbeck tarafından ithal edilmiş, bütün ülkede gösterime sunulmuş ve gittikleri her yerde olay yaratmışlardı. Yalnızca Berlin'de bir gün içinde altmış iki bin kişi onları görmeye gelmişti.

Deli gibi meraklı seyirci sürülerinin akın akın görmek için koşturdukları şey, otuz kişilik bir kara derili vahşiler topluluğu ve garip giysileri – ya da aslında çıplaklıklarıydı. "Nubyalılar" dedikleri bu topluluk gerçekten de Sudan'dan getirilmiş otuz kadar erkek, kadın ve çocuktü. Antropoloji Derneği doğal olarak ciddi işlerini avamın arasına karışıp yapmak istemezdi, bu yüzden Herr Hagenbeck onlar için özel bir gösterim ayarlamıştı. Böylece bu sonbahar sabahı uzun sakallı beyefendiler, ellerinde mezuraları, cetvelleri ve renkli yün yumaklarıyla bilimsel meraklarını gidermek için hayvanat bahçesine gelmişlerdi. Bugün fiziksel antropoloji olarak anılan meslekleri gereği, bu seçkin bilimadamları, öncelikli olarak teşhirdeki az bulunur numunelerin burunlarının ve kulakmemelerinin boyunu, cinsel

organların şeklini ve bunlar gibi başka hayati özelliklerini ölçüp saptamakla ilgiliydi. Ama hepsinin incelemeye hevesli olduğu bir diğer şey de Nubyalıların renk duyusuydu. Çünkü Magnus'un kitabı üzerine tartışma bütün hızıyla sürüyordu ve nihayet bilim camiası muammayı çözecek anahtarın, bir Amerikalı etnoloğun deyişiyle "uzak diyarlardaki vahşi topluluklar" olabileceğini fark etmişti.

Aslında neredeyse bir on yıldır, dünyanın dört bir yanındaki etnik topluluklar aracılığıyla eski insanların renk duyuları meselesinin çözülebileceğine işaret eden ipuçları ortada duruyordu. 1869'da, Geiger'in farklı eski kültürlerin renk terimleri dağarcığındaki paralellikleri ortaya koymasından iki yıl sonra Alman etnoloji dergisi *Zeitschrift für Ethnologie*, antropolog ve popüler bir gezi yazarı olan Adolf Bastian'ın kısa bir notunu yayımlamıştı. Bastian renk betimlemelerine ilişkin tuhaflıkların eski destanlarla sınırlı olmadığını, bugün bile yeşil ile mavi arasındaki sınır çizgisini Avrupalılardan farklı çizen halkların bulunduğunu iddia etmişti. "Burma'daki uşağım," diye yazmıştı Bastian, "bir defasında istediğim mavi (*pya*) şişeyi getiremediği için özür dilemişti; çünkü ona göre şişe aslında yeşil (*sein*) idi. Onu diğer uşakların gözünde gülünç duruma düşürerek cezalandırmak için diğerlerinin önünde azarladım, ama kısa bir süre sonra bana güldüklerini fark ettim." Bastian ayrıca Filipinler'de Tagalog dilini konuşan halkın İspanyol sömürgecilerin gelişine kadar yeşille maviyi ayırt edemediklerini, Tagalog dilinde mavi ve yeşil için kullanılan kelimelerin açıkça İspanyolca *verde* ve *azul* kelimelerinden ödünç alınmış olmasının da bunu gösterdiğini savunmuş ve Çad'daki Teda kabilesinin dilinde hâlâ yeşille mavinin ayırt edilmediğini öne sürmüştü.

1869 yılında Bastian'ın hikâyelerine hiç kimse aldırış etmemişti. Ancak Magnus'un kitabı üzerine tartışma kopunca, bu bilgilerin önemi kültürcüler tarafından hemen görülmüş ve dünyanın uzak köşelerinden yeni bilgilerin derlenmesi gerektiği yolunda öneriler gelmeye başlamıştı. İşte böylece, Berlin Antropoloji, Etnoloji ve Tarihöncesi Derneği'nin kurucusu Rudolf Virchow bütün derneğini seferber edip, Nubyalıları ilk elden gözlemlemek üzere Tiergarten'den Berlin Hayvanat Bahçesi'ne zorlu bir yolculuğa çıkardı. Daha da cesur bilginler ilkel insanların renk duyusunu asıl yerinde incelemek için araştırmalarını hayvanat bahçesinin ötesine taşıyorlardı. Bu tür

araştırmaların ilkinin 1878'de Kuzey Buz Denizi'nde sıkışıp kalan bir gemide bulunan İsveçli bir doktor gerçekleştirdi. Gemi kıışı Sibiry'a'nın en doğu ucunda, Çukçî Yarımadası açıklarında geçirmek zorunda kalınca, Almquist fırsattan istifade etti ve rengineyi çobanlığı ve fok avcılığı yaparak bölgede yaşayan göçebe Çukçilerde renk duyusunu araştırdı. Burunlarının hemen dibinde çok sayıda "vahşi" bulunan Amerikalıların işi daha kolaydı. Ordu doktorları, ilişki kurdukları Kızılderili kabilelerinde renk duyusunu araştırma talimatı almıştı. Onların bulguları ABD Jeolojik Keşif Heyeti'nin etnoloğu Albert Gatschet tarafından ayrıntılı bir raporda toparlandı. İngiltere'de Grant Allen adlı bir bilim yazarı misyoner ve kâşiflere yollanmak üzere, karşılaşılan yerlilerde renk duyusuna ilişkin veri toplanması için soru formları hazırladı. Ve nihayet, fikirlerine böyle açıkça meydan okunan Magnus da kendi araştırmasını yapmaya karar verip dünyanın dört yanındaki konsolosluklara, misyonerlere ve doktorlara renk çizelgeleri eşliğinde soru formları yolladı.

Gelmeye başlayan sonuçlar –bir anlamda– Gladstone ve Geiger'in zekâ ve kavrayışlarının olabilecek en parlak teyidini oluşturunuyordu. Artık hiç kimse onların bulgularını, kelimelerin düzanlamalarına takılıp kalmış dilbilimcilerin aşırıya kaçan tepkisi olarak savuşturamaz, eski metinlerdeki renk betimlemelerinin muğlaklığını "teşbih-te hata olmaz" deyip gözardı edemezdi. Çünkü Gladstone ve Geiger'in açığa çıkardığı eksiklikler dünyanın her köşesinden yaşayan dillerde yineleniyordu. Virchow'un ve meslektaşlarının Berlin Hayvanat Bahçesi'nde yoklamış olduğu Nubyalıların "mavi" rengi karşılayan bir kelimesi yoktu. Gösterilen mavi yün yumağına bir kısmı "siyah", bir kısmı da "yeşil" demişti. Bir kısmı sarı, yeşil ve griyi de birbirinden ayırt etmemiş, hepsini aynı kelimeyle adlandırmıştı.

Amerika'da Albert Gatschet, Oregon'daki Klamath Kızılderilileri için, "Her türden çimen, ot ya da bitkinin rengi için hep aynı terimi kullanıyorlar, bitkilerin rengi ilkbahardan yaza kadar yeşil, sonbaharda solgun sarı olmasına rağmen renge verilen ad değişmiyor," diye yazmıştı. Dakota'daki Siyular hem mavi hem de yeşil için *toto* kelimesini kullanıyordu. "Yeşil ile sarının ve mavi ile yeşilin bu ilginç ve sık rastlanan çakışması" diğer Kızılderililer arasında da yaygındı.

Soru formlarına dünyanın başka yerlerindeki misyoner ve gezginlerden gelen cevaplarda da benzer hikâyeler açığa çıktı. "Vahşi-

lerin" –ya da Almanların nazik adlandırmasıyla "doğa insanlarının"– çoğunun konuşmasında Gladstone ve Geiger'in eski metinlerde keşfettiği muğlaklığın tam olarak aynısı vardı. Geiger'in ufacık etimolojik bulgu kırıntılarından hareketle çıkarsadığı cüretli evrim sıralaması bile etkileyici bir destek bulmuştu. Tam da Geiger'in öngördüğü gibi, adlandırılan ilk renk hep kırmızıydı. Nitekim on dokuzuncu yüzyılda bile kırmızı aşamasının ötesine geçmemiş halklar bulunduğu anlaşıyordu. Kuzey Buz Denizi'ne sefer yapan İsveç gemisinin doktoru Ernst Almquist, Sibiry'a'daki Çukçilerin bütün renk alanı için yalnız üç kelime –siyah, beyaz ve kırmızı– kullanarak işlerini pekâlâ gördüklerini bildirmişti. Kırmızıdan bir iz taşımadığı sürece, siyah, mavi ve bütün koyu renklere *nukin*, beyaz ve bütün parlak renklere *nidlikin*, kırmızımsı bir ton taşıyan her şeye de *çetlju* diyorlardı.

Geiger'in öngördüğü daha sonraki aşamalara tam olarak karşılık düşen başka diller de keşfedildi. Mesela Sumatra'daki Nias Adası sakinlerinin dört temel renk kelimesi –siyah, beyaz, kırmızı ve sarı– kullandıkları; yeşil, mavi ve mora siyah dedikleri bildirilmişti. Kimi dillerde ise –yine Geiger'in düşündüğü gibi– beyaz, siyah, kırmızı, sarı ve yeşil var, mavi yoktu.

Ne var ki 1870'te ölmüş olan Geiger ölümünden sonra şöhrete kavuşmuş değildi. Yetmişli yaşlarını yaşayan Gladstone'u kutlamak için kapısında sıraya giren de yoktu. Tersine Geiger, Gladstone ve özellikle Magnus topa tutuldular, çünkü zeki ve kavrayışlı oldukları kadar basiretli olmadıkları ortaya çıktı. Dünyanın dört yanındaki diller tam da onların öngördüğü gibi davranıyor, dolayısıyla dilbilimle ilgili sezgileri doğrulanıyor olabilirdi, ama yerlilerin görme yetisine ilişkin raporlar, kusurlu kelime dağarcığının kusurlu görüşten kaynaklandığı varsayımıyla çelişiyordu. Renkleri ayırt edemeyen tek bir kabile bile bulunamadı. Virchow ve Berlin Antropoloji Derneği'nden beyefendiler Nubyalılara bir Holmgren renk testi uyguladı ve belli bir yumakla aynı renkte olanları yün yumakları yığınınından seçmelerini istedi. Nubyalıların hiçbiri doğru renkleri seçmede zorluk çekmedi. Başka topluluklarda da manzara aynıydı. Ki-

mi kabilelerin kırmızı ve sarılara kıyasla soğuk renklerde daha fazla tereddüt ettiğine ilişkin raporlar vardı belki ama ne kadar "vahşi" olursa olsun hiçbir topluluk bu ayrımlara kör değildi. Mesela Namibya'da Ovahererolar arasında yaşayan misyoner, yerlilerin yeşil ile sarı arasındaki farkı görebildiklerini ama aynı rengin bu iki tona farklı adlar takmayı gülünç bulduklarını yazmıştı.

Birkaç yıl önce düşünmesi bile olanaksız görülen şeyin düpedüz bir olgu olduğu ortaya çıkmıştı: İnsanlar renkler arasındaki farkı görmelerine rağmen onlara farklı adlar vermeyebiliyorlardı. Ve tabii ki şimdiki ilkel kabilelerde durum böyleyse, Homeros'un ve bütün diğer eski toplulukların durumu da böyle olmalıydı. Bütün bunlardan çıkartılabilecek tek sonuç şuydu: Kendisine bir Holmgren testi uygulansaydı, Homeros yeşil ile sarı arasındaki farkı saptayabilirdi ve bir Alman antropolog kendisinden isteseydi mor yün yumağını da kahverengi olanından ayırabilirdi.

Peki Homeros neden balını "yeşil", koyunlarını "mor" diye nitelemişti? Kültürcüler eski insanların bütün renkleri ayırt edebildiklerine ilişkin kanıtlarını elde etmiş olabilirlerdi, ama ikna edici alternatif bir açıklama getirmedi o kadar başarılı değillerdi; çünkü kültürün renk kavramlarına saldırısı hâlâ sağlam bir inanmazlık duvarına çarpıyordu. Magnus karşıt görüşünü gözden geçirdi ve ilkel insanların renkleri Avrupalılar *kadar canlı* görmelerinin pek akla yatkın olmadığını öne sürdü. Yani Magnus renkleri kültüre teslim etmek yerine gözden geçirilmiş yeni bir anatomik açıklama önerdi. Eskilerin ve günümüz yerlilerinin bütün renkleri ayırt edebildiklerini kabul etti; ama soğuk renkleri hâlâ modern Avrupalılara kıyasla daha sönük gördüklerini ileri sürdü (gözden geçirilmiş kuramı için bkz. renkli sayfalarda Şekil 3). Renkleri canlı algılamamaları soğuk renklere ad takma konusundaki gönülsüzlüklerini aydınlatmış gibi, hazırladığı soru formlarına cevap verenlere ilişkin raporlarda yerlilerin dillerinde bir adı olmayan renkleri ayırt ederken daha fazla tereddüt etmelerini de açıklayabilirdi.

O sıralar böyle iddiaları deneysel olarak doğrulamak ya da yanlışlamak mümkün değildi; zira iki renk arasındaki ayrımın saptanıp saptanamadığını sınamak kolayken, ayrımın farklı kişiler tarafından ne kadar canlı algılandığını gösterecek deneyler tasarlamak hiç kolay değildi. Çoğunlukla soru formlarından derlenmiş eldeki bulgu-

larla meseleyi bir karara bağlamak elbette imkânsızdı. Belirleyici yeni bulgular gelmediği için sonraki yıllarda tartışmanın harareti giderek düştü ve renk duyusu meselesi yirmi yıl kadar muallakta kaldı. Kayda değer bir ilerleme sağlanması için, Cambridge'in 1898'de Torres Boğazı'na yaptığı keşif gezisini ve –kendi önceki fikrinin hilafına– genel geçer görüşü kültür lehine değiştiren ilginç bir adamı beklemek gerekti.

Rivers'in Boğaz Turu

Adını duymuş olanlar W. H. R. Rivers'ı, I. Dünya Savaşı'nda Siegfried Sassoon'u tedavi etmiş merhametli psikiyatr olarak bilir. Rivers Edinburgh yakınlarında Craiglockhart Hastanesi'nde çalışıyor ve savaş travmasına maruz kalmış subayları, ilk uygulayıcılarından olduğu psikanaliz teknikleriyle tedavi ediyordu. Sassoon 1917'de savaşın delice bir şey olduğunu alenen söyleyip madalyasını Mersey Nehri'ne fırlatması ve birliğine dönmeyi reddetmesi üzerine Rivers'a gönderilmişti. Rivers onu şefkat ve anlayışla tedavi etti. Tedavi sonrasında Sassoon gönüllü olarak Fransa'ya geri döndü. Rivers'ın hastalarına gösterdiği yakınlık hatta adanmışlık, savaştan yıllar sonra bile etkisini sürdürdü. Savaşta kendisine "Deli Jack" lakabı takılacak kadar yürekli bir adam olan Sassoon, Rivers'ın 1922'deki cenazesinde üzüntüden düşüp bayılmıştı. Ölümünden kırk yıl kadar sonra, Temmuz 1963'te ise Cambridge'e, Rivers'ın eski okulu St. John College'in kütüphanesine yaşlı ve zayıf bir adam gelmiş, Rivers'ın 1917'de Craiglockhart Hastanesi'nde kendisini tedavi ettiğini söyleyip onun portresini görmek istemişti. Kütüphanecinin anlattığına göre adam resmin önünde selam durmuş ve kendisi için yaptıklarından dolayı teşekkür etmişti. Ziyaretçi en az iki defa daha gelmiş ve her defasında portreyi görmek istemişti. Sağlığının açıkça kötülediği son defasındaysa sözlerini "Hoşçakal dostum; bir daha görüşebileceğimizi sanmıyorum," diye bitirmişti.

Ancak Rivers'ın savaş travması yaşamış kişilerin kurtarıcılığını üstlenmesi hayatının ileri bir dönemine rastlamıştı; ondan önceyse iki farklı alanda başarı kaydetmişti: deneysel psikoloji ve antropoloji. 1898'de Cambridge Üniversitesi'nin Avustralya ile Yeni Gine arasındaki Torres Boğazı adalarına düzenlediği keşif gezisine davet edi-

len kişi, deneysel psikolog Rivers'tı. Ama adalardayken Rivers beşeri kurumlara alaka duydu; akrabalık ilişkileri ve toplumsal örgütlenme üzerine çığır açıcı, sosyal antropoloji disiplininin temellerini attığı kabul edilen, Claude Lévi-Strauss tarafından "antropolojinin Galileo'su" diye anılmasına neden olan çalışmalarına orada başladı.

Cambridge Torres Boğazı keşif gezisinin amacı ilkel insanların zihinsel özelliklerine ışık tutmaktır. O dönemde yeni doğmuş olan antropoloji disiplini, ana konusu olan "kültür"ü tanımlamak için çalışıyor, insan davranışının edinilmiş veçheleriyle doğuştan gelen veçheleri arasındaki sınırı çizmeye çalışıyordu. Bu meseleye ışık tutmak için, ilkel insanların bilişsel özelliklerinin uygar insanlarından ne ölçüde farklı olduğunu saptamak temel önem taşıyordu ve keşif gezisi o gün için elde bulunan bölük pörçük, hikâyemsi bulguların ötesine geçmeyi sağlayacaktı. Keşif gezisinin başındaki kişinin açıkladığı gibi, "Düşük bir kültür düzeyindeki bir halk ilk defa, uygun laboratuvar araçlarıyla donatılmış, eğitilmiş deneysel psikologlar tarafından, kendi olağan yaşam koşulları içinde" incelenecekti. Özen ve titizlikle hazırlanmış ciltler dolusu keşif raporları, doğal ve kültürel özellikler arasındaki ayırım çizgisini netleştirmeye yardımcı oldu. Bu yüzden bu keşif gezisi pek çok kişi tarafından antropolojiyi ciddi bir bilim konumuna yükselten olay olarak görülür.

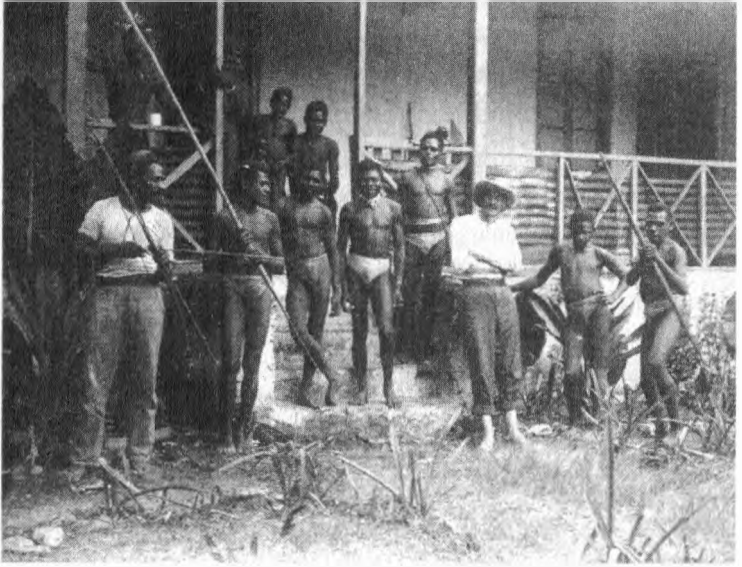
1898 keşif gezisine katılmak için Rivers'ın özel nedeni, yerlilerin görme yetisine ilişkin ayrıntılı deneyler yapma fırsatıydı. 1890'larda Rivers görme yetisi çalışmalarına gömülmüş ve önceki yirmi yıl boyunca yerinde sayan renk duyusu tartışmasını çözüme kavuşturmaya azmetmişti. Yerlilerin renkleri görme yetisinin renk kelimeleri dağarcığıyla ilişkisini ve renkleri ayırt etme yeteneği ile bu ayrımları dillerinde ifade etme gücünün ne ölçüde el ele gittiğini kendi gözleriyle görmek istiyordu.

Rivers boğazın doğu kıyısında, Büyük Bariyer Resifi'nin tam kuzey ucundaki üçra Murray Adası'nda dört ay geçirdi. Adada 450 kişilik küçük, dost canlısı bir yerli topluluğu vardı. Yerliler Rivers'ın gözlem yapmasına imkân verecek ölçüde "uygarlaşmışlardı"; bununla birlikte, yine Rivers'ın sözleriyle "son derece ilgi çekici olmalarına yetecek ölçüde ilkel koşullarda" yaşıyorlardı. "Şüphesiz otuz yıl kadar önce uygarlığın elinin hiç değmediği, tamamen vahşi aşamada bulunuyorlardı."

Rivers'in adalıların renk terimleri dağarcığında buldukları, önceki yirmi yılın raporlarına gayet iyi uyuyordu. Renk betimlemeleri genellikle muğlak, bulanık ve kimi zaman epey belirsizliğe yol açacak nitelikteydi. En kesin adlar siyah, beyaz ve kırmızı içindi. "Siyah" için kullanılan *golegole* kelimesi, mürekkepbalığı anlamına gelen *gole*'den türetilmişti (Rivers bunun hayvanın koyu renkli salgısından kaynaklanmış olabileceğini söylemişti). "Beyaz" için (açık bir etimolojik kökeni olmayan) *kakekakek*, "kırmızı" için ise kan anlamına gelen *mam* kelimesinden türetildiği bariz olan *mama-mamam* kelimesi vardı. Çoğu insan pembe ve kahverengi için de *mamamamam* kelimesini kullanıyordu. Sarı ve turuncu için çoğu insan ("zerdeçal" anlamındaki *ham*'dan gelen) *bambam* kelimesini kullanıyordu, ama ("sarı toprak boyası" anlamındaki *siu*'dan gelen) *siusiu* kelimesini kullananlar da vardı. Yeşile ("safra" anlamındaki *soske*'den dolayı) *soskepusoskep* diyen çok kişi vardı ama kimileri de "yaprak rengi" ya da "irin rengi" diyordu. Mavi ve mor renk tonları daha da muğlaktı. Gençler İngilizce *blue* kelimesinden yakın zamanda ödünç alındığı belli olan *bulu-bulu* kelimesini sıkça kullanıyordu. Ama Rivers'in aktardığına göre "yaşlı adamlar mavi için uygun olan kendi kelimelerinin *golegole* (siyah) olduğu konusunda hemfikirdi". Mora da çoğunlukla *golegole* deniyordu.

Rivers'in anlattığına göre "bir renge verilecek doğru ad konusunda yerliler arasında sık sık hararetli tartışmalar çıkıyordu". Kendilerinden kimi renkleri adlandırmaları istendiğinde pek çok ada sakini daha bilge adamlara danışmaları gerektiğini söylüyordu. Yine de bir cevap vermeleri için ısrar edildiğindeyse akıllarına sadece belli bir nesnenin adı geliyordu. Mesela sarımsı yeşil bir yün yumakğı gösterildiğinde, birisi görünürdeki büyükçe bir mercan resifi bölgesini işaret ederek "deniz yeşili" demişti.

Murray Adası sakinlerinin kelime dağarcıkları açıkça "kusurluydu", peki ya görüşleri? Rivers 200'den fazla adalının renkleri ayırt etme yeteneğini zorlu testler uygulayarak inceledi. Holmgren'in yün yumakları testinin geliştirilmiş ve genişletilmiş bir çeşidini kullandı ve farkları ayırt etmedeki en ufak bir yetersizliği yakalamak için bir dizi yeni test tasarladı. Ancak renk körlüğüne ilişkin tek bir durum bile bulamadı. Adalılar bütün ana renkleri ayırt edebildikleri gibi, mavinin ve başka renklerin tonlarını da ayırabiliyordu.

W. H. R. Rivers dostlarıyla beraber

Rivers'in titiz ve ayrıntılı deneyleri, dillerinde yeşil ve mavi gibi temel renkler için standart adlar olmasa bile, insanların tahayyül edilebilecek her renk tonunu ayırt edebileceğini her türlü şüphenin ötesinde kanıtladı.

Elbette böyle keskin zekâlı bir araştırmacının, kendi bulgularından çıkarabileceği tek bir sonuç vardı: Biyolojik farklarla renk terimleri dağarcığı arasında hiçbir ilişki yoktur. Yine de deneyimlerinden biri Rivers'ı o kadar şiddetle etkilemişti ki, onu doğru yoldan hepten uzaklaştırmıştı. Dilbilimcilerin ancak eski metinlerden çıkarsayabildiği tuhaflikların en tuhafıyla yüz yüze gelmekti bu deneyim: gökyüzünün rengine "siyah" diyen insanlar! Keşif gezisi raporunda belirttiği gibi, Murray Adası yaşlılarının nasıl olup da gökyüzünün ve denizin parlak mavisi için "siyah" (*golegole*) kullanmayı son derece olağan bir şeymiş gibi gördüklerini Rivers'ın aklı hiç almamıştı. Aynı inanamama hali içinde, adalılardan birinin, "zeki bir yerli"nin, gökyüzünün rengiyle karanlık bulanık suyun rengini rahatça birbirine benzetmesini de raporuna kaydetmişti. Rivers'a göre

bu davranış, "bu yerliler için mavi rengin bizim mavimizden daha bulanık ve koyu bir renk olmasından başka türlü açıklanamaz gibi görünüyordu".

Böylece Rivers, yerlilerin, "Avrupalılarla karşılaştırıldığında, maviye ve muhtemelen yeşile karşı bir ölçüde duyarsız" olduklarını varsayarken Magnus'un haklı olduğu sonucuna ulaştı. Titiz bir araştırmacı olan Rivers kendi akıl yürütmesindeki zaafı fark etmekle kalmıyor, bunları özenle gözler önüne de seriyordu. Raporunda, bulgularının, konuştukları dili inceleyerek insanların neyi görüp görmediğini çıkarmanın mümkün olmadığını kanıtladığını açıklıyordu. Hatta "mavi" için ödünç alınmış *bulubulu* kelimesini kullanan genç kuşağın, bu kullanımda hiçbir tereddüde düşmediklerini de belirtiyordu. Yine de, bu itiraz noktalarını dile getirdikten sonra, tek bir olguya dayanarak –sanki bu olgu diğer her şeyi iptal etmeye yetmiş gibi– onları bir kenara itiyordu: "Ancak zeki yerlilerin gökyüzünün ve denizin parlak mavisi ile en koyu siyah için aynı kelimeyi kullanmayı son derece doğal bulmaları olgusunu görmezden gelmek mümkün değildir."

Geleneksel Meyveler ve Başka Düşünce Deneyleri

Yani Rivers'ın hayal gücü son etapta, "mavi"nin nihai olarak bir kültürel uzlaşım olduğu fikrinin önünde ürkererek geri adım atmıştı. Onunki gibi bir zekâ bile, maviyi kendisi gibi pırıl pırıl gören insanların onu siyahın bir tonu olarak kabul etmeyi doğal bulabileceklerini teslim etmeyi becerememişti. Adil olmak gerekirse bunun için onu suçlamak zordur; bugün bile elimizin altındaki su götürmez bulguların zenginliğine rağmen, mavi ve siyahın iki ayrı renk olarak görünmesinin yetiştiğimiz toplumun kültürel uzlaşımlarından kaynaklandığını kabullenmek için gereken hayal gücünü seferber etmek bize zor gelir. En derinde yatan içgüdülerimiz ve duygularımız, mavi ve siyahın *gerçekten* ayrı renkler olduklarını, yeşil ile mavinin de böyle olduklarını, buna karşılık koyu mavi (lacivert) ile açık mavinin (gök mavisi) *ashında* aynı rengin farklı tonları olduklarını söyler bağıra bağıra. Bu yüzden renk duyusu araştırmasının son bölümüne geçmeden önce, kültürel uzlaşımların gücünü sindirmeye yar-

dım edecek üç düşünce deneyini ele alalım.

İlk olarak bir hayali tarih yazımına girişelim. Renk duyusu tartışması İngiltere ve Almanya'da değil de Rusya'da gerçekleşmiş olsaydı nasıl olurdu, bunu kafamızda canlandıralım. Yuri Magnoviyeviç Gladonov diye bir on dokuzuncu yüzyıl Rus antropoloğunun Avrupa'nın kuzey kıyılarındaki uzak Britanya Adaları'na keşif gezisine gittiğini, içine kapanık yerlilerle birkaç ay geçirdiğini ve onların fiziksel ve zihinsel becerileri üzerine detaylı psikolojik testler yaptığını hayal edin. Gladonov, dönüşünde şok edici raporuyla Petersburg Kraliyet Bilimler Akademisi'ni heyecana boğar: Hep bulutlarla kaplı bu adalardaki yerlilerin renk terimlerinde, renk tayfının *siniy* ve *goluboy* bölgeleri için çok ilginç bir belirsizlik olduğu anlaşılmıştır! Gladonov anlatmaya koyulur: Bu durum kendisine son derece inanılmaz geldiği için yerlilerin görüşlerinde bir kusur olduğunu varsaymış ve bu kusura bir ihtimal, yılın büyük bölümünde yeteri kadar gün ışığı olmamasının yol açtığını düşünmüştür. Ama yaptığı görme testleri sonucunda yerlilerin *siniy* ile *goluboy* arasındaki ayrımı mükemmel yapabildiklerini bulmuştur. Mesele sadece bu iki rengi de *blue* (mavi) diye adlandırmalarıdır yani. Bu iki renk arasındaki farkı açıklamaları konusunda üzerlerine gidildiğinde, birisinin "koyu *blue*" diğeri "açık *blue*" olduğunu ifade etmiştir yerliler. Ama bir rengin bu iki tonunu farklı renkler olarak adlandırmayı gülünç bulmaktan vazgeçmemişlerdir.

Bizim kendi dilsel muğlaklıklarımıza ayna tutulduğunda, renk terimlerindeki belirsizliklerin görme yetisi ile herhangi bir ilişkisi olduğu fikrinin saçmalığı hemen belli oluyor. İngilizce konuşanlar tabii ki lacivertle gök mavisi arasındaki farkı görebiliyor. Mesele sadece onların kültürel uzlaşımlarında bunların aynı rengin iki tonu olarak kabul edilmesi (ki aslında bu renklerin dalga boyları arasında –renkli sayfalarındaki Şekil 11'de görülebileceği gibi– gök mavisiyle yeşil arasında olduğu kadar fark vardır). Ama renk tayfını Rusların gözüyle görmeyi becerir ve *siniy* ile *goluboy*'a iki farklı renk olarak bakarsak, "mavi" ile "yeşil"i ayırmayan biçare ilkellerle empati kurmamız biraz daha kolaylaşır. İngilizler *siniy* ve *goluboy*'u tek bir *blue* kategorisi altında nasıl toparladıysa, başka diller de bu toparlama işlemini daha ileri götürerek tayfın bütün yeşil-mavi alanına genişletebilir. Eğer biri tayfın bu parçası için, diyelim "yeşavi" diye

tek bir etiket kullanan bir kültürde büyümüşse, kimi dillerin çimen-yeşavisi ile deniz-yeşavisini aynı rengin iki tonu olarak değil de iki farklı renk olarak kabul etmesini saçmalık olarak görmez mi?

Kültürün renk kavramları üzerindeki gücünü açığa çıkaracak ikinci düşünce deneyi için ilkinden daha az hayal gücüne ihtiyaç var ama bu da son derece değerli bir deney malzemesi gerektiriyor. Rivers'ın kendi çocuğu yoktu, ama Batılı çocukların renklerde nasıl zorlandığını incelemiş olsaydı, Torres Boğazı adalıları tarafından doğru yoldan böylesine saptırılmazdı diye düşünmekten kendini alamıyor insan. Biliminsanları uzun süredir çocukların renk terimlerini öğrenme sürecinin yavaş ve zahmetli olduğunun farkında. Yine de zorlanmanın şiddeti şaşırtıcıdır. Charles Darwin şöyle yazmıştı: "Çocuklarımın zihinsel gelişimini dikkatle izlemiş ve bütün sıradan nesnelerin adlarını bildikleri bir yaştayken, ikisinin ya da sanırım üçünün renkli resimlerdeki renkleri doğru olarak belirlemeyi beceremediklerini, tekrar tekrar öğretmeme rağmen yine yapamadıklarını gözlemlediğimde şaşırılmıştım. Renk körü olduklarını söylediğimi çok iyi hatırlıyorum; ama sonradan bunun yersiz bir korku olduğu ortaya çıktı." Yedi, sekiz gibi inanılmaz ölçüde ileri yaşlardan söz eden bir yüzyıl önceki araştırmalardan bu yana, çocukların ana renkleri hatasız adlandırdıkları tahmini yaş kayda değer ölçüde düştü. Çağdaş değerlendirmelere göre çocuklar üç yaşından itibaren ana renk kelimelerini kullanmayı öğreniyor. Yine de, dil yeteneklerinin epey gelişmiş olduğu bir yaşta çocukların renkleri karıştırması şaşırtıcı. Geometrik şekiller gibi karmaşık kavramları bile anlayan, sorulduğunda daireyi, kareyi ya da üçgeni gösterebilen çocukların, bir grup nesnenin içinden "sarı olanı al" dendiğinde afallayıp kalmasını ve tamamen rastlantısal olarak eline en yakın nesneye uzanmasını görmek insanı şaşkına çeviriyor. Yoğun bir eğitimle ikinci yaşları içindeki çocuklar renk kelimelerini doğru olarak söyleyip kullanmayı öğrenebilir. Ama bu durumda bile öğrenme süreci defalarca tekrar yapmayı gerektirir. Oysa çocuklar nesnelerin adlarını hiç çaba göstermeden –bir adı bir kere duymaları genellikle yeterli olur– kolayca öğrenir.

Peki parlak renklerde plastik oyuncakları gözlerine sokuşturan, renk adlarını kulaklarına tıktıran bir kültürde değil de, yapay renk üretiminin az, renklerin iletişimdeki önemi sınırlı olan bir toplumda yetişen çocuklarda durum nasıldır? Bir süreliğine Bellona adlı bir Polinezya mercan adasındaki halkın içine yerleşmiş olan iki Danimarkalı antropolog, Bellonalıların çocuklarıyla renkler üzerine ne kadar ender konuştuklarını anlatmış ve bu durum karşısındaki şaşkınlıklarını ifade etmişlerdi. Bellonalılar meyveler ya da balıklar gibi bizce en kolay renklerine göre sınıflandırılabilir nesneler arasındaki farkları çocuklarına açıklarken, renklerden neredeyse hiç söz etmiyorlardı. Antropologlar bunun nedenini sormaktan kendilerini alamamışlardı; ama karşılıklarına "burada pek renklerden konuşmayız" dışında bir cevap veren çıkmamıştı. Renkler konusunda yönlendirme ve eğitim olmayınca Bellonalı çocukların oldukça "kusurlu" bir renk adları dağarcığıyla gayet rahat idare edebiliyor olmasına da belki pek şaşmamak gerek.

Tesadüf bu ya, ben bu kitap için çalışırken büyük kızım konuşmayı öğreniyordu. Renklere olan takıntım yüzünden yoğun bir eğitim almış oldu ve nispeten erken bir dönemde renkleri tanımayı öğrendi. Gladstone'u, Geiger'i ve hepsinden çok da Rivers'ı güçlü bir biçimde etkileyen özel bir "kusur" söz konusu olduğu için zararsız bir deney yapmaya karar verdim. Gladstone Homeros'un nasıl olup da "mavinin en mükemmel örneği"ni fark etmediğini bir türlü anlayamamıştı. Geiger eski metinlerde mavi gökyüzünden hiç söz edilmemesini ballandıra ballandıra sayfalarca anlatmış; Rivers yerlilerin "siyah gökyüzü" demesi yüzünden hedefi tamamen şaşırmıştı. Bu yüzden, henüz kültürel telkine maruz kalmamış biri için gökyüzünün renginin ne kadar aşikâr olduğunu sınamak istedim. Kızıma hayal edilebilecek bütün nesnelerin renklerinden uzun uzun söz etmeye, ama gökyüzünün rengini hiç anmamaya karar verdim. Gökyüzünün rengini kendi başına ne zaman keşfedecekti acaba?

Alma, on sekiz aylıktan itibaren mavi renkli nesneleri doğru olarak ayırt etmeye başladı ve on dokuz aylık kadarken mavi (*blue*) için "buğ" demeye başladı. Nesneleri gösterip rengini sorma oyunlarına alıştı, ben de ara sıra gökyüzünü gösterip ne renk olduğunu sormaya başladım. Gökyüzünün ne olduğunu biliyordu ve sorumu hep gökyüzü pırıl pırıl, masmavi iken soruyordum. Ama mavi renk-

li nesnelerin rengini söylemekte hiçbir sıkıntı çekmemesine rağmen, gökyüzüne dair soru sorduğum her defasında şaşkın şaşkın yukarı bakıyor ve sadece "ne diyorsun sen yaa?" bakışı ile cevap veriyordu. Ancak 23 aylıkken bir cevap vermeye tenezzül etti ve cevabı "beyaz" oldu! (Güneşli bir gündü.) Gökyüzü için ilk defa "mavi" demesi bir ay sonra gerçekleşti, ama gökyüzü hâlâ kesin olarak mavi olmamıştı: Bir gün "mavi" bir gün "beyaz" diyor, kimi günler ise karar veremiyor, önce "mavi" sonra "beyaz", daha sonra "mavi" sonra tekrar "beyaz" deyip duruyordu. Özetle, mavi renkli nesneleri rahatça tanımaya başladıktan ancak altı aydan uzun bir süre sonra gökyüzünün maviliğinin adını koyabilmişti. Ayrıca, dört yaşındayken bir gece geç saatlerde siyah gökyüzünü gösterip mavi olduğunu söylemesine bakılırsa, o zaman bile kafa karışıklığı tamamen yok olmamıştı.

Kızımın işi Homeros'a ya da Murray Adası yerlilerine göre çok daha kolaydı, çünkü Alma nesnelerdeki maviliği tanıma konusunda aktif bir biçimde eğitilmiş, özel olarak da ona nesnelerin renklerinden biri olarak mavinin beyaz, siyah ve yeşilden farklı olduğu öğretilmişti. Alma'nın bütün yapması gereken önce gökyüzünün bir rengi olduğunun ayırdına varmak, ardından da bu rengin siyah, beyaz ya da yeşil nesnelere değil, çevresindeki diğer mavi nesnelere benzediğini fark etmektir. Yine de bu iş için ona altı aydan uzun bir süre gerekti.

Zorluğun tam olarak nerede yattığını söylemek kolay değil. Elle tutulur bir nesnenin değil de uçsuz bucaksız bir boşluğun bir renge sahip olabileceğini kavramakta mıydı zorluk? Yoksa gökyüzünün doygun olmayan solgun mavisinin, yapay nesnelerin oldukça doygun mavisinden aslında çok farklı olmasında mıydı? Belki benim öykücüğünü aktardığım bu tekil gözlem başkalarına bu soru üzerine daha sistematik bir araştırma yapmak için ilham verir. Ama böyle bir araştırmadan yararlanmadan da, sadece Alma'nın bu özel maviliği böyle zorlayıcı bulmasına bakarak, hayatlarında gözlerine mavi renkli bir nesne ilişmemiş insanların gökyüzünün rengine fazla kafayı takmamalarının sebebini daha kolay anlayabiliriz. Madem gök mavisinin özü, mavinin bu "en mükemmel örneği" böylesi müsait şartlar altında bile apaçık belli olmaktan uzak, öyleyse gökyüzüne benzer renkte bir nesneyi hiç görmemiş insanların bu uçsuz bucak-

sız boşluğun rengine bir ad takmamış olması bize neden şaşırtıcı gelsin? Ve biktırıcı bir antropolog bir cevap vermeleri için ısrar edip duruyorsa, sınırlı renk paletlerindeki en yakın rengin adını vermele-ri, sözgelimi "siyah" ya da "yeşil" deyip geçmeleri doğal değil mi?

Kültürel uzlaşımların gücünü ortaya koyan son düşünce deneyi, bilimkurgusal bir hayal kurmayı gerektiriyor. Her evde fırına benze-yen, ama yemek pişirmeye değil de yiyecekleri yoktan var etmeye—daha doğrusu doğrudan süpermarketten ısınlanan malzeme küple-rinden yaratmaya— yarayan bir aletin bulunduğu, uzak bir gelecekte olduğunuzu düşleyin. Mesela alete bir meyve küpü koyduğunuzda, birkaç düğmeye dokunup aklınıza gelen her meyveyi yapabiliyor-sunuz: olgun bir armut için bir düğme, sulu bir portakal için bir baş-ka düğme...

Ama bu harika aleti bu şekilde anlatmak yetersiz kalıyor; çünkü aletimizin yapabildikleri yirmi birinci yüzyıl başlarından kalma ge-leneksel meyvelerle asla sınırlı değil. Alet sertlik, sululuk, yumu-şaklık, süngerimsilik, kayganlık gibi bir dizi değişik eksen boyunca tat ve doku özelliklerinin değiştirilip ayar yapılmasına imkân veriyor ve binlerce farklı meyve yaratabiliyor. Bir düğmeye bas, avoka-do gibi yağlı ama tadı havuçla mango arasında bir meyve yapsın. Bir başka düğmeyi sağa sola çevir, çilek gibi yumuşak, tadı şeftaliyle karpuz arasında başka bir meyve yapsın. Ama "Biraz X'e benzi-yor", "Tadı Y ile Z arasında" türünden yaklaşık tarifler de, mümkün olan bütün o tat ve kıvam zenginliğinin hakkını vermeye yetmiyor. Dolayısıyla torunlarımız farklı tat ve kıvamlar alanını kaplamak için zengin ve inceliklerle dolu bir kelime dağarcığı geliştirmiş ola-cak. Yüzlerce farklı tat ve kıvam bölgesi için kullandıkları özel ad-lar olacak ve bizim bildiğimiz rasgele birkaç meyvenin tadıyla sınırlı kalmayacaklar.

Şimdi gelecekteki bu toplumda, ilkel kültürler üzerine uzmanla-şan bir antropolog düşünün. Bu antropolog yaşam tarzları Google çağının bir kilobayt bile ötesine geçmemiş, hâlâ ilkel yirmi birinci yüzyıl aletlerini kullanmayı sürdüren Silikon Vadisi yerlileri arası-na ışınıyor kendini. Yanında da Munsell Tat Sistemi denen, bir dizi

farklı tat örnekleri dizilmiş bir tepsi taşıyor. Tat örnekleri bütün tat alanını temsil edecek şekilde seçilmiş 1024 küçük meyve küpünden oluşuyor ve biri tepside alınıp alınmaz aynısı anında yeniden oluşuyor. Antropoloğumuz yerlilere bunları tattırarak dillerinde bu tatlara verdikleri adları söylemelerini istiyor ve yerlilerin meyvesel tat terimleri dağarcığının perişan yoksunluğuna şaşıp kalıyor. Meyve tatlarına ilişkin soyut kavramlarının "ekşi" ile "tatlı" gibi temel karşıtlıklardan ibaret olmasını, bunun dışında bir tasvir çabasına giriştiklerinde belli birtakım geleneksel meyvelerden söz edip "sanki biraz X gibi" demekten başka bir şey yapamamalarını bir türlü anlayamıyor. Tat alma duyularının tam olarak evrimleşmemiş olduğundan kuşkuluyor. Ama yerlilerle yaptığı deneyler sonucunda herhangi iki tat örneği arasındaki farkı mükemmel biçimde ayırabildiklerini saptıyor. Ağızlarındaki dillerinde belli ki hiçbir kusur yok; peki konuştukları dil neden böyle kusurlu?

Antropoloğumuza yardım etmeye çalışalım. Bu yerlilerden biri olduğunuzu ve antropoloğun size daha önce hiç tatmadığınız lezzette bir tat küpü verdiğini düşünün. Yine de belli belirsiz bir şeyi anımsatıyor sanki. Bir süre belleğinizi zorluyorsunuz ve sonra, ağızınızdaki tadın bir vakitler bir Paris lokantasında yemiş olduğunuz yaban çileklerini çağrıştırdığını fark ediyorsunuz; yalnız bu öncekinden on kat daha yoğun ve adını koyamadığınız birkaç başka şeyle karışık bir tat. Nihayet tereddüt ederek "Biraz yaban çileklerine benziyor," diyorsunuz. Zeki ve konuşkan bir yerliye benzediğiniz için antropoloğumuz deney bağlamının dışından bir soru sormaktan kendini alamıyor: "Yaban çileği bölgesindeki tatları betimlemek için daha incelikli ve kesin terimlere sahip olmamak size tuhaf ve sınırlayıcı gelmiyor mu?" Ona şimdiye kadar "yaban çileği bölgesinde" tadına bakmış olduğunuz tek şeyin yaban çileği olduğunu ve yaban çileklerinin tadını betimlemek için "yaban çileği tadında" demenin dışında daha genel ve soyut kavramlara başvurmak gerekebileceğinin aklınızdan bile geçmediğini söylüyorsunuz. Antropoloğumuz, söylediğinize bir şey anlamadığını gösteren şakın bir ifadeyle gülümsüyor.

Eğer bunlar size saçma geliyorsa sadece "tat"ları çıkarıp yerine "renk"leri koyun, iki durumun birbirine gayet yakın olduğunu göreceksiniz. Meyvelerin tat ve kıvamıyla oynamamızı sağlayacak araç-

lardan yoksunuz; oldukça "doygun" (yani saf) tatların oluşturduğu sistematik bir tatlar dizisiyle karşılaşmıyor, sadece bildiğimiz meyvelerdeki birkaç rasgele tatla karşılaşmıyoruz. Dolayısıyla belli meyvelerden soyutlayarak meyve tatlarının incelikli tonlarını betimleyecek kelimeleri de geliştirmiş değiliz. Aynı şekilde, ilkel kültürlerdeki insanlar –renk tartışmasının en başında Gladstone'un gözlemlemiş olduğu gibi– renklerle yapay olarak oynama şansına sahip değiller ve oldukça "doygun" renklerin oluşturduğu sistematik bir renkler dizisiyle karşılaşmıyor, sadece doğanın sunduğu rasgele ve genellikle doygun olmayan renklerle karşılaşmıyorlar. Dolayısıyla incelikli renk tonlarını betimleyecek kelime dağarcığını geliştirmemiş durumdalar. Biz şeftalinin tadından söz ederken onu nesnesinden, yani şeftaliden soyutlayarak konuşma ihtiyacı duymuyoruz. Onlar belli bir balık, kuş ya da yaprağın renginden söz ederken onu balık, kuş ya da yapraktan soyutlama ihtiyacı duymuyorlar. Biz belli bir meyveden soyutlayarak tatlar üzerine konuşurken "tatlı" ve "ekşi" gibi en kaba karşıtlıklara bel bağlıyoruz. Onlar belli bir nesneden soyutlayarak renkler üzerine konuşurken, "beyaz/aydınlık" ve "siyah/karanlık" gibi kaba karşıtlıklara bel bağlıyorlar. Biz "tatlı" kelimesini geniş bir dizi farklı tat için kullanmakta bir tuhaflık görmüyor, rahatça "mango gibi tatlımsı", "muz gibi tatlı", "karpuz gibi tatlı" diyoruz. Onlar "siyah/kara" kelimesini bir dizi farklı renk için kullanmakta bir tuhaflık görmüyor, rahatça "yaprak gibi kara", "mercan kayalarının ilerisindeki deniz gibi kara" diyor.

Uzun lafın kısıası, biz incelikli bir renk terimleri dağarcığına ve belirsizlikler içeren bir tat terimleri dağarcığına sahibiz. Birincisinin incelikli oluşu da, ikincisinin belirsizlikleri de bize doğal geliyor; ama bunun nedeni içinde yetiştiğimiz toplumun kültürel uzlaşımları. Bir gün, farklı koşullarda yetişmiş başkaları bizim tat terimleri dağarcığımızın doğallıktan uzak ve hayret verici ölçüde eksikli olduğu yargısına varabilir: Homeros'un renk sistemi bize nasıl kusurlu geliyorsa, aynen öyle.

Kültürün Zaferi

Dilin kavramları üzerinde kültürün gücünü teslim etmek artık biraz daha kolay gelmeye başladıysa, yirminci yüzyılın başlarında kültü-

r n kesin zaferine tanık olmak üzere hik yemize geri dönebiliriz. Tarihin bir ironisidir, Rivers şahsen kültürün gücünü tam olarak kavrayamamış olsa da, kültürün zaferini sağlayan büyük ölçüde onun çalışmaları oldu. Sonuç olarak asıl etkiyi yapan aktardığı olgulara dair zorlama yorumları değil bizzat bu olguların gücüydü. Gezi raporları öylesine dürüst, özenli ve ayrıntılıydı ki, başkaları onun yorumlarını aşarak arkada yatanı görebildi ve aktardığı olgulardan tam ters yönde bir sonuç çıkarabildi: Adalılar maviyi ve diğer renkleri tam bizim gibi açık seçik ve canlı olarak görebiliyordu ve renkleri adlandırmadaki muğlaklıklarının görme yetileriyle bir ilişkisi bulunmuyordu. Sonraki yıllarda, antropoloji araştırmalarının öncülerinin ortaya çıkmakta olduğu Amerika'da, Rivers'ın raporları üzerine bazı etkileyici değerlendirme yazıları  ıktı. Bu değerlendirmeler, renkli görme yetisinin bütün ırklar için ortak evrensel bir özellik olduğu (ve dolayısıyla son birkaç bin yıl boyunca renkli görme yetisinin değişmediği) yolunda nihayet bir mutabakat oluşturdu.

Bu mutabakat, fizik ve biyolojideki ilerlemeler tarafından da desteklendi; söz konusu ilerlemeler Magnus'un renkli görüşün yakın geçmişte geliştiği yolundaki senaryosundaki canalcı kusurları ortaya çıkarıyordu. Magnus'un modelindeki Lamarck i yaklaşımın, elek gibi kuramdaki koca deliklerden sadece bir tanesi olduğu açığa  ıktı. Mesela Magnus ışığın fiziğini tamamen ters kavramıştı. Kırmızının en yüksek enerjiye sahip olduğu için en kolay algılanan renk olduğunu varsaymıştı. Ama 1900 yılına gelindiğinde, Wilhelm Wien ve Max Planck'ın çalışmalarıyla uzun dalgalı kırmızı ışığın aslında en düşük enerjiye sahip olduğu anlaşılmıştı. Kırmızı aslında en soğuk renktir: Kızdırılan demir çubuk henüz yeteri kadar sıcak olmadığı için kırmızı ışık saçar. Daha yaşlı ve soğumuş yıldızlar (kırmızı cüceler) kırmızı ışık sa arken, gerçekten sıcak yıldızlar (mavi devler) mavi mavi ışıldar. Aslında renk tayfının mor ucu daha yüksek enerjiye sahiptir; morötesi ışık daha da yüksek enerjilidir ve bugünlerde bize sık sık hatırlatıldığı gibi deriye zarar bile verebilir. Magnus'un retinanın renklere hassasiyetinin renk tayfı boyunca sürekli olarak arttığı inancının da yanlış olduğu görülmüştür. Ek'te a ıklanıldığı gibi, renk algımız retinadaki koni hücreleri denilen üç farklı hücre tipine dayanır ve tüm bulgular, bu koni hücrelerinin gelişmesinin sürekli değil kesik kesik sıçramalarla olduğuna ışaret eder.

Kısacası, yirminci yüzyılın ilk yıllarında, yakın geçmişteki fizyolojik değişmeler masalının yanlış bir iz olduğu açıklığa kavuştu. Eskiler renkleri bizim kadar iyi görebiliyordu ve renk terimleri dağarcığındaki farklılıklar biyolojik değil kültürel gelişmenin yansımasıydı. Siyasi arenada bir Dünya Savaşı başlamak üzereyken, fikirler alanında bir başka dünya savaşı sona ermiş gibiydi. Bu savaşın kesin galibi kültürdü.

Ama kültürün zaferi bütün muammaları çözmedi. Özel olarak da bir bilmeceyi askıda bıraktı: Geiger'in sıralaması. Ya da daha doğrusu askıda bırakmış olması gerekirdi.

til-la ša-du-ba-ta ud-da an-ga-me-a.

Dünün hayatı bugün tekrarlanır.

Sümer Atasözü, MÖ 2. binyıl başları

hr ntt rf whmw dddwt, iw dddwt dd(w).

Söylenenler hep tekrar, söylenenler hep önceden söylenmiş.

"Khakheperre-seneb'in Yakınmaları",
Eski Mısır Şiiri, MÖ 2. binyıl başları

מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש
תחת השמש. יש דבר שיאמר ראה זה חדש הוא כבר היה
לעלמים אשר היה מלפננו. אין זכרון לראשנים וגם לאחרנים
שיהיו לא יהיה להם זכרון עם שיהיו לאחרנה

Önce ne olduysa, yine olacak. Önce ne yapıldıysa, yine yapılacaktır. Güneşin altında yeni bir şey yok. Var mı kimsenin, "Bak bu yeni!" diyebileceği bir şey? Her şey çoktan, bizden yıllar önce de vardı. Geçmiş kuşaklar anımsanmıyor, gelecek kuşaklar da kendilerinden sonra gelenlerce anımsanmayacak.

Kitabı Mukaddes, Vaiz 1:9, MO üçüncü yüzyıl

Nullum est iam dictum, quod non dictum sit prius.

Şimdi söylenen hiçbir şey daha önce söylenmemiş değildir.

Terentius, *Haremağası*, MÖ 161

Pereant qui ante nos nostra dixerunt.

Kahrolsun bizim sözlerimizi bizden önce söylemiş olanlar.

Aelius Donatus, MS dördüncü yüzyıl,
Terentius Eserlerinin Tefsiri

Söylediklerimizi Bizden Önce Söyleyenler

1969 YILI çok önemli tarihsel olaylarla dolu özel bir yıldır: İnsan aya ayak bastı, ben doğdum ve Berkeley'de *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution* (Temel Renk Terimleri, Evrensellikleri ve Evrimleri) adlı küçük bir kitap yayımlanarak dilbilim ve antropoloji dünyalarını bir anda sarstı. Bu kitap öyle bir devrim etkisi yarattı ki, geçen kırk yılın ardından bugün pek çok dilbilimci renk araştırmalarının '69 yazında başladığına inanıyor. Bir biçimde konunun daha önce de araştırılmış olduğunun farkında olanlar bile 1969 öncesi dönemi, bir önemi olmayan, eski çağlar tarihiyle uğraşanlar dışında kimseyi ilgilendirmeyen bir tür tarihöncesi ya da Karanlık Çağ olarak görüyor. Bir kitabın nasıl böylesine büyük bir etki yaptığını kavramak için, hikâyemizi bırakmış olduğumuz yirminci yüzyıl başlarına geri dönmemiz ve Geiger sıralamasının başına gelenleri görmemiz gerekiyor. Ya da daha net söyleyelim: Bilim tarihinin en vahim kolektif hafıza kayıplarından birini teşhis etmemiz gerekiyor.

Renk kavramları üzerinde kültürün egemenliği ilan edildikten sonra, hemen akla gelen şu soruların herkesin listesinin en tepesine yerleşmesi beklenirdi: Niçin birbiriyle alakasız bunca dilde renk adları öngörülebilir bir sırayla evriliyor? Eğer her kültür renk kelimeleri dağırcığını keyfine ve özel koşullarına göre ayrıntılandırabiliyorsa, niçin kutuplardan tropik bölgelere, Afrika'dan Amerika'ya kadar her yerdeki insanlar, renk tayfının başka renkleri için olmasa bile kırmızı için bir kelimeye sahipler? Niçin sadece sarı için bir ke-

limesi olan bir çöl dili yok? Niçin tropik ormanlar bölgesinde, sadece yeşil, kahverengi ve mavi renklerini adlandırmış bir dil bulunmuyor? Geiger sıralamasına ilişkin, retinanın son binyıllardaki evrimine dayanan eski açıklama artık öne sürülemezdi. Ama renk adlarının ortaya çıkış sırasını, görme yetisinin aşama aşama gelişmesi belirlemiyorsa, o zaman Geiger sıralaması uyarınca evrilmesi için başka bir açıklamaya ihtiyaç vardı. Bu açıklama arayışı elbette gündemdeki en önemli görev haline gelmeliydi.

Ama dilbilimcilerin ve antropologların gündemleri farklıydı. Sorunu çözmek yerine görmezden gelmeyi tercih ettiler. Sanki bütün araştırma camiasına bir unutmaya büyüğü yapılmıştı; birkaç yıl içinde soru kolektif bilinçten buharlaşarak kayboldu. İşlerin böyle gelişmesi başta anlaşılmaz görünebilir; ama bu durum, beşeri bilimlerin dünya görüşünde yirminci yüzyılın başlarında gerçekleşen deprem niteliğinde kaymalar –"vahşiler" diye adlandırılanlara yönelik tutumlardaki derin dönüşümler, antropologlar arasında hızla ayıp bir kelime haline gelen "evrim" düzeyine göre etnik grupları hiyerarşik bir sıraya dizme yaklaşımına karşı giderek büyüyen bir nefret– bağlamında düşünülmelidir.

On dokuzuncu yüzyılın genel geçer görüşü, "vahşilerin" uygar insanlara kıyasla anatomik olarak aşağı seviyede bulundukları, henüz evrimlerini tamamlamamış insanlar oldukları doğrultusunda idi. Yeryüzündeki farklı etnik toplulukların Avrupalı insanın biyolojik evriminde geçmiş olduğu aşamaları temsil ettikleri yaygın olarak kabul edilirdi. Bir önceki yüzyılın haletiruhiyesi, yeni yüzyılın hemen ilk yıllarında açılan dev bir sergide, Louisiana'nın Mübayaası Fuarı'nda en iyi örneğini bulur. O güne kadarki en büyük dünya fuarı olan bu muazzam olay, Thomas Jefferson'ın Napolyon'dan Kuzey Amerika'nın ortasında devasa bir toprak parçasını elde etmesini sağlayan Louisiana'nın Mübayaası Antlaşması'nın yüzüncü yılını kutlamak üzere, 1904 yılında Missouri eyaletinin St. Louis şehrinde gerçekleşti. Louisiana'nın Mübayaası Fuarı'nın ana cazibe noktalarından biri, daha önce eşine rastlanmadık büyüklükte bir antropoloji sergisiydi. Dünyanın dört bucağından egzotik etnik gruplar St. Louis'e getirilmiş ve sözde evrim derecelerine göre sergi alanına yerleştirilen ayrı ayrı "köyler" halinde izleyicilere sunulmuştu. Fuarın resmi raporu sergilenen ırkların seçimini şöyle açıklamıştı (derin

bir nefes alın!): "Temsil amacıyla seçilen fiziksel tipler insan-altı ya da *quadruman* [maymun] formundan en az uzaklaşmış olanlardır ve Afrika'nın pigmelerinden başlayıp, Mindanao [Filipinler] içlerindeki negritoları, Japon Takımadaları'nın kuzeyinden Ainuları ... ve Kuzey Amerika yerlileri arasındaki çeşitli fiziksel tipleri içerir."

Bugünden geriye bakıldığında havsalamız almasa da, bu tür görüşler on dokuzuncu yüzyılın bilimsel varsayımlarıyla çelişmiyordu. Edinilmiş özelliklerin kalıtımla aktarımı konusundaki genel inanç düşünüldüğünde, ıkelliğin kişinin *içine* doğduğu bir şey değil, doğarken *içinde* taşıdığı bir şey olduğu sonucuna varmak gayet doğaldı. Zira eğer bir kuşağın zihinsel durumu sonraki kuşağın kalıtımsal özelliklerini belirliyorsa, ıkelliğin biyolojik olarak kalıtımla aktarıldığına, bir eğitim meselesi olmadığına kanaat getirmek gayet mantıklıydı. Mesela en aydın biliminsanları arasında bile yaygın görüş, hurafelere inanma eğilimi, ayıp yasak tanımama, soyutlama gücünden yoksunluk gibi zihinsel özelliklerin "alt seviyedeki vahşiler" in karakteristik *kalıtımsal* özellikleri olduğu yolundaydı.

Ancak yirminci yüzyıl başlarında bu durum değişmeye başladı. Edinilmiş özelliklerin kalıtımla aktarılmasına ilişkin kuşku arttıkça, biyolojik ıkellik inancı da ölmeye başladı ve kültürün zihinsel özellikler üzerindeki egemenliğine ilişkin yeni bir anlayışın önü açıldı. Nitekim giderek antropolojik araştırmaların ağırlık merkezi olan Amerika'da, etnik topluluklar arasındaki zihinsel farklılıkları açıklayacak tek geçerli etkenin kültür olduğu, antropoloji disiplininin temel ilkesi olarak açıkça dile getirilmeye başladı. Louisiana'nın Mübayaası Fuarı resmi raporu ile yeni Amerikan antropolojisinin merkezi Columbia Üniversitesi'nde psikoloji profesörü olan Robert Woodworth'un alternatif raporunun genel havaları karşılaştırıldığında, eski tavrıla yenisi arasındaki uçurum, başka hiçbir yerde olmadığı kadar açıkça görülür. Woodworth (bulgularına ilişkin yorumlarından etkilenmese de) Rivers'in Torres Boğazı adaları halkı için kullandığı deneysel yöntemlerden esinlenmiş ve pek çok farklı etnik topluluğun St. Louis'de toplanmış olmasını kendi araştırmaları için kullanmaya karar vermişti. Farklı ırk ve etnisitelerden yüzlerce insanla, sadece görme yetisi konusunda değil pek çok zihinsel sürece ilişkin deneyler yaptı. Bu "insan-altı formlardan en az uzaklaşmış olanlar" üzerine hazırladığı rapor 1910 yılında *Science*

dergisinde yayımlandı. Bizim için Woodworth'un söyledikleri, aşî-kâr olanın en sıradan ifadesi olabilir, ama zamanında öyle radikal ki, yazarı bu fikirleri bir "belki"ler, "muhtemelen"ler, "mümkündür"ler yığınıyla sarıp sarmalamak durumunda kalmıştı. Yine de altta yatan mesaj net ve berraktı: "Duyusal ve motor süreçlerin ve temel beyin etkinliklerinin derece olarak bireyden bireye değişmekle birlikte, ırktan ırka hemen hemen aynı kaldığı sonucunu çıkarmakta muhtemelen haklıyız."

Yeni anlayış genel kamuoyunda hemen yayılmasa da, bilim dünyasındaki tavır değişikliği oldukça hızlı gerçekleşti. Yeni antropoloji her kültürün, Batı uygarlığına yükselişin bir aşaması olarak değil kendi evriminin ürünü olarak, kendi terimleriyle anlaşılmasını şart koşuyordu. Farklı kültürlerin derece derece sıralanması hepten "demode" hale geldi; maymundan Avrupalı insana uzanan evrim hiyerarşisine şüpheyle ve hazzetmeyerek bakılır oldu.

Maalesef Geiger'in evrimsel ilerlemesine de tam böyle, geçmişin istenmeyen bir kalıntısı olarak bakıldı. Renk terimlerinin gelişmesinin ortak bir ilerleme çizgisi (siyah ve beyaz > kırmızı > sarı > yeşil > mavi) izlediği hipotezini savunmak, geçmişin en büyük günahlarını işlemek olarak görüldü: Zira bu sayede farklı kültürler, en altta en az renk kelimesi olan en basit kültürlerin bulunduğu, en tepede de incelikli renk adlarıyla Avrupa dillerinin yer aldığı dümdüz bir hiyerarşi içine sokuluyordu. Daha da kötüsü, gelişmenin bütün dillerde evrensel bir yol izlediği iddiası, ilkel insanların renk sistemlerini Avrupa uygarlığına giden yoldaki ara aşamalar haline sokuyordu mecburen. Yeni entelektüel iklimde böyle bir evrimsel hiyerarşi bir sıkıntı kaynağıydı. Bu özel durumda hiyerarşinin gerçekten doğru olabileceği düşüncesi sıkıntıyı daha da artırmış olmalı. Bu yüzden meseleyi unutma eğilimine direnmek zordu; üstelik bir mazeret uydurmak çok da zahmetli değildi. Mesela, Geiger sıralamasının belki de sadece bir rastlantı olduğu yolunda bir açıklama geldi: Belki de daha çok sayıda dil incelendiğinde kimi dillerin kırmızıdan önce sarı için bir kelime edindiği ortaya çıkacaktı. Ne o sıralar ne de daha sonraları hiç kimse böyle bir dil bulamadı (gerçi Geiger sırala-

masının başka bir yönü ileride göreceğimiz gibi bir değişiklik gerektirdi). Buna rağmen sadece günün birinde bir karşı örnekle karşılaşma umudu, bu kadar çok sayıda ilişkisiz dilin renk terimleri dağarcığındaki gelişme paralelliğini açıklamaya uğraşmaktan vazgeçilmesine yetti. Böylece Geiger on dokuzuncu yüzyıl bağnazlığının kuruyula beraber yaktığı yaş dal oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda on dokuzuncu yüzyılın bütün o uzayıp giden tartışması gibi, Geiger sıralaması da hafızalardan silinip gitti. Geride yalnızca tekrarlanıp duran kısa bir ezber kaldı: Renk terimleri dağarcığı kültürden kültüre büyük ölçüde değişir. Bu farklılıkların altında yatan derin benzerlikler, sözünü etmeye değmez hale gelmiş gibiydi; her kültürün renk tayfını tamamen keyfine göre parçalara ayırdığı öne sürülüyordu. 1933'te, kuşağının önde gelen dilbilimcisi Amerikalı Leonard Bloomfield, artık iyice yerleşmiş olan amentüyü güvenle şöyle dillendirdi: "Fizikçiler renk tayfını kesintisiz ve sürekli olarak görür; ama diller tayfı oldukça keyfi bir şekilde kesip farklı parçalara ayırır." Aynı derecede seçkin bir başka dilbilimci, Danimarkalı Louis Hjemlev de bir on yıl sonra Bloomfield'in sözünü tekrarladı ve her dilin "renk tayfı üzerinde keyfi sınırlar" koyduğunu öne sürdü. 50'lere gelindiğinde formülasyon daha aşırı bir hal aldı. Amerikalı antropolog Verne Ray 1953'te şöyle diyordu: "Renk tayfının 'doğal' bölünmesi diye bir şey yoktur. İnsanların renk sistemleri psikolojik, fizyolojik veya anatomik bir temele dayanmaz. Her kültür renk tayfının kesintisiz bütünü alıp oldukça keyfi bir temelde bölümlere ayırmıştır."

Nasıl olur da akli başında bir biliminsanının ağzından böyle saçmalıklar çıkar? Bu cümleler gerçekten doğru olsaydı ne anlama gelirdi, bir düşünün. Her dilin renk kavramlarının gerçekten keyfi olduğunu ve bunun doğallıkla bir alakası olmadığını varsayın. Eğer böyleyse, renk tayfının her türlü rasgele bölünmesinin dünya dilleri tarafından eşit olasılıkla benimsenmesini bekleyebiliriz. Ama durum böyle midir? Basit bir örneği ele alalım. Renk uzayının belli bir parçasını, renkli sayfalardaki Şekil 4a'da gösterildiği gibi üçe bölen üç renk kavramı vardır İngilizcede*: "sarı" (*yellow*), "yeşil" (*green*) ve "mavi" (*blue*).

* Bu bölümlleme Türkçedeki bölümlleme ile bütünüyle örtüşür. -ç.n.

Eğer bu bölümleme sadece keyfi olsaydı, dünya dillerinde bu bölümlemenin Şekil 4b'deki gibi "sareşil" (sarı + yeşil), "turkuaz" ve "çivit" biçiminde bir bölümlemeden daha sık görülmemesini beklerdik.

Peki, bölümlemeyi İngilizce gibi yapan onca dil olmasına karşılık, diğer bölümlemeyi yapan bir dilin hiç bildirilmemiş olmasına ne demeli?

Eğer bu örneği fazla İngilizce-merkezli bulduysanız, daha egzotik bir örnek düşünelim. Bütün renk uzayını yalnız üç kavramla bölmeyen diller olduğunu görmüştük. Renkler gerçekten keyfi olsaydı, renk uzayını üçe bölmenin her çeşidinin dünya dillerinde eşit ölçüde görülmesi beklenirdi. Özel olarak da aşağıdaki iki durumun kabaca eşit sıklıkta olmasını beklerdik. Birinci durum (Şekil 5a) daha önce sözünü ettiğim Polinezya'daki mercan adası Bellona'nın dili tarafından temsil edilebilir. Bellona dilindeki üç renk kavramı renk uzayını şöyle bölümlendirir: bütün parlak renkleri de içeren "beyaz"; mor, mavi, kahverengi ve yeşili de içeren "siyah"; turuncu, pembe ve koyu sarıyı da içeren "kırmızı". İkinci durumun ise (Şekil 5b) bir başka tanıdık ada dilinde bulunduğunu duymuştuk. Zifçenin bölümlemesi tek bir önemli noktada Bellona dilinden ayrılır: Yeşil "siyah" içinde değildir, "kırmızı" ile beraberdir. Başka bir deyişle Zifçedeki "kırmızı" kavramı kırmızı, turuncu, pembe, koyu sarı ve yeşili, "siyah" kavramı ise sadece siyah, mor, mavi ve kahverengini içerir. Eğer renkler arasındaki sınırların nasıl çizildiği gerçekten "oldukça keyfi" olsaydı, Zifçe usulünün Bellona dilininki kadar yaygın olmasını beklerdik. Peki neden bölümlemeyi Bellona dili usulünce yapan onca dil varken, şu efsanevi Zifçe gibi yapan tek bir tane bile yok?

Onlarca yıl boyunca bu olguların ciddi araştırmacıların dikkatini çekmeye layık olmadığı düşünülürdü ve renk kavramlarının keyfiliğine dair iddialar ders kitaplarında ve sınıflarda bir engelle karşılaşmadan yayıldıkça yayıldı. Keyfilik kuramı, ayakları, oturak yeri ve sırtlığı olmayan ama bu küçük ayrıntılara bakılmaksızın sapasağlam kabul edilen bir sandalye gibi bir kenarda durmayı sürdürdü.

1969'da Berkeley'den iki araştırmacının, Brent Berlin ve Paul Kay'in kitabı yarım yüzyıllık mutlu mesut unutuşu sona erdirip renk tayfını yeniden keşfedince, bütün bu durum değişti. Renk terimleri dağarcığının keyfiliğine dair iddiaların saçmalığını hisseden Berlin ve Kay sistematik karşılaştırmalar yapmaya girişmişti: Renkli sayfalardaki Şekil 6'da görülen renk örneklerini kullanarak, yirmi farklı dili konuşan kişilerle görüşüp renk adlarına ilişkin yargılarını toplamışlardı.

Yaptıkları analiz onları iki şaşırtıcı buluşa götürmüştü. Buluşlarına ilişkin haberler yayılmaya başlar başlamaz, kitapları dil araştırmalarında yeni bir şafağın söküşü, devrimci bir yenilik, hem dilbilimi hem de antropolojiyi dönüştürecek bir sınır taşı olarak selamlandı. Bir eleştirmen şöyle yazıyordu: "Berlin ve Kay'ın *Basic Color Terms* (Temel Renk Terimleri) kitabını antropoloji biliminin en önemli buluşları arasında bir yere koymak hiç abartı sayılmaz." Bir başkası şunları ekliyordu: "*Basic Color Terms* kitabındaki kadar anlamlı ve önemli buluşlarla sık karşılaşılmaz. ... [Berlin ve Kay'ın iki ana buluşunun] her biri kendi başına şaşırtıcı ama ikisiyle birden tek bir küçük kitapta karşılaşmak gerçekten hayret verici."

Hayret verici bu iki buluş neydi? Birincisi, Berlin ve Kay renk terimlerinin o kadar da keyfi olmadığını bulmuştu. Farklı dillerin renk sistemleri arasında hatırı sayılır farklar olsa da, renk tayfını bölümlemenin kimi yolları başka yollardan çok daha doğaldı: Kimi yollar çok sayıda ilişkisiz dil tarafından benimsenmişken, kimilerini hiçbir dil kullanmıyordu.

Akademik camiayı asıl şaşkına çevirence ikinci buluşlarıydı. Berlin ve Kay'ın "tamamen beklenmedik bir bulgu" diye nitelediği bu ikinci keşif, dillerin renk adlarını belli bir sıralama dahilinde edinmesiydi. Daha net ifade etmek gerekirse, 101 yıl önce Lazarus Geiger'in varsayım olarak öne sürdüğü ve Magnus'un on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, onlarca yıl boyunca bitmeyen yoğun bir tartışma konusu haline getirdiği sıralamayı bulmuştu Berlin ve Kay.

Doğrusu, Berlin ve Kay'ın evrim sıralaması birkaç ayrıntıda öncekinden farklıydı. Birincisi, Geiger'in sarı ve yeşile ilişkin öngörüsünü geliştirmişlerdi. Geiger sarının hep yeşilden önce adlandırıldığını düşünmüştü. Oysa Berlin ve Kay'ın verileri kimi dillerin sarıdan

önce yeşili adlandırdığını ortaya koymuştu. Bu yüzden alternatif bir sıralama eklemiş ve iki farklı evrim yolu önermişlerdi:

siyah ve beyaz > kırmızı > sarı > yeşil > mavi
siyah ve beyaz > kırmızı > yeşil > sarı > mavi

Öte yandan Berlin ve Kay, Geiger sıralamasına, daha sonra yerinde olmadığı anlaşılan yenilikler de eklemişti. Mesela genel sıralamanın başka renkleri de içerecek biçimde genişletilebileceğini düşünerek maviden sonra ayrı bir ad alan rengin hep kahverengi olduğunu, kahverengini ise hep pembe, mor, turuncu ya da gri renklerinden birinin izlediğini öne sürmüşlerdi.

Böyle kozmetik farklar dışında Berlin ve Kay Geiger'in 101 yıldır uyuyan güzelini esasen değişmemiş bir halde bulmuş ve onu koca bir öpücükle uyandırmışlardı. Tabii Geiger'in iddiası kolektif bilinçten silinmiş olduğu için, ona Geiger sıralaması demek kimsenin aklına gelmedi. Artık sıralamanın kaynağı genellikle "Berlin ve Kay, 1969" olarak biliniyor. Ama telif hakları meselesi bir yana, on dokuzuncu yüzyıldaki tartışmanın düğüm noktası olan sıralama böylece sahneye geri dönmüş ve açıklama talep etmeye başlamıştı: Niçin bu kadar çok dil renk kelimelerini aynı sırayla ediniyordu ve neden farklı dillerin renk kavramları arasında –çeşitliliğin altında yatan– böyle büyük bir benzeşme vardı?

Berlin ve Kay'ın bu sorulara cevabı, sarkacı gerisin geri doğaya savuruyordu. Kültürün haklı zaferin keyfini çıkarmakla kalmayıp sınırsız güce sahip mutlak hükümdar olarak selamlandığı yarım yüzyılın ardından, Berlin ve Kay neredeyse Gladstone'un "Temel renkler bize doğa tarafından verilmiştir" şeklindeki ilk kanaatine dönmüşlerdi. Renkler arasındaki sınırları nasıl çektikleri konusunda kültürlerin farklılaşabildiklerini inkâr etmiyorlardı elbette. Ama sınırlardaki yüzeysel ayrışmanın altında çok daha derin bir ortaklık yattığını, bu ortaklığın farklı renklerin "odakları" olarak adlandırdıkları şeyde açığa çıktığını öne sürüyorlardı.

Berlin ve Kay'ın "odak" kavramı, hepimizin sahip olduğu bir sezgiye, kimi tonların belli bir rengin daha iyi veya "daha tipik" örnekleri olduğu sezgisine dayanır. Mesela kırmızının milyonlarca farklı tonu olabilir, ama bunların bir bölümünün diğerlerinden daha kırmızı olduğunu hissederiz. Şekil 6'daki renkler arasında en iyi kır-

mızı örneğini seçmeniz istense, H5 gibi bir şarap rengini ya da D1 gibi pembemsi bir kırmızıyı seçmezsiniz muhtemelen. İkisi de kuşkusuz kırmızı olmakla birlikte, büyük ihtimalle G1 civarındaki bir tonu daha iyi bir kırmızı örneği olarak seçerdiniz. Benzer şekilde F17 bölgesindeki bir çimen yeşilinin diğer yeşillerden daha yeşil olduğunu hissederiz. Buradan hareketle Berlin ve Kay, insanların bir rengin en iyi örneği olarak hissettiği tonları o rengin odağı olarak tanımlamıştı.

Farklı dilleri konuşanlara çeşitli renklerin en iyi örneklerini sorduklarında, odak seçimindeki kültürlerarası benzeşme şaşırtıcı ölçüdeydi. Mavi ve yeşilin durumu özellikle çarpıcıydı. Yeşil ile maviyi ayırt etmeyen, bu ikisini aynı rengin tonları olarak kabul eden çok sayıda dil vardır. Meksika kökenli bir Maya dili olan Tzeltal bunlardan biridir ve bütün "maşıl" bölgesi için *yaş* terimini kullanır. Tzeltal dilini konuşan birinden en iyi *yaş* örneğini seçmesi istendiğinde, bu alanın ortalarındaki, yeşil ile mavi arasında bir rengi, mesela F24 civarındaki bir turkuazı işaret etmesi beklenebilir. Ama deneye katılan kırk Tzeltal dilinde konuşan kırk kişinin tek bir tanesi bile turkuazı odak olarak seçmemişti. Buna karşılık çoğunluk (genellikle İngilizce konuşanların seçeceğinden daha koyu bir odak olan, ama yine de mavimsi değil, katışıksız yeşil olan G18-20 bölgesindeki) berrak yeşil tonları işaret etmişti; bir azınlık ise *yaş* örneği için (genellikle G-H/28-30 bölgesindeki) mavi tonları seçmişti. Berlin ve Kay bu davranıştan hareketle "yeşil" ve "mavi" renklerimizde doğal ve genel bir şeyler olduğu sonucunu çıkardılar: Bu ikisini tek bir renk olarak niteleyen dilleri konuşanlar bile prototip örnekler olarak yeşil ya da maviyi seçiyor, kimse turkuazı özel bir renk olarak görmüyordu.

Deneyi uyguladıkları yirmi farklı dili konuşan kişiler arasında, diğer renklerin odaklarına ilişkin de güçlü bir uyum saptayan Berlin ve Kay, renk odaklarının insan soyu için biyolojik olarak belirlenmiş, kültürden bağımsız evrensel sabitler olduğu sonucuna vardı. Tam olarak on bir doğal odak bulunduğunu ve bunların İngilizcenin on bir temel rengi –beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri– ile tam olarak örtüştüğünü öne sürdüler.

Berlin ve Kay odakların belli bir sırayla adlandırılması konusunda net bir açıklama sunmadı. Bu işin gelecekteki araştırmalara düştüğünü söylediler. Ama cevabın nerede aranması gerektiğini bil-

diklerini öne sürdüler: insanın görme yetisinin doğasında. Kültürün serbestçe seçebileceği tek şeyin bu odakların kaç tanesinin ayrı bir ad alacağı (ve tabii hangi etiketlerle anılacağı) olduğunu söylediler. Sayı konusunda kültürün kararı belli olduktan sonra geri kalanı doğanın işiydi: Hangi odaklara hangi sırayla ad takılacağını ve bu odakların çevresinde sınırların kabaca nasıl çekileceğini doğa belirlerdi.

Sarkaç benzetmesinin hakkını iyice vermek ister gibi, genel kanaat orta noktada durulmadan önce bir uçtan öbür uca savrulmadan edemiyor. 1969 devrimini izleyen yıllarda sınıflar yeni amentüyle çınladı; ders kitapları da renk terimlerinin doğal ve evrensel olduğunu ilan etti – önceki yıllarda taban tabana zıt görüşü nasıl coşkuyla vazettilerse, tıpkı öyle. Artık renkler insanlığın kavramsal birliğinin en çarpıcı örneği olarak selamlanıyor, açıkça doğanın lehine sonuçlanmakta olan daha geniş kapsamlı "doğa mı, kültür mü" tartışmasında renk terimleri koz olarak kullanılabilecek bir argüman haline geliyordu.

Berlin ve Kay'ın kitabı 1969 öncesiyle kıyaslanmayacak kadar çok sayıda dilde renk kavramlarının daha ayrıntılı ve daha büyük bir hassasiyetle incelenmesi için araştırmacılara esin kaynağı oldu. Sonraki yıllarda onlarca dilde, o dilleri konuşanların sınırlara ve odaklara ilişkin sezgileri sistematik olarak toplandı ve karşılaştırıldı. İncelenen dil sayısı Berlin ve Kay'ın ilk örneklemindeki yirminin üzerine eklenip çoğaldıkça ve sonuç çıkarma yöntemleri hassaslaştıkça, durumun Berlin ve Kay'ın ilk başta önerdiğinden daha karmaşık olduğu da yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Nitekim 1969'un kesin iddialarının çoğu sonraki yıllarda gevşetilmek zorunda kaldı.

Öncelikle, pek çok dilin Berlin ve Kay'ın geliştirdiği haliyle Geiger sıralamasına uymadığı anlaşıldı. Bu dillerde maviden sonra adlandırılan ilk renk kahverengi değildi. Dahası, beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri ile bire bir örtüşen on bir evrensel odak bulunduğu iddiasını da sonraki gözden geçirmeler sırasında terk etmek gerekti. Yeni veriler odakların beşi-

nin –kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri– evrenselliğini savunulamaz hale getirdi ve gözden geçirilmiş kuram altı "ana" odak –beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı ve mavi– üzerinde yoğunlaştı. Ancak, bu ana renkler için bile, diller arasında odakların uyumunun Berlin ve Kay'in başta varsaydığından daha az olduğu ortaya çıktı. Kimi dilleri konuşanların seçimleri, evrensel olduğu varsayılan odaklardan anlamlı miktarda sapıyordu. Ve en sonunda daha büyük bir veri tabanı, bazı odakları Berlin ve Kay'in ilk modelinin imkânsız gördüğü biçimde tek bir kavram altında kümeleyen dillerin varlığını açığa çıkardı. Mesela sarı, açık yeşil ve açık mavi gibi açık renkler için tek bir renk terimi kullanan diller vardı. Sonuç olarak, Berlin ve Kay'in formüle ettiği ilk kuralların bir bölümü diller arasında güçlü bir eğilim olarak geçerliliğini korudu korumasına, ama hemen hiçbir iddiaları, istisnası olmayan evrensel bir yasa olarak ayakta kalmadı.

Kısıtlı Özgürlük

Böyle kâh doğaya kâh kültüre savrulduktan sonra tartışma nasıl sonuçlandı? Neredeyse her kuralın istisnası olduğu için renkleri adlandırmanın mutlak doğal yasalara uyduğu inancının hayal olduğu anlaşıldı. Ama yine de diller arasında odakların seçimindeki benzeşim tesadüf deyip bir yana bırakılamayacak kadar çarpıcıdır: Dillerin büyük bölümü öyle öngörülebilir biçimde davranır ki, kültürler renk kavramlarını tamamen keyfi olarak bölümleselerdi bu durumu açıklamak zor olurdu. Uyumla sapma arasındaki bu sallantılı denge, farklı dillerde renk adlarının ortaya çıkış sırasında özellikle dikkat çeker. Bir yandan incelenen çok sayıda dil neredeyse her kuralın istisnaları olduğunu gösterir: İstisnası olmayan tek kural (siyah ve beyazdan sonra) bir ad alan ilk rengin kırmızı olmasıdır. Öte yandan dillerin çok büyük bir çoğunluğu Geiger sıralamasına ya da yeşilin sarıdan önce geldiği alternatif sıralamaya uyar ve bu sadece tesadüf olamaz.

Yani son yıllarda ortaya çıkan veriler tartışmanın iki tarafını da (kültür kaplanlarını da doğa divanelerini de) tamamen tatmin etmemiştir. Daha doğrusu aslında iki taraf da halinden memnundur, zira

renk kavramlarının *öncelikle* kültür tarafından mı yoksa *öncelikle* doğa tarafından mı belirlendiğini gönüllerince tartışmayı sürdürmektedirler (akademisyenler birbirlerine hak vererek mesleklerinde ilerlemezler). Ama bulguları bir parçacık tarafsızlıkla izleyen herkes, iki tarafın da hakikatin bir parçası üzerinde hak iddia etmekte olduğunu görür: Renk kavramları üzerinde hem kültürün hem de doğanın meşru hakları vardır; iki taraf da bir hegemonya kuramaz.

Bütün bulguların ışığında, kültür ile doğa arasındaki güç dengisini sanırım en iyi şöyle tarif edebilirim: Kültür kısıtlı bir özgürlüğe sahiptir. Renk tayfını bölümlere ayırırken kültür hatırı sayılır bir özgürlüğe sahiptir, ama yine de bunu doğanın saptadığı gevşek kısıtlar içinde yapar. Bu kısıtların kesin anatomik temeli anlaşılmış olmaktan uzaktır, ama doğanın renk uzayını nasıl bölümlemek *zorunda* olduğumuz konusunda çiğnenemez yasalar koymadığı açıktır.* Onun yerine, doğa optimal prototipler, gözü anatomisinin kendine has özellikleri açısından akla uygun bölümlemeler önerir. Dünya dillerinde yaygın olan renk sistemlerinin yörüngeleri bu optimal bölümlemelere makul uzaklıklardadır, ama dillerin bu prototipleri harfi harfine izlemesi şart değildir; doğanın sunduğu ana hatlar, kültürel tercihler sonucunda değiştirilebilir, hatta belki iptal bile edilebilir.

Geiger sıralamasının açıklaması da doğal kısıtlar ile kültürel etkenler arasındaki dengede aranmalıdır. Kırmızıyla ilişkimiz kuşkusuz biyolojik açıdan özeldir: Kırmızı, diğer Eski Dünya maymunla-

* 2007 yılında üç araştırmacı –Terry Regier, Naveen Khtarpal ve Paul Kay (aynı Kay)– bu anatomik kısıtların doğasını açıklamak üzere bir öneri sundu. Bize benzer görünen şeyleri bir araya toplayan kavramların "doğal" olduğu fikrinden yola çıkmışlardı. Bir renk kategorisinin içindeki tonların olabildiğince birbirine benzer, başka kategorideki tonlardan da olabildiğince farklı olması halinde, bu bölümlemenin renk uzayının doğal bir bölümlemesi olacağını öne sürdüler. Ya da daha doğru bir ifadeyle, doğal bir bölümleme, her kavramın içindeki tonların algılanan benzerliğini maksimize edecek, farklı kavramlara ait tonların benzerliğini ise minimize edecektir. Renk tayfında birbirine komşu tonlar hep birbirine benzer olduğuna göre, tayfi sıçrama yapmadan parçalara ayıran her bölümlemenin bu açıdan eşit ölçüde doğal olacağını düşünebilirsiniz. Ama anatomimizin tesadüfi özellikleri renk uzayımızı simetrik olmaktan çıkarır. Kimi dalga boylarındaki ışığa karşı duyarlılığımız başkalarından daha yüksektir (ayrıntılar için Ek bölümüne bakabilirsiniz). Düzenliliği bozan bu unsurlar yüzünden, renk uzayının kimi bölümlemeleri, kavram içi benzerlikleri artırmak ve kavramlararası benzerlikleri azaltmak açısından diğerlerinden daha iyidir.

rını olduğu gibi insanları da heyecanlandırır. Bir defasında bir hayvanat bahçesinde, kırmızı giyinmiş olanları goril kafesine fazla yaklaşmamaları konusunda uyaran bir levha görmüştüm. İnsanlarla yapılan deneyler kırmızı görmenin, duygusal uyarılmışlığın bir ölçüsü olan derinin elektrik direncini artırmak gibi fizyolojik sonuçlar doğurduğunu göstermiştir. Kırmızı, başta tehlike (kan) ve cinsellik olmak üzere (mesela dişi babunun büyük kırmızı poposu üremeye hazır olduğunu gösterir) birçok hayati şeyin işareti olduğu için bu durumun sağlam evrimsel sebepleri de vardır.

Ancak kırmızının özel konumu için kültürel sebepler de vardır. En nihayetinde insanlar, hakkında konuşma ihtiyacı duydukları şeylere bir isim koyar. Basit toplumlarda her şeyden önce kanın rengi olarak kırmızının büyük bir kültürel önemi bulunur.* Dahası, Gladstone'un 1858'de öne sürdüğü gibi, soyut bir nitelik olarak renklere ilginin yapay renk kullanımıyla, renklerin belli bir nesneden ayrılabilen özellikler olarak görülmesiyle el ele gelişmiş olması muhtemeldir. Kırmızı boyalar en çok bulunan ve en kolay üretilen boyalardır; yapay renk olarak yalnızca siyah, beyaz ve kırmızıyı kullanan pek çok kültür vardır. Kısacası hem doğa hem de kültür diğer renklere göre kırmızıya öncelik tanır ve temel renkler arasında ilk adlandırılanın daima kırmızı olmasının sebebi bu mutabakat olmalıdır.

Kırmızıdan sonra sırada sarı ve yeşil yer alır, mavi daha sonra gelir. Sarı da yeşil de bize maviden daha parlak görünmekle birlikte, sarı açık arayla daha parlaktır. (Ek'te açıklandığı gibi, primatlarda sarıya özel bir duyarlılık getiren mutasyon, atalarımızın yeşil yapraklar arasında olgun sarı meyveleri bulma yeteneğini artırmıştır.) Ancak renklere ad koymada önceliği sadece parlaklık belirleseydi, ilk olarak ayrı bir ad alan kesinlikle kırmızı değil sarı olurdu. Durum böyle olmadığına göre sarı ve yeşilin maviden önce gelmesini açıklamayı bu iki rengin kültürel öneminde aramalıyız. Sarı ve yeşil

* Pek çok dilde kırmızı rengin adı "kan" kelimesinden türemiştir. İlginçtir, bu dilsel bağlantı kuşaklar boyunca Kitabı Mukaddes tefsircilerinin kafasını yormuştur, çünkü söz konusu olan insanlığın atasının adıdır. Kitabı Mukaddes etimolojisine göre Âdem adını yapıldığı *adamah* denen kırmızı çamurdan alır. Ama *adamah* kelimesi de Sami kökenli *adam*, yani "kırmızı" kelimesinden gelir ve bu kelimenin de kökeninde *dam* yani "kan" kelimesi vardır.

bitkilerin rengidir ve aralarındaki farkın, üzerinde konuşmak isteyebileceğimiz (mesela meyvelerin olgunluğu veya hamlığı gibi) pratik sonuçları vardır. Sarı boyaları yapması da nispeten daha kolaydır. Öte yandan mavinin kültürel önemi çok sınırlıdır. Daha önce sözü edildiği gibi doğadaki malzemelerin rengi olarak mavi çok enderdir ve mavi boyaları üretmek aşırı zordur. Basit kültürlerdeki insanlar gerçekten mavi bir nesne görmeden bir ömür geçirebilir. Tabii gökyüzü (ve kimilerimiz için deniz) mavidir. Ama pratik önem taşıyan mavi malzemelerin yokluğunda bu uçsuz bucaksız hiçliğe özel bir ad takma ihtiyacı o kadar da acil değildir.

Boş zamanlarında başbakanlık da yapan büyük bir Homeros araştırmacısının insanlığın renk duyusunun peşinde, şarap gibi karanlık denizlere açılmasından bu yana tanrıların ırmağının mendereslerinden çok sular aktı. Onun 1858'de başlattığı keşif gezisi dünyayı defalarca dolaştı, arada sırada güçlü ideolojik akıntılara kapıldı ve günün en fırtınalı bilimsel tartışmalarının içine sürüklendi. Peki sonunda fiilen ne kadar gerçek bir ilerleme sağlanmış oldu?

Bir anlamda Gladstone'un 1858'deki ilk analizine kıyasla pek fazla ileri gidememiş olduğumuz düşüncesi oldukça ayıltıcıdır. Hatta o kadar ayıltıcıdır ki, çağdaş değerlendirmelerde bu durumu teslim eden bir şeyler bulmakta zorlanabilirsiniz. Konuyla ilgili dilbilim tartışmalarına baktığınızda, Gladstone'un adının geçtiğini görmek için çok şanslı olmanız gerekir. Eğer adı geçiyorsa, "öncü çabalar"ından bahsedilen, âdet yerini bulsun diye konmuş bir dipnota sıkıştırılmıştır (yazarlar böyle dipnotları adını zikretmeleri gereken ama eserlerini okumaya üşendikleri kimselere saklarlar). Yine de Gladstone'un Homeros'un "temel unsurlardan türetilmiş kaba renk kavramları" üzerine yüz elli yıl önce yazdıkları öylesine zekice ve ileri görüşlüydü ki, sadece Homeros devri Yunanlılarına ilişkin bir analiz olarak değil, pek çok çağdaş toplumdaki durumun betimlemesi olarak da bugün bile daha iyisini yapmak zordur: "Homeros için renkler olgu değil imge niteliğindeydi: Renkleri doğal nesnelerden yararlanan mecazlarla betimliyordu. Renklere ilişkin sabit bir terminoloji yoktu; kendi uygun kelimelerini seçmek her gerçek şa-

irin dehasına kalıyordu." Antropolog Harold Conklin'in Filipinler'deki Hanunoo halkının yeni kesilmiş bir bambunun parlak kahve-rengi parçasını neden "yeşil" olarak nitelediğine ilişkin açıklaması sıkça alıntılanır. Sebep esas olarak bambunun "taze" oluşudur; "yeşil" kelimesinin ana anlamı da budur. Conklin, Homeros'un kahve-rengi taze dallar için neden *chlôros* dediğine ilişkin Gladstone'un açıklamasını muhtemelen görmemiştir bile. Ama yaptıkları analizleri karşılaştıran biri, Conklin'in söz konusu parçayı olduğu gibi Gladstone'un Homeros incelemelerinden kopyaladığını düşünse, pekâlâ bağışlanabilir.

Dahası, Gladstone'un Homeros'taki renk sisteminin esas olarak aydınlık-karanlık karşıtlığı üzerinde yükseldiği yolundaki temel sezgisi, neredeyse hiçbir düzeltmeye uğramadan, renk terimlerinin gelişimine ilişkin çağdaş düşüncenin en yeni örnekleriyle bir arada durmaktadır. Bugünlerde kimsenin bu fikrin Gladstone'a ait olduğunu teslim etmediğini de hatırlatayım. Dillerde vurgunun zamanla parlaklık temelli bir sistemden renk tonlarına doğru kaydığı fikri, çağdaş kaynaklarda pırıl pırıl, yepyeni ve ultra-modern bir kuram olarak sunulmaktadır. Ancak bu modern kuram terminolojisi, karmaşıklığı açısından eskisinden çok daha etkileyici olsa da, gerçekte Gladstone'un ilk analizinde bulunamayacak pek bir şey içermez.

Ama belki de bütün hikâyenin en ironik yanı, renk tartışmasının en başında Gladstone'un öne sürdüğü görünüşte çocuksu evrim modelinin bile hedefi tutturmuş olmasıdır. Küçük bir ayrıntıyı gözardı eder, Gladstone'un *biyolojik* bir gelişmeyi betimlediğini sandığını görmezden gelirsek, Lamarck'ın uzana-uzana-evrim mekanizması, Homeros'un döneminden günümüze kadar gerçekleşen değişiklikleri açıklamanın mükemmel bir yoludur. Çünkü bir kuşağın edinilmiş yeteneklerinin kalıtım yoluyla sonraki kuşağa aktarılıp onun doğuştan yetenekleri haline gelmesine dayanan Lamarck modeli, anatomik değişiklikleri açıklamak için gülünç bir yol olsa da, kültürel evrimi anlamanın pekâlâ makul bir yoludur. Biyolojide bir bireyin ömrü boyunca edindiği nitelikler yavrularına geçmez. Bu yüzden göz egzersizi gerçekten renklere duyarlılığı artırıyor olsa bile, bu iyileşme sonraki kuşağa genetik olarak aktarılmayacaktır. Ama Lamarck modeli kültürel gelişmelerin gerçekliğine mükemmel uyar. Eğer bir kuşak *dilini* çalıştırır ve yeni bir renk kelimesi yaratarak di-

li "uzatırsa", o kuşağın çocukları ana babalarının dilini öğrenirken elbette bu özelliğin de "kalıtımı" söz konusu olacaktır.

Yani Gladstone'un, renk terimleri dağarcığının gelişmesini insanlığın "ilerleyen eğitimi" ile ilişkilendiren önermesi de, farklı renkleri seçebilmek için "Homer'ın organının" eğitime ihtiyacı duyduğuna inancı da aslında bütünüyle doğrudur. Gladstone'un farkına varamadığı şey, hangi yetinin bu ilerleyen eğitimden geçtiği, hangi organın eğitime ihtiyacı duyduğuydu. Tam da bu belalı soruyu açıklığa kavuşturma çabasıyla, göz ile dilin, eğitim ile anatominin, kültür ile doğanın birbirinden ayrılması sayesinde yüz elli yıllık tartışmada önemli bir yol alındı. Gladstone'un 1858'deki, Geiger'in 1869'daki, Magnus'un 1878'deki ve Rivers'in 1903'teki kültür körlüklerinden bu yana, ama aynı zamanda Leonard Bloomfield'in 1933'teki ("diller renklerin sınırlarını 'oldukça keyfi' biçimde çizer") ve Verne Ray'in 1953'teki ("renk tayfının 'doğal' bölümlenmesi diye bir şey yoktur") doğa körlüklerinden, hatta Berlin ve Kay'ın 1969'daki kültür miyopluklarından bu yana görüşümüzü keskinleştiren bu çaba oldu.

Renklerin Ötesi

Gökkuşağı konusundaki savaş başka kavramlara ilişkin savaşlardan daha sert geçmiş ve uzun sürmüş olabilir, ama bu tartışmada açığa çıkan fikirler dilin başka alanlarına da aynı başarıyla uygulanabilir. Yukarıda önerdiğim kısıtlı özgürlük çerçevesi dilin genel olarak kavramlarının, hatta gramatik yapısının şekillenmesinde kültürün rolünü kavramak için en iyi yolu sunar.

Farklı kültürler elbette dünyayı keyfi olarak parçalara ayırmada bütünüyle serbest değildir: Doğanın –hem insan beyninin doğasının hem de dış dünyanın doğasının– kısıtları ile sınırlanmıştır. Doğa sınırları ne kadar kararlı biçimde çizerse, kültürün hareket alanı o kadar daralır. Mesela kediler ve köpekler, kuşlar ve güller için kültürün ifade özgürlüğü diye bir şeyden neredeyse hiç söz edilemez. Kuşları ve gülleri olan her toplumda bizim "kuş" ve "gül" kelimelerimize karşılık düşen kelimelerin olacağından, Zifçenin *gulş* ve *külş* kelimelerine karşılık düşen kelimeler olmayacağından emin olabili-

riz. Doğal olmayan Zifçe kavramlarla dolu yapay bir dil kurmayı denesek bile, çocukların bu kavramları öğrenemeyeceği açıktır. Aşikâr insani nedenlerle böyle bir deney yapılmadı tabii; ama çocukların kulaklarını *gulş*'lar ve *külş*'lerle, *köpi*'ler ve *kedek*'lerle, *yapçek*'ler ve *çirak*'larla dolduran tekdilli bir eğitimi sürdürecektir kadar vicdansız biri çıksaydı bile, muhtemelen talihsiz çocuklar bu kavramları "doğru" olarak öğrenemez, bizim kuş ve güllerimize, kedi ve köpeklerimize, yaprak ve çiçeklerimize denk düşen daha makul ve doğal anlamlar taşıyan "yanlış" yorumlar yapardı.

Öte yandan sınırları çizme konusunda doğanın en ufak bir dursama ya da muğlaklık sergilediği durumda, farklı kültürlerin kavramlara ayırma konusunda sahip olduğu güç, sadece tek bir toplumun uzlaşımlarıyla yetişmiş birinin hayal edebileceğinin çok ötesindedir. Elbette işe yarar ve öğrenilebilir olmaları için kavramlar makul bir mantık ve iç tutarlılık üzerinde temellendirilmiş olmalıdır. Ama bu sınırlar içinde de, dünyayı parçalara ayırmanın pekâlâ makul, çocuklar tarafından pekâlâ öğrenilebilir ve konuşanların iletişim ihtiyaçlarına pekâlâ uygun –ve buna rağmen alışık olduğumuzdan tamamen farklı– pek çok yolu vardır.

Renkler konusu, alışılmış olmamanın her zaman doğal olmama anlamına gelmediğini apaçık ortaya koydu. Mesela sarıyı, açık yeşili ve açık maviyi aynı rengin farklı tonları olarak alan bir dil bize anlaşılmasız ölçüde yabancı gelebilir; ama ana vurguyu renge değil parlaklığa yapan, ayrı bir yer verilen tek ana rengin kırmızı olduğu, bir kırmızılık taşımayan bütün parlak renkleri doğal olarak aynı kavram altında toplayan bir dilde bu ayrım pekâlâ anlamlıdır.

Doğal olmayan ile alışılmış olmayan arasındaki uyumsuzluğun çok sayıda başka örneği de vardır. Çarpıcı ama az bilinen bir durumu –uzay ve uzayda konumlanış ilişkilerini– ileride ele alacağız. Daha ünlü bir örnek akrabalık ilişkileridir. Mesela Brezilya'daki Yanomamö Kızılderililerinin dili, bütünüyle farklı türdeki akrabaları tek bir kavram altında toplamasıyla bize anlaşılmasız ölçüde bulanık gelir. Kuzenler ve kayınbiraderler için kullanılan *şoriwa* yeterince tuhaf görünebilir. Ama kardeşlerle kimi kuzenleri bir tutmanın yanında bunun sözü bile edilmez: Yanomamö dilindeki *eiwa* terimi bir kişinin erkek kardeşleri ile amcasının ve teyzesinin oğulları arasında fark gözetmez. Öte yandan Yanomamö Kızılderilileri, tek bir

"kuzen" terimi ile dört farklı akrabalık türünü –*šamiwə* (amca ve teyze kızı), *eiwə* (amca ve teyze oğlu), *suwəbiyə* (dayı ve hala kızı), *šoriwə* (dayı ve hala oğlu)– bir araya yığan İngilizceyi tahammül edilmez ölçüde muğlak bulurdu. Daha da tuhaf akrabalık terimleri sistemleri vardır: Mesela antropologların Crow adını verdiği sistemde, bir kişinin hem babası hem de kimi kuzenleri (halasının oğulları) için aynı kavram kullanılır. Akrabaları gruplandırmanın bütün bu yolları kendi içlerinde mantıklı ve uyumludur ama bize doğal gelen kategorilerden köklü bir biçimde ayrılırlar.

Gramer yapıları doğaları gereği daha soyut olduğu ve soyutlamalar alanında doğanın hükmü daha gevşek olduğu için kültürün özgürlüğü gramer alanında daha da belirgindir. Gramer sistemlerinin belli başlı diller arasında bile farklılık gösteren çarpıcı bir yönü, kelimelerin sıralanmasına ilişkindir. Mesela Japonca ve Türkçede kelimelerin ve gramer unsurlarının dizilimi İngilizce ile taban tabana terstir. *The Unfolding of Language* adlı kitabımda Türkçe, "*Padişah vezir-i-ni ordular-ı-nın baş-ı-na getirdi*" cümlesi gibi örneklerle bu konuyu tartışmışım. Her unsurun sözlük çevirisi yapıldığında ortaya çıkan "*Sultan vizier his troops his of head their to brought*" cümlesi, İngilizce konuşan biri için, neredeyse cümlenin Türkçesi kadar anlaşılmazdır. Dili Türkçe olan ve İngilizceyle ilk kez karşılaşan biri için de İngilizcenin dizilimi ("*the Sultan brought his vizier to the head of the troops*" – "*Padişah getirdi i-ni-vezir a-ın-baş ı-nın-ordular*") aynı derecede acayip görünecektir.

Farklı gramerlerdeki çeşitliliğin boyutları tartışılmasa da, bu çeşitliliğin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda oldukça gürültü koparan tartışmalar yaşandı. Gramer sistemleri arasındaki farklılıklar doğuştan gelen bir evrensel gramer olduğu yolundaki doğuştancı düşünce için özel bir sorun yaratır, zira gramer kuralları genlerimizde kodlanmışsa, bütün dillerin gramerinin aynı olması beklenir ve farklı gramerlerin sergilediği temel ayrılıkları açıklamak zor olur. Bu soruna etkili bir doğuştancı cevap, evrensel gramer içinde "parametrik çeşitlemeler" olduğu yolundaki kuramdır. Bu fikre göre, genetik olarak kodlanmış gramer, birkaç parametre –yani "açkapa" düğmesi gibi düşünülebilecek, önceden programlanmış bir dizi seçenek– içermektedir. Çocuklar anadillerini edinirken gramer kurallarını *öğrenme* gereksinimi duymaz; beyin, içinde bulunduğu

dile uygun biçimde, önceden programlanmış parametreleri ayarlar sadece. Doğuşancılar bu birkaç aç-kapa düğmesinin farklı biçimlerde ayarlanmasının, dünyadaki bütün dillerin gramer yapılarındaki çeşitliliği açıklayabileceğini iddia eder. Yani farklı kültürlerle tanınmış tek özgürlük bu parametrelerin her birinin nasıl ayarlanacağına karar vermektir: Birkaç düğmeye belli bir biçimde bas, İngilizcenin gramerini elde et; birkaç düğmeyi öbür türlü ayarla, İtalyancanın gramerini elde et; birkaçını daha ters çevir, Japoncanın gramerini elde et...

Dünya dillerindeki çeşitliliğin birkaç parametre ile kapsanamayacak kadar geniş bir çerçeve oluşturduğunu düşünen ve evrim perspektifi açısından, genetik olarak belirlenmiş bir gramerin aç-kapa düğmeleriyle birlikte ortaya çıkışını son derece olanaksız bulan (buna ne yol açmış olabilir ki?) doğuşancılık karşıtları, parametreler kuramını çokça eleştiri ve bir parça da alayla karşıladı. Ama parametreler kuramına karşı öne sürülen en güçlü görüş, bu kuramın sadece gramer çeşitliliğini açıklamanın dolambaçlı bir yolu olduğu, buna karşılık belirli gramer kurallarının doğuştan geldiğine inanmaktan vazgeçilirse bu çeşitliliğin çok daha basitçe ve rahatça açıklanabileceğidir.

Kısacası, doğuşancıların gramerin doğuştan geldiği yolundaki inatçı iddiaları, kültürcülerin aynı ölçüde kararlı itirazıyla karşılaştı. Gramer konusundaki tartışma böylece son yıllarda dünya kütüphanelerinde pek çok rafı ağırlığıyla ezen etkileyici bir kâğıt yığını ortaya çıkardı. Gramere değil dildeki kavramlara yoğunlaştığı için elinizdeki kitap bu tartışmaya kendi ağırlığını koymayacak. Ancak, gramer sistemlerinin bir yönü tam da bu tartışma tarafından –hakkı yenerek– neredeyse tamamen ıskalandığı için dikkatimizi davet ediyor: gramer sistemlerinin karmaşıklığı. Ortak noktaları kültürün etkisini küçümsemek olan, her inanç ve kanaatten dilbilimciler arasında bu konuda tekinsiz bir mutabakat hüküm sürüyor.

Platon ve Makedon Domuz Çobanı

TAMİRCİ ALİ USTA'YA, Ahmet Efendi'ye ya da Sarı Çizmeli Mehmet Ağa'ya, Amazon ormanlarındaki yarı çıplak kabilelerin nasıl bir dil konuştuğunu sorsanız, alacağınız cevap kuşkusuz "İlkel insanların dilleri de ilkeldir" olacaktır. Aynı soruyu bir dilbilimciye sorsanız bambaşka bir cevap alırsınız. Aslında sormanıza bile gerek yok, siz sormadan söyleyeceklerdir: "Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır." Bu slogan modern dilbilim disiplininin en sık yinelenen öğretilerinden biridir. Yıllar yılı dünyanın her köşesinde derslane kürsülerinde anlatılmış, ders kitaplarında öne sürülmüş, fırsat buldukça kamuoyuna vaaz edilmiştir.

Peki kim haklı? Sokaktaki adam mı, dilbilimciler camiası mı? Dilin karmaşıklığı, dilbilimcilerin ileri sürdüğü gibi, insan soyunun doğasını yansıtan evrensel bir sabit midir; yoksa Ali'nin, Ahmet'in, Mehmet'in düşündüğü gibi, konuşanların kültürünü ve toplumunu yansıtacak biçimde değişken midir? İlerleyen sayfalarda, iki tarafın da tam olarak haklı olmadığı ama dilbilimcilerin hatasının daha vahim olduğu konusunda sizi ikna etmeye çalışacağım.

İlkel Diller mi?

Avustralya Aborjin dilleri üzerine ciddi araştırmalara öncülük etmiş bir dilbilimci olan R. M. W. Dixon anılarında Kuzey Queensland'de yaptığı ilk saha araştırmalarında karşılaştığı tavırları aktarır. Cairns şehrine çok uzak olmayan bir yerde, beyaz bir çiftçi ona ne üzerinde çalıştığını sorar. Dixon yerel Aborjin dilinin gramerini yazmaya ça-

lıştığını açıklar. "Eh, işin bayağı kolay herhalde," der çiftçi. "Pek bir gramerleri olmadığını herkes bilir." Cairns'in içinde bir yerel radyo istasyonu Dixon ile çalışmalarına ilişkin bir röportaj yapar. Şaşkın sunucu kulaklarına inanamaz: "Gerçekten Aborjinlerin bir dili olduğunu mu söylüyorsunuz? Ben onların dilinin bir-iki homurtuyla bir-iki hırıltıdan ibaret olduğunu sanırdım." Dixon onların homurtu ve hırıltılardan çok daha fazlasına sahip olduklarını söyleyerek itiraz edince sunucu sesini yükseltir: "Ama herhalde iki yüz kadar kelimedenden fazla bir şeyleri yoktur, değil mi?" Dixon daha o sabah görüştüğü iki kişiden sadece hayvan ve bitkiler için beş yüzün üzerinde isim derlediğini, dolayısıyla toplam kelime dağarcığının çok daha fazla sayıda olması gerektiğini söyleyerek cevap verir. Ama sunucu için asıl şok röportajın sonunda, yerel dilin hangi bilinen dile benzediğini sorduğunda gelir: Dixon'ın cevabı, incelediği Aborjin dilinin kimi gramer yapılarının İngilizceden çok Latinceye benzediği yolundadır.

Dixon'ın altmışlı yıllarda karşılaştığı türden tavırlar, bugün en azından bu kabalıkta daha seyrek görülüyor olabilir. Ama yine de –en nezih sokaklar söz konusu olsa bile– sokaktaki insan açısından sanki yaygın kanaat, Avustralya Aborjinlerinin, Güney Amerika Kızılderililerinin, Afrika Buşmanlarının ve dünyadaki başka basit halkların dillerinin de toplumları kadar basit olduğu yolunda. Halkın görüşüne göre, gelişmemiş bir hayat tarzı gelişmemiş bir konuşma tarzıyla kendini gösterir; ilkel taş devri aletleri ilkel gramer yapılarının işaretidir; çıplaklık ve saflık, çocuksu ve bozuk bir konuşmada kendini yansıtır.

Bu yanlış kavrayışın nispeten basit bir sebebi vardır. Bir dile ilişkin algımız büyük ölçüde o dili konuşanlarla tanışıklığa dayanır ve çoğumuz için her türlü yerli diliyle tanışıklık esas olarak popüler edebiyat, sinema ve televizyondan kaynaklanır. *Tenten*'den westernlere kadar her yerde, Kızılderililerin, Afrikalıların ve türlü çeşitli "yerlinin" ağzından işittiklerimiz, eksik, bozuk bir biçimde, "Ben yok gelmek, Sahip" türünden şeylerdir. Peki, sorun sadece popüler edebiyatın tuzağına düşmüş olmak mı? Farklı kıtaların yerlileri ile özdeşleştirdiğimiz kırık dökük konuşma, sadece şoven ve emperyalist, çarpık bir zihniyetin ürünü olan bir önyargı mı? Durumu kendimiz görmek için Kuzey Queensland'e yolculuk yapma zahmetine

katlansak, yerlilerin aslında Shakespeare'e yaraşır bir belagatle nutuklar atmakta olduklarını mı keşfederiz?

Pek de öyle değil. Popüler aktarım her zaman en üst düzeyde akademik hassaslığa uymasa da en nihayetinde gerçekliğe dayanır. Gerçekten de yerliler sık sık bozuk ve gramer kurallarına uymayan ifadeler kullanır: *no money no come* ("para yok gelmek yok"), *no can do* ("yok yapabilmek"), *too much me been sleep* ("çok var ben uyumak"), *before longtime me no got trouble* ("uzunzaman önce ben yok sorun" yani "daha önceleri hiçbir sorun yaşamadım"), *mi-fela go go go toodark* ("ben onlar git git git çokkaranlık", yani "hava iyice kararana kadar gitmeyi sürdürdük"). Bütün bunlar "yerli konuşmasının" belgelenmiş örnekleridir.

Buradaki küçük pürüzü fark ettiniz mi? Bu insanların konuştuğunu duyduğumuz ilkel dil hep... İngilizce! Ve İngilizceye başvurduklarında sınırlı, grameri bozuk, kırık dökük –kısacası "ilkel" – bir dil kullandıkları doğruysa da, bunun sebebi sadece İngilizcenin *kendi* dilleri olmaması. İfadesi düzgün, sözü inceliklerle dolu, gramerin karmaşıklıklarına hâkim biri olan kendinizi bir an için onların yerine koyarak size öğretilmemiş bir dilde derdinizi anlatmaya çalıştığınızı düşünün. Dilinizi konuşan hiç kimsenin olmadığı unutulmuş bir köye geldiniz ve yana yakıla yatacak bir yer arıyorsunuz. Sadece bir cep sözlüğünüz var. Birdenbire konuşmanızdaki bütün incelik ve zarafet katmanları dökülüvermez mi? "İstirham etsem, bu köyde geceyi geçirebileceğim bir odayı nerede bulabileceğimi söyler misiniz lütfen," diyemezsiniz artık. Böyle şeyler söz konusu değildir; dilsel açıdan çırılçıplak öylece durarak kekelersiniz: "*Yo dormir aqui?*", "*ene elnum hune?*" ya da derdinizi anlatmaya çalıştığınız hangi dilse, o dilde "ben uyumak burada?" sözlerinin eşdeğeri.

Yıllarca gramer inceliklerinin dersini almadan bir yabancı dilde konuşmaya çalışılıyorsa, başvurulacak tek bir son çare stratejisi bulunur: en temel zorunlu unsurlar dışında her şeyi bir yana koymak, en can alıcı içerik dışında her şeyden vazgeçmek, esas anlamı aktarma açısından önem taşımayan her şeyi görmezden gelmek. İngilizce konuşmaya çalışan yerlilerin yaptığı da tam olarak budur – kendi dilleri gramerden yoksun olduğu için değil, doğru düzgün öğrenmiş olmadıkları bir dille boğuşurken anadillerinin incelikleri bir işe yaramadığı için. Mesela göz kamaştırıcı bir mimariyle önek ve sonek-

ler kullanarak soluk kesen uzunlukta kelimelerden oluşan diller konuşan Kuzey Amerika yerlileri, İngilizce fiillerdeki tek bir basit –s çekim ekiyle başa çıkamaz ve *he come* ("o gelmek"), *she work* ("o çalışmak") vb. derler. Farklı uzaklıktaki geçmişleri belirtmek için birden fazla geçmiş zaman kipine sahip diller konuşan Güney Amerika Kızılderilileri ise İngilizce veya İspanyolcadaki temel geçmiş zaman kipini bile kullanmayı beceremez ve "o gitmek dün" gibi şeyler söylerler. Ya da ağzı en iyi laf yapan avukatı bile şaşkınlıktan kekeletecek bir incelik ile olayların epistemolojik durumunu, konuştukları dilin bir gereği olarak belirten Amazon kabilesini düşünün (bir sonraki bölümde onlara döneceğiz). Aynı insanlar İspanyolca ya da İngilizce konuşmayı denediklerinde ancak kaba saba bir dil kullanabilir ve abuk subuk konuşan, derdini anlatmaktan âciz kişiler gibi görünürler.

"İlkel dili" "ben uyumak burada" türünden, gelişmemiş –yalnızca birkaç yüz kelimeden ibaret ve incelikleri ifade edecek bir gramerden yoksun– bir dil olarak tanımlıyorsak eğer, hiçbir doğal dilin ilkel olmaması basit ve gözlemlenebilir bir olgudur. Basit kabilelerde konuşulan yüzlerce dilin derinlemesine incelenmesi sonucunda, ne kadar teknoloji ve giyim kuşam özürlü olursa olsun, tek bir kabilenin dilinin bile "ben uyumak burada" düzeyinde olmadığı görüldü. Dolayısıyla, "İlkel insanların dilleri de ilkeldir" derken Ali'nin, Ahmet'in, Mehmet'in yanıldığı kesindir. Karmaşık gramer yapıları şeklinde bir "dil teknolojisi" ileri uygarlıkların bir ayrıcalığı değildir, en ilkel avcı-toplayıcıların dillerinde bile bulunur. Dilbilimci Edward Sapir'in 1921 yılında unutulmaz bir şekilde ifade ettiği gibi, söz konusu olan gramer yapılarının karmaşıklığı ise "Platon ile Makedon domuz çobanı, Konfüçyüs ile Assam'ın kafatası avcısı yan yana gider".

Ancak acaba bütün bunlar dilbilimcilerin bütün dillerin eşit ölçüde karmaşık olduğunu öne sürerken haklı oldukları anlamına gelir mi? "İlkel dil diye bir şey yoktur" ve "Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır" önermelerinin eşdeğer olmadığını ve ilkinin ikincisini gerektirmediğini görmek için ileri mantık dersi almış olmak gerekmez. İki dilin ikisi de "ben uyumak burada" düzeyinin çok üzerinde olduğu halde birisi diğerinden çok daha karmaşık olabilir. Juilliard School'a kabul edilen genç piyanistleri düşünün. Hiçbiri ancak tek

parmakla "Daha Dün Annemizin" çalan "ilkel bir piyanist" değildir. Ama bu hepsinin eşit ölçüde yetenekli olduğu anlamına gelmez. Aynı şekilde, bir toplumda kuşaklar boyunca iletişim aracı olarak iş görmüş hiçbir dil belli bir asgari karmaşıklıktan yoksun olamaz; ama bu, bütün dillerin *eşit ölçüde* karmaşık olmasını gerektirmez. Gelişkin uygarlıkların dillerinin, basit toplumlarınkinden *daha* karmaşık olmasını imkânsız kılan şey ne olabilir mesela? Ya da tam tersi: İleri kültürlerin dillerinin *daha az* karmaşık olmadığını nereden biliyoruz?

Biliyoruz çünkü dilbilimciler öyle söylüyor. Üstelik bütün bir akademik disiplin camiası bir ağızdan, mümkün olan her platformda bir şeyin öyle olduğunu söylüyorsa, sağlam bir zeminde bulunuyoruz demektir. Nitekim eşit ölçüde karmaşıklık, çoğu zaman öğrencilerin konuya giriş niteliğindeki ders kitaplarının en başında yer alan temel ilkeler arasındadır. Tipik bir örnek olarak gelmiş geçmiş en popüler dilbilime giriş kitabını verebiliriz – 1974 yılındaki ilk baskısının ardından gelen sayısız yeni baskısıyla Amerika'da ve başka ülkelerde kuşaklar boyunca öğrencilerin yetiştirilmesinde kullanılmış olan, Victoria Fromkin ve Robert Rodman'ın yazdığı standart ders kitabı. "Dile ilişkin bildiklerimiz" gibi iddialı bir başlık taşıyan ilk bölümde şöyle anlatılır: "Dilbilimcilerin araştırmalarının başlangıcı Mezopotamya'ya, MÖ 1600 yılına kadar götürülebilir. O zamandan bu yana çok şey öğrendik. Bütün diller için geçerli bir dizi olgudan söz edilebilir." Ardından her öğrencinin en baştan itibaren bilmesi gereken on iki olgu sıralanır. Bunların ilki, "Nerede insanlar varsa dil de vardır", ikincisi ise "Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır" iddiasıdır.

Araştırmacı bir zihniyete sahip bir öğrenci, bütün dillerin eşit ölçüde karmaşık olduğunu tam olarak nerede ve ne zaman –MÖ 1600' den bu yana gelen uzun araştırmalar tarihinin hangi noktasında– "öğrendiğimizi" merak edebilir. Bu çarpıcı keşfi kim yaptı acaba? Tabii konuya giriş niteliğinde bir ders kitabının ilk bölümünde böyle ayrıntılara girilmesini beklemek yerinde olmaz. Öğrencimiz de sabırsız biri değil. Dolayısıyla sonraki bölümlerden birinde –ya da olmadı daha ileri seviyeli bir ders kitabında– merakının giderilece-

ğinden emin olarak okumaya devam eder. Bölümleri, dersleri, ders kitaplarını devirir ama kendisini meraktan kıvrandıran sorunun cevabı hiç gelmez. "Eşit karmaşıklık" ilkesi tekrar tekrar karşısına çıkar, ama bu değerli bilginin kaynağı asla ifşa edilmez. Öğrencimiz geçen süre içinde herkesin görmüş olduğu bir şeyleri gözden kaçırdığından kuşkulanmaya başlamıştır artık. Böylesine temel ve basit bir şeyi bilmediğini itiraf ederek cehaletini ortaya seremeyecek kadar mahcuptur, bu yüzden araştırmasını delicesine sürdürür.

Birkaç defasında cevabın bir milim kadar yakınına geldiğini hisseder. Seçkin bir dilbilimcinin kitabında eşit karmaşıklıktan bir *bulgu* olarak söz edildiğini görür. "Genel karmaşıklık açısından bütün dillerin kabaca eşit olduğu, modern dilbilimin bir bulgusudur." Öğrencimiz heyecan içindedir. Geçen zaman içinde akademik yazım ilkelerini öğrenmiş durumdadır ve ne zaman bir iddia ya da görüşten değil de bir bulgudan söz edilse, okura bulgunun yerini bildiren bir referans verilmesinin şaşmaz bir kural olduğunu bilmektedir. Neticede olgusal iddiaların sağlam kanıtlarla desteklenmesinin akademik bir yazıyı gazete yazısından ya da popüler yazıdan ayıran en önemli ilke olduğu hocaları tarafından defalarca söylenmiştir ona. Dipnotlara saldırır. Ama ne tuhaf, bir basım hatası filan olmalı, bu konuda bir dipnot bulunmamaktadır.

Birkaç ay sonra öğrencimiz, eşitlik ilkesini daha da yüksek bir konuma yerleştiren bir kitap bulunca bir coşku ânı daha yaşar: "Dilbilimin *merkezi* bulgularından biri, hem 'ilkel' hem de 'ileri' toplumlarda konuşulan bütün dillerin yapıları bakımından eşit ölçüde karmaşık olduğudur." Bir kere daha dipnotlara hücum eder öğrencimiz; ama işler tuhaflaştıkça tuhaflaşmaktadır: Dizgiciler aynı ihmalî bir kere daha nasıl yapmış olabilirler ki?

Öğrencimizi bu dertten kurtaralım mı? İsterse yıllarca arasın, böyle bir referans bulamayacaktır. Ben mesela, on beş yıldır arıyorum ve böyle bir referansla hâlâ karşılaşmadım. Dillerin eşit karmaşıklığına ilişkin dilbilimin "merkezi bulgusu" söz konusu olduğunda dilbilimciler keşfin nerede, ne zaman ve nasıl yapıldığını açıklamaya zahmetine asla girmiyorlar. "Güvenin bize, biliyoruz işte," diyorlar. Hayır, güvenmeyin bize! Bu konuda hiçbir fikrimiz yok!

Aslına bakarsanız eşit karmaşıklık dogması hiçbir kanıta dayanmaz. Bütün diller şöyle dursun, tek bir tanesinin bile genel karma-

şıklığını ölçen bir kimse olmamıştır. Bir dilin genel karmaşıklığının nasıl ölçüleceği konusunda fikri olan bir kimse bile yoktur. (Bu meseleyle az sonra döneceğiz, ama şimdilik dilin karmaşıklığının kabaca ne olduğunu biliyormuş gibi yapalım.) Eşit karmaşıklık sloganı bir mittir; dilbilimcilerin başka dilbilimcilerden, onların da daha öncekilerden duyduğu ve bu yüzden durmadan tekrarladığı bir şehir efsanesidir.

Bizim utangaç öğrencimiz gibi yapmayıp dilbilimcilere bu ilkenin dayanağını açıklamaları için ısrar etseniz, sözünü edecekleri kaynak muhtemelen Amerikan yapısal dilbiliminin babalarından Charles Hockett'in 1958'de yazdığı *A Course in Modern Linguistics* (Modern Dilbilim Dersleri) kitabından bir parça olacaktır. İşin komik tarafı bu parçada Hockett'in bizzat kendisi eşit karmaşıklığın bir bulgu olmadığını, sadece edindiği izlenim olduğunu uzun uzun açıklar:

Nesnel olarak ölçmek zordur ama bir izlenim olarak, bir dilin genel karmaşıklığı, morfoloji [kelime yapısı] ve sentaks [cümle yapısı] birlikte göz önüne alındığında bir diğerinkiyle aşağı yukarı aynı gibidir. Bu şaşırtıcı değildir, çünkü bütün diller aşağı yukarı eşit ölçüde karmaşık işler yaparlar ve morfolojik olarak [yani kelimenin içinde] yapılmayan bir iş sentaks aracılığıyla [yani cümlede] yapılmak zorundadır. Dolayısıyla, İngilizceden daha karmaşık bir morfolojisi olan Fox dili [Iowa civarında bir Kızılderili dili] daha basit bir sentaksa sahip olmalıdır; bakıldığında da böyle olduğu görülür.

Hockett açık açık "izlenim" diye vurguladıktan sonra bu parçayı ince ince kurcalayıp eleştirmek haksızlık olur. Ama çağdaş dilbilimin seyrini ne kadar etkilediği düşünülür ve ağızdan ağza yayılırken Hockett'in "izleniminin" bütün bir disiplinin "merkezi bulgusuna" nasıl dönüştüğü göz önüne alınırsa, gerçekliğe uygunluğunu hızlıca bir kontrol etmek de gerekiyor. Hockett'in izlenimi ve bunun arkasındaki mantık bir standardı yakalıyor mu? Hockett çok doğru olarak, karmaşık görevlerini yerine getirmek için bütün dillerin belli bir asgari karmaşıklık düzeyini tutturmaları gerektiğini varsayıyor. Bu olgudan hareketle bir alanda daha az karmaşık olan bir dilin bu durumu bir başka alanda karmaşıklığı artırarak telafi etmesi gerektiği sonucunu çıkarıyor. Fakat bir an düşününce, bu çıkarsamanın geçersiz olduğu açığa çıkar: Karmaşıklık işe yarar bir iletişim için *zorunlu* değildir; dolayısıyla yokluğunu telafi etmeye gerek

yoktur. Dillerin, fikirleri ifade etme yeteneğine pek bir katkıda bulunmadan karmaşıklığı epey artıran anlamsız düzensizliklerle dolu olduğunu, bir yabancı dil öğrenmeye çalışmış olan herkes zor yoldan öğrenmiştir. Mesela düzensiz geçmiş zaman haline sahip fiilleri düzenli hale gelse, İngilizce ifade gücünden hiçbir şey kaybetmez. Aynısı kelime yapısında daha birçok düzensizlik barındıran öteki Avrupa dilleri için de geçerlidir.

Aslında Hockett'in örneğindeki Kızılderili Fox dilinin yerine Avrupa'nın anadillerinden birini, mesela Almancayı geçirsek, akıl yürütmesinin ne kadar geçersiz olduğu hemen görülür. Almancanın kelime yapısı İngilizceden çok daha karmaşıktır. Örneğin İngilizce isimler genel olarak sonlarına bir *s* veya *z* sesi getirilerek (*books*, "kitaplar"; *tables*, "masalar") çoğul hale getirilir ve bu kuralın sadece bir avuç istisnası vardır. Buna karşılık Almancada çoğul yapmanın en azından yedi farklı yolu vardır: "Otomobil" gibi kimi isimler İngilizcedeki gibi sonuna *-s* alır (*Auto*, *Autos*); "at" gibi başka isimler *-e* alır (*Pferd*, *Pferde*), "kahraman" gibi isimler *-en* alır (*Held*, *Helden*), "yumurta" gibi isimler *-er* alır (*Ei*, *Eier*), "kuş" gibi isimler sonek almaz, bunun yerine kelimenin içindeki sesli harf değişir (*Vogel*, *Vögel*), "ot" gibi isimler hem sesli harf değiştirir hem sonek alır (*Gras*, *Gräser*) ve nihayet, "pencere" gibi isimler hiç değişmez (*Fenster*, *Fenster*). Almancanın isimlerle ilgili bu muazzam karmaşıklığını fiillerinde örnek alınacak bir basitlik ile telafi etmesi beklenebilir; ama durum böyle değildir. Almancada fiiller İngilizceden çok daha fazla sayıda çekim biçimine sahiptir. Yani Almancanın morfolojisi İngilizceninkinden karşılaştırılamayacak kadar daha karmaşıktır. Hockett'in sözüne uyarsak "İngilizceden daha karmaşık bir morfolojiye sahip Almancanın bir biçimde daha basit bir sentaksı olması gerektiği" sonucunu çıkarabiliriz. Ama öyle midir? Eğer bir fark varsa, durum tam tersidir: Almancanın kelimelerin sıralamasına ilişkin kuralları mesela, İngilizceninkinden çok daha karmaşıktır.

Genel olarak söyleyecek olursak Hockett'in mantık hatasının sebebi, fazla karmaşıklığın sadece dillerin yüzyıllar boyunca biriktirmiş olduğu bagaj fazlası olmasıdır. Dolayısıyla şu veya bu sebeple karmaşıklığın bir bölümü kaybolursa (bu noktayı tekrar ele alacağız), dilin başka bir yerinde karmaşıklığı artırarak bunu telafi etmek

için özel bir ihtiyaç yoktur. Tersî yönden, bir alandaki karmaşıklık artışını bir başkasındaki sadeleşmeyle telafi etmeye de gerek yoktur, çünkü dil öğrenen bir çocuğun beyni hayret verici ölçüde bir karmaşıklıkla başa çıkabilir. İkidilli ya da daha çok sayıda dille yetişen ve hepsine mükemmel hâkim olan milyonlarca çocuk, tek bir dilin beynin dil kapasitesini tüketemeyeceğini gösterir. Yani sonuç olarak, farklı dillerin gizemli bir biçimde, kabaca da olsa aynı karmaşıklık derecesinde buluşmasının apriori bir sebebi bulunmaz.

Sorabilirsiniz pekâlâ: Böyle apriori spekülasyonlarla vakit kaybetmek niye? Bütün dillerin eşit ölçüde karmaşık olup olmadığını anlamak için ölçü aletlerini alıp alana çıkmak, dillerin hayati istatistiklerini karşılaştırmak, her birinin genel karmaşıklığını belirlemek yerine karmaşıklık meselesini soyut olarak tartışmanın anlamı nedir?

Eski Sovyetler Birliği'nin bolluk günlerinden kalma bir fıkra vardır: Kadının biri kasaba gider ve "İki yüz gram salam tartabilir misiniz?" diye sorar. "Tabii ki tartabiliriz," diye cevap verir kasap, "yeter ki siz salamı getirin." Bizim durumumuzda salam ortada ama bu defa da terazimiz yok. Her dilin genel karmaşıklığını memnuniyetle ölçebilirim sizin için, ama ne ben ne de bir başkası bu iş için uygun terazinin nerede bulunduğunu bilmiyor. Aslında eşit karmaşıklık dogmasını öğreten dilbilimcilerin hiçbiri bir dilin genel karmaşıklığının ne olduğunu tanımlamış da değil.

"Bir dakika," dediğinizi duyar gibiyim, "şimdiye kadar karmaşıklığı kimse tanımlamamış olsa da biz tanımlayabiliriz; o kadar da zor olamaz. Mesela bir dilin karmaşıklığını, yabancı birinin o dili öğrenmek için çektiği zorluk olarak tanımlayabiliriz." Ama hangi yabancından söz ediyoruz? Sorun, bir dili öğrenmenin zorluğunun, öğrenen kişinin anadilinin ne olduğuna sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. İsveççe çocuk oyuncağıdır – tabii eğer Norveçliyseniz. Eğer İtalyansanız, İspanyolca öyledir. Ama anadiliniz İngilizce ise, İsveççe de İspanyolca da zordur. Yine de İngilizce konuşan biri için ikisi de Çince ya da Arapçadan karşılaştırılamayacak ölçüde daha kolaydır. Peki bu Çince ve Arapçanın nesnel olarak daha zor olduğu

anlamına mı gelir? Hayır, çünkü anadiliniz İbranice ise Arapça size hiç de zor gelmez; anadiliniz Tayca ise İsveççe ya da İspanyolcaya kıyasla Çince daha az zahmetlidir. Kısacası, öğrenme güçlüğüne dayanarak bir dilin karmaşıklığına ilişkin bir ölçü geliştirmenin bariz bir yolu yoktur, çünkü –tıpkı bir yere gitmenin zorluğu gibi– her şey hangi noktadan başladığınıza bağlıdır. (Bu gerçek, İrlanda'nın ücra bir köşesinde kaybolan İngilizin birinin kafasına şöyle dank etmiş: Saatlerce bomboş köy yollarında dönüp durduktan sonra, yolun kenarında yürüyen ihtiyar bir adam görmüş. İhtiyara Dublin'e nasıl gideceğini sormuş. "Dublin'e gidecek olsam," demiş ihtiyar, "yola buradan başlamazdım.")

Pes etmeye niyetiniz olmadığını hissediyorum. Eğer zorluk kavramı işe yaramazsa, karmaşıklık kavramını, dil sisteminin parçalarının sayısı gibi daha nesnel bir ölçüye dayandırmak nasıl olur, diye önerebilirsiniz. Nasıl bir yapboz ne kadar çok sayıda parçası varsa o kadar karmaşıktır, bir dilin karmaşıklığını da sahip olduğu farklı biçimlerin veya yaptığı ayrımların ya da gramerindeki kuralların sayısıyla, bunlar gibi bir şeyle belirleyemez miyiz acaba? Sorun burada elmalarla armutları bir kefeye koymak zorunda kalacak olmamızdır. Bir dilin sesler, kelimeler ve çeşitli gramer unsurları (örneğin çekim ekleri, cümle çatıları, kelime sıralama kuralları) gibi çok farklı türde parçası vardır. Bu parçalar nasıl karşılaştırılabilir ki? Diyelim X dilinin Y dilinden bir fazla sesli harfi var; buna karşılık Y dilinin de X dilinden bir fazla fiil çekim kipi var. Bu durumda X ve Y genel karmaşıklık açısından eşit midir? Eşit değilse birinden diğerine geçmek için döviz kuru nedir? Kaç tane sesli harf bir fiil çekim kipi eder? Üç mü? Beş mi? On tane fiyatına on iki mi? Durum elmalarla armutlardan daha kötü, daha çok elmalarla Mahmutları karşılaştırmaya benziyor.

Uzun lafın kısıası, iki dilin genel karmaşıklığını kıyaslamak için keyfi olmayan nesnel bir ölçü tasarlamamanın yolu yoktur. Kimse tasarlamaya kalkışmadığı için değil, kalkışsa bile işin doğası gereği yapamayacağından böyledir. Peki öyleyse, eşit karmaşıklık dogması bu durumda ne hale düşüyor? Ali'nin, Ahmet'in, Mehmet'in "ilkel insanların dilleri de ilkeldir" iddiası basit ve tamamen anlamlı bir önermedir, sadece olgusal olarak yanlıştır. Buna karşılık dilbilimcilerin iman ettikleri amentü yanlış bile değildir, anlamsızdır. Disipli-

nin merkezi bulgusu olduğu öne sürülen şey hava cıvadan ibarettir, çünkü bir dilin genel karmaşıklığının tanımı olmayınca "Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır" önermesi, aşağı yukarı "Bütün diller eşit ölçüde sarmaşıktır" önermesi kadar bir anlam taşır.

İlkel kabilelerin dillerinin de ilkel olduğu yanılgısını bertaraf etmek soylu bir girişim olduğu için, kamuoyunu bütün dillerin eşitliğine ikna etme kampanyası iyi niyet taşlarıyla döşenmiş olabilir. Ama hiç kuşkusuz, aydınlanmanın yolu olgusal hataların karşısına boş sloganlar dikmekten geçmez.

Dilin *genel* karmaşıklığının peşine düşmek umutsuz bir çaba olabilir, ama karmaşıklık kavramından tamamen vazgeçmemiz gerekmez. Aslında genel karmaşıklık hayaletine sırtımızı dönüp dilin belli *özel* alanlarındaki karmaşıklığı hedeflersek ele avuca gelir bir şeyler yakalama şansımızı oldukça arttırırız. Karmaşıklığı bir sistemdeki parçaların sayısı olarak tanımladığımızı varsayın. Dilin belli alanları yeteri kadar özenle betimlenirse bu alanların tek tek her birindeki karmaşıklığı ölçmek pekâlâ mümkün olur. Mesela sadece dilin sahip olduğu fonemleri (farklı sesleri) sayarak ses sisteminin büyüklüğünü ölçebiliriz. Ya da fiil sistemine bakarak fiillerde kaç farklı kipin bulunduğunu ölçebiliriz. Diller bu yolla karşılaştırıldığında, gramerlerinin belli özel alanlarındaki karmaşıklık açısından ne kadar değişkenlik gösterdikleri hemen ortaya çıkar. Bu çeşitliliğin varlığı pek öyle manşetlik haber sayılmasa da, belli alanların karmaşıklığındaki farklılıkların o dili konuşanların kültürlerini ve toplumlarının yapısını ne kadar yansıttığı sorusu daha zor ve ilginçtir.

Dilin, karmaşıklığı kültüre bağlı olarak değiştiği genel olarak teslim edilen bir alanı varsa o da kelime dağarcığıdır. Buradaki bariz ayırt edici çizgi, okuma yazması olmayan toplumlarla yazılı geleneği olan toplumlar arasındadır. Avustralya Aborjinlerinin dilleri, Cairns radyosu spikerinin tahmin ettiği iki yüzden çok daha fazla sayıda kelimeye sahip olabilir, ama yine de Avrupa dillerinin istiflemiş olduğu kelime stoğuyla yarışa kalkışamaz. Yazısı olmayan küçük toplumların dillerini betimleyen dilbilimciler, kelime hazinele-

rinin ortalama büyüklüğünün üç ile beş bin kelime arasında olduğunu tahmin ediyor. Buna karşılık büyük Avrupa dillerine ait ikidilli bir küçük sözlük tipik olarak en azından elli bin madde içerir. Daha büyüklerinde bu sayı yetmiş-seksen bine çıkar. Orta büyüklükte tekidilli İngilizce sözlüklerde yüz bin civarında madde bulunur. *Oxford English Dictionary*'nin kısaltılmamış tam baskısındaki madde sayısı bunun üç katı kadardır. Tabii bu sözlükte pek çok eskimiş kelime bulunur ve İngilizce konuşan ortalama biri bu kelimelerin ancak bir bölümünü bilir. Kimi araştırmacıların tahminine göre, İngilizce konuşan ortalama bir üniversite öğrencisinin pasif kelime dağarcığı (yani aktif olarak kullanmasa da tanıdığı kelimeler) kırk bin dolayındadır. Bir başka kaynak ise bir üniversite hocasının pasif kelime dağarcığını yetmiş üç bin olarak tahmin ediyor.

Yazılı bir geleneğe sahip olan ve olmayan diller arasındaki büyük farkın sebebi ortadadır: Yazısı olmayan topluluklarda tam da pasif kelime dağarcığı diye bir şey olmadığı için kelime hazinesi ciddi biçimde sınırlanmış olur. Bir kuşak belli bir pasif kelime dağarcığına sahip olsa bile bunlar sonraki kuşağa aktarılamayacaktır: Bir kuşak tarafından aktif olarak kullanılmayan bir kelime, sonraki kuşak tarafından duyulmadan kalacak ve tamamen unutulacaktır.

Morfoloji

Kelime dağarcığının kültüre bağımlılığı ne şaşırtıcıdır ne de tartışmalı. Ancak toplum yapısının dilin *grameriyle* ilgili alanların karmaşıklığını, mesela morfolojiyi etkilediğini öne sürmeye kalktığımızda tehlikeli sulara girmiş oluruz. Bağımsız kelimelerin dizilimi ile değil de, kelimelerin yapısı içinde aktarılan bilgi açısından diller oldukça değişkenlik gösterir. Mesela İngilizcede *walked* (yürümek - geçmiş zaman) ya da *wrote* (yazmak - geçmiş zaman) gibi fiiller eylemin geçmişte oluşunu fiilin içinde ifade eder, ama eylemin öznesini belli etmez; bunun için *you* (sen), *we* (biz) gibi ayrı bir kelime gerekir. Arapçada hem zaman hem de özne fiilin içinde bulunur; mesela *katabn*, gibi bir kelime "biz yazdık" anlamını taşır. Buna karşılık Çince eylemin ne zamanı ne de öznesi fiilin kendisi ile aktarılır.

İsimlerin içine gömülü bilgi miktarı da dilden dile değişir. Hawai dilinde tekillik veya çoğulluk ayrımı ismin kendisinde gösterilmez; bunun için ayrı kelimeler kullanılır. Bunun gibi Fransızcada isimlerin çoğunun tekil ve çoğul halleri aynı şekilde seslendirilir; mesela *jour* (gün) ve *jours* (günler) tamamen aynı şekilde telaffuz edilir, farkın duyulur hale gelmesi için *le* veya *les* harfitariflerini (artikel) kullanmak gerekir. Öte taraftan İngilizcede tekil ve çoğul haller arasındaki fark kelimenin kendisinde duyulur. Kimi diller sayı konusunda daha ince ayrımlar da yapar ve çift sayıda olan nesneleri özel biçimlerde belirtir. Doğu Almanya'da küçük bir bölgede konuşulan bir Slav dili olan Sorbçada, *hrod* (bir kale), *hródaj* (iki kale) ve *hródy* ([üç veya daha çok sayıda] kaleler) ayrı biçimlerde söylenir.

Zamirlerle belirtilen bilgi de dilden dile değişir. Mesela Japoncadaki işaret zamirleri modern İngilizcedekinden daha inceliklidir. İngilizce yakındaki nesneler için *this* (bu) ve uzaktaki nesneler için *that* (o) zamirleriyle yetinirken, Japonca üçlü bir ayrım yapar*: konuşana yakın nesneler için *koko* (bu), dinleyene yakın nesneler için *soko*, ikisinden de uzak nesneler için *asoko* (o). Buna karşılık İbranice hiç bu ayrımlara girmez, uzaklığa bakmadan tek bir işaret zamiri kullanır.

Kelimenin içinde bulunan bilgi miktarı toplumun karmaşıklığıyla ilintili midir? Mesela avcı-toplayıcı kabilelerin kısa basit kelimelerle konuşması daha mı muhtemeldir? Buna karşılık, ileri uygarlıkların dilleri kelimelerin içine daha ayrıntılı bilgi yerleştirmeye mi eğilimlidir? 1992 yılında dilbilimci Revere Perkins elli dilin istatistiksel değerlendirmesini yaparak tam da bu soruları incelemeye soyundu. Ele aldığı toplumları, antropologların saptamış olduğu (nüfusun büyüklüğü, toplumsal tabakalar, geçimlik ekonominin türü ve yapılan işlerde uzmanlaşma gibi) bir dizi kritere dayanarak, kabaca beş karmaşıklık kategorisine ayırdı. En basit düzeyde, birkaç aileden oluşan, kalıcı bir yerleşimleri olmayan, bütünüyle avcılık ve toplayıcılığa bağımlı ve aile dışında bir otorite yapısı bulunmayan "çeteler" vardı. İkinci kategori başlangıç düzeyinde tarım yapan, yarı kalıcı yerleşimleri ve asgari ölçüde toplumsal örgütlenmeleri olan biraz daha büyük topluluklardı. Üçüncü kategori, yiyeceklerinin ço-

* Türkçedeki bu, şu ve o işaret zamirleri gibi, ama tam olarak aynı değil. —ç.n.

ğunu tarımla üreten, kalıcı yerleşimleri olan, birkaç zanaatta uzmanlaşmanın görüldüğü ve bir biçimde bir otorite figürüne sahip kabilelerden oluşuyordu. Dördüncü kategoride, yoğun tarım üretimi, küçük kasabalar, zanaatlarda uzmanlaşma ve bölgesel otoriteleriyle, kimi zaman "köylü toplumları" olarak adlandırılan toplumlar bulunuyordu. Beşinci kategori ise büyük nüfuslu, karmaşık toplumsal, politik ve dinsel örgütlenmeye sahip şehirleşmiş toplumlara aitti.

İncelediği toplumların dillerindeki kelimelerin karmaşıklığını ölçmek için Perkins yukarıda sözünü ettiklerime benzer (isimlerde çoğulluğun, fiillerde kiplerin belirtilmesi ve olayların yerini, zamanını ve olaya katılanları belirleyen bilgi parçacıklarının gösterimi gibi) semantik özelliklerden oluşan bir liste çıkardı. Sonra her dilde bu özelliklerin ne kadarının kelimelerin içinde, ne kadarının bağımsız kelimelerle ifade edildiğini inceledi. Yaptığı analiz bir toplumun karmaşıklık düzeyi ile kelimelerin içinde ifade edilen ayrımların sayısı arasında anlamlı bir bağlantı olduğunu gösterdi. Ama Ali'nin, Ahmet'in, Mehmet'in sandığı gibi karmaşık toplumların daha karmaşık kelime yapılarına sahip olması söz konusu değildi. Tam tersine: Toplumun karmaşıklığıyla kelime yapısının karmaşıklığı arasında bir ters bağlantı vardı! Toplum ne kadar basitse, o kadar çok bilgi kelimelerin içinde gösteriliyor; toplum ne kadar karmaşıkta, o ölçüde daha az semantik ayrım kelimelerin içinde ifade ediliyordu.

Belki de kendilerini eşitlik vaazına fazlaca kaptırmış dilbilimcilerin ilgi göstermemesi yüzünden, Perkins'in çalışması zamanında pek bir heyecan dalgası yaratmadı. Ama yakın zamanlarda, bilhassa yüzlerce dilin gramer özelliklerini içeren veri tabanları aracılığıyla daha fazla bilgi erişilebilir hale gelince, çok daha fazla sayıda dil kümesini incelemek kolaylaştı ve son birkaç yıl içinde benzer nitelikte birkaç araştırma daha yapıldı. Perkins'in incelemesinden farklı olarak son çalışmalar, toplumları kültürel karmaşıklıklarına göre az sayıda geniş kategoriye ayırmak yerine, belirlemesi daha kolay, istatistiksel analize daha yatkın olan tek bir ölçü kullanmayı tercih ediyor: bir dili konuşanların sayısı. Elbette bir dili konuşanların sayısı sosyal yapılarının karmaşıklığının ancak kaba bir göstergesidir, ama yine de oldukça uygundur: Bir uçtaki en basit toplumların dilleri yüzden az kişi tarafından, öbür uçtaki karmaşık şehirleşmiş toplumların dilleri tipik olarak milyonlarca kişi tarafından konuşulur.

Son çalışmalar Perkins'in sonuçlarını kuvvetle destekliyor ve büyük toplumların dillerinin daha basit kelime yapısına sahip olmaya, küçük toplumların dillerinin ise kelimelerin içine çok sayıda semantik ayırım kodlamaya eğilimli olduğunu gösteriyor.

Bu bağıntı nasıl açıklanabilir? Bir şey açıkça bellidir: Bir dilin morfolojik karmaşıklığı genellikle o dili konuşanların bilinçli tercihinin ya da tasarlanmış planlarının sonucu değildir. Fiillerin ya da isimlerin sonuna hangi takıların takılması gerektiği, siyasi parti tartışmalarına pek konu edilmez neticede. Öyleyse, basit toplumlarda kelimeler daha ayrıntılı olmaya eğilimliyse bunun nedeni, dilin zaman içinde izlediği, doğal ve önceden tasarlanmamış patikalarda aranmalıdır. *The Unfolding of Language* adlı kitabımda, kelimelerin birbirine zıt yaratıcı ve yok edici güçler tarafından sürekli tartaklandığını göstermiştim. Yok edici güçler, enerjilerini insanların pek enerjik olmayan bir özelliğinden alır: tembellikten. Zahmetten kaçınma eğilimi konuşanları telaffuzda kestirmelere sevk eder ve bu kestirmelerin zaman içinde biriken etkisi bir dizi eki hafifleterek ve hatta silerek kelime yapısını daha basit hale getirir. İlginçtir, karmaşık yeni kelime yapılarının yaratılmasının arkasında da yine aynı tembellik yatar. Tekrar edile edile sık sık bir arada söylenen iki kelime zamanla aşınabilir ve tek bir kelime halinde kaynaşabilir. İngilizcedeki *I'm, he's, o'clock, don't, gonna* gibi kullanımları düşünün. Bu yolla daha karmaşık kelimeler ortaya çıkabilir.

Morfolojik karmaşıklığın düzeyi, uzun vadede yaratıcı ve yok edici güçlerin dengesi tarafından belirlenir. Eğer yaratıcı güçler hâkimse, en azından kaybedilenler kadar önek ve sonek yaratılıyorsa, dil kelime yapısındaki karmaşıklığı korur veya artırır. Eğer erozyona uğrayan ekler yaratılanlardan daha çoksa, kelimeler zamanla basitleşir.

Hint-Avrupa dillerinin son bin yıllık tarihi ikinci durumun çarpıcı bir örneğidir. On dokuzuncu yüzyıl Alman dilbilimcisi August Schleicher'in Gotça upuzun *habaidediama* (sahip olmak fiilinin şart kipi geçmiş zamanında, birinci çoğul şahısta çekimi) fiili ile modern İngilizcedeki akrabası tek hecelik *had* fiilini karşılaştırması ve modern biçimi, bir dere yatağında yıllarca sürüklenip kolu bacağı kopan, sonunda cilalanmış taştan bir silindire dönen bir heykele benzetmesi akıllardadır. Benzer bir sadeleşme örüntüsü isimlerde

de açıkça bellidir. Altı bin yıl kadar önce, antik çağlarda konuşulan Proto-Hint-Avrupa dili, ismin cümle içindeki işlevini hassas bir şekilde ifade eden oldukça karmaşık bir hal ekleri sistemine sahipti. İsmin sekiz farklı hali vardı ve bunların çoğunda tekil, çoğul ve ikili durumlar için farklı biçimler bulunuyor, her isim için toplam yirmi civarında farklı ekten oluşan girift bir ağ göze çarpıyordu. Ancak son birkaç bin yıl içinde, Proto-Hint-Avrupa dilinden türeyen dillerde bu girift ağ aşındı ve daha önce eklerle aktarılan bilgi bağımsız kelimeler aracılığıyla ifade edilmeye başladı (mesela İngilizcede köken, yönelme, aracılık ve birliktelik ifade eden *of, to, by, with* gibi edatlar). Yani birtakım sebeplerle güç dengesi, karmaşık morfolojinin yok edilmesi yönünde bozuldu: Eski ekler aşınıırken, nispeten yeni kaynaşmalar gerçekleşti.

Yaratma ve yok etme dengesinin toplumun yapısıyla bir ilgisi olabilir mi? Küçük toplumlardaki insanların iletişim biçimlerinde yeni kaynaşmaları teşvik eden bir şeyler olabilir mi? Ya da toplumlar büyüyüp karmaşıklaştığı zaman, iletişim örüntülerinde dengeyi kelime yapılarını sadeleştirme yönünde bozan bir şeyler olabilir mi? Şimdiye kadar önerilen cevapların tamamı bir temel etkenden hareket eder: tanışlarla iletişim ile yabancılarla iletişim arasındaki farklılık.

Kalabalık toplumlarda yaşayan bizlerin ne kadar sık yabancılarla iletişim kurduğumuzu teslim etmek için son bir hafta içinde tanışık olmadığınız halde konuştuğunuz kişileri bir sayın. Büyük bir şehirde, normal ölçülerde aktif bir yaşam sürüyorsanız, bunların sayısı hatırlayamayacağınız kadar çok olur: dükkândaki tezgâhtarlardan taksi şöförlerine, telefondaki pazarlamacılardan garsonlara, kütüphane görevlilerinden polislere, kaloriferi tamir için eve gelen tesisatçıdan filanca sokağa nasıl gidileceğini size soran sokaktaki adama kadar bir sürü kişi. Bunlara size tamamen yabancı olmayan ama pek tanımadıklarınızın oluşturduğu ikinci bir halka ekleyin: arada sırada işte, okulda, spor salonunda karşılaştıklarınız. Son olarak da kendileriyle doğrudan konuşmadığınız halde yolda, otobüste, televizyonda konuşmalarını duyduğunuz kişilerin sayısını ekleyin. Böylece hepsi hepsi bir hafta içinde, kocaman bir yabancılar kalabalığının konuşmalarına maruz kaldığınız ortaya çıkacaktır.

Küçük toplumlarda durum kökten farklıdır. Birkaç düzine insandan oluşan yalıtılmış bir kabilenin üyesiyseniz bir yabancıyla karşılaşmazsınız; karşılaşsanız bile, sohbet etme fırsatı yakalamadan önce ya siz onu mızraklamış olursunuz ya da o sizi. Konuştuğunuz herkesi son derece iyi tanırırsınız, konuştuğunuz herkes de sizi son derece iyi tanır. Arkadaşlarınızı ve akrabalarınızı da tanırlar, gittiğiniz yerleri, yaptığınız işleri de bilirler.

Peki ama bu neden önemli olsun? Konuyla ilgili etkenlerden biri, yabancılarla iletişime kıyasla tanışlar arasındaki iletişimin kısa ve yoğun ifade yollarına daha fazla imkân tanınmasıdır. Ailenizden birine ya da yakın bir arkadaşınıza ikinizin de iyi tanıdığı insanlara ilişkin bir şey anlattığınızı düşünün. Konuştuğunuz bağlamdan anlaşılacağı için açık olarak dile getirmenize gerek olmayan muazzam bir ortak bilgi miktarı söz konusudur. "O ikisi oraya geri gitmiş" dediğinizde, sizi dinleyen kişi "o ikisi" kimlerdir, "ora" neresidir gibi noktaları gayet iyi anlayacaktır. Şimdi bir de aynı hikâyeyi sizi hayatta görmemiş, nerede yaşadığınızı, ne yaptığınızı bilmeyen yabancı birine anlattığınızı düşünün. Bu durumda "Sonra kız kardeşim Margaret'in nişanlısı, eski kız arkadaşının kocasıyla, bir zamanlar Margaret'in tenis hocasıyla buluştukları, nehir kenarındaki lüks semtte bulunan eve geri gitmiş" filan demeniz gerekecektir.

Daha genel bir anlamda, yakın tanışlarla elinizin altındaki şeylerden bahsederken daha kısa ve öz konuşabilirsiniz. Sizi dinleyenle paylaştığınız ortak zemin ne kadar büyükse, olayların yerine, zamanına ve katılımcılarına "işaret edip geçmek" o ölçüde daha sık yapılabilir. Böyle "işaret etme" ifadeleri ne kadar sık kullanılırsa başka kelimelerle kaynaşmaları, eklere ve başka morfolojik öğelere dönüşmeleri o kadar daha muhtemel olur. Dolayısıyla, yakın tanışların oluşturduğu toplumlarda daha fazla "gösterme" bilgisinin kelimelerin içine yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Öte taraftan, birbirine yabancı kişiler arasında fazla miktarda iletişim gerçekleşen daha büyük toplumlarda, daha fazla bilginin sadece işaret edilmekle kalmayıp açıkça ve ayrıntılı olarak ifade edilmesi gerekir. Mesela basit bir "oraya" yerine "[bir zamanlar ... buluştukları] eve" gibi bir yancümle kullanımı geçecektir. Kısa ve özlü işaret edici kelimeler daha seyrek kullanıldıkça, kelimelerle kaynaşıp onların parçası haline gelmeleri ihtimali de azalır.

Küçük ve büyük toplumlar arasındaki morfolojik karmaşıklık farklarını açıklayabilecek bir başka etken, farklı dillerle, hatta aynı dilin farklı çeşitlemeleriyle karşı karşıya kalma sıklığıdır. Küçük tanışlar toplumunda herkes dili birbirine çok benzer bir biçimde kullanır. Büyük toplumlarda ise bir dilin sayısız farklı çeşitlemeleriyle karşılaşılır. Son bir hafta içinde işittiğiniz onca yabancıların arasında muhtemelen birçoğu sizin dilinizi sizden tamamen farklı bir türde –farklı bir bölgesel ağızla, farklı bir toplumsal arka plana sahip olanların diliyle ya da yabancı bir dilin telaffuzuyla– konuşuyordu. Yetişkin yaşta dil öğrenenler ekler, takılar ve başka türden kelime içi değişikliklerle başa çıkmakta özellikle zorlandığı için, farklı çeşitlemelerle temasın kelime yapısında sadeleşmeyi teşvik ettiği bilinir. Norman Fethi'nin ardından İngiliz dilinin durumu tam da buna örnektir. On birinci yüzyıla kadar İngiliz dili, bugünün Almancasına benzeyen girift bir kelime yapısına sahipti. Hiç kuşkusuz farklı diller konuşan insanların birbiriyle teması yüzünden bu karmaşıklık 1066'yı izleyen dönemde büyük ölçüde ortadan silindi.

Kelimelerin yapısındaki küçük farklar bile anlaşılma zorlukları doğurabildiği için, sadeleşme baskısı aynı dilin farklı çeşitlemelerinin birbiriyle teması durumunda da ortaya çıkabilir. Farklı lehçe ve ağızları kullananların sık sık iletişim kurduğu büyük toplumlarda morfolojinin sadeleşmesi yönündeki baskının daha büyük olması, dilin çeşitlemelerini konuşanlarla pek az temas kurulan küçük ve türdeş toplumlardaysa basitleşme baskısının daha hafif olması beklenir.

Son olarak, yeni morfolojilerin yaratılmasını yavaşlatan ve karmaşık bir toplumun alametifarikası olan bir etken daha vardır: okuryazarlık. Yazıda kelimelerin arasında bırakılan boşluklar akıcı bir konuşmada aslında bulunmaz, dolayısıyla sık sık birlikte görülen iki kelime kolayca kaynaşıp birleşebilir. Buna karşılık yazılı dilde kelimeler gözle görülür bağımsız bir varlık kazanarak dili konuşanların kelimeler arasındaki sınırlara ilişkin algısını güçlendirir. Bu, okuryazar toplumlarda yeni kaynaşmaların asla olmayacağı anlamına gelmez. Ama yeni kaynaşmaların oluşma hızı hatırı sayılır ölçüde düşebilir. Kısacası yazı, yeni karmaşık kelime yapılarının ortaya çıkışını geciktiren bir karşı kuvvet olabilir.

Yukarıdaki üç etkenin toplumların ve morfolojilerin karmaşıklığı arasındaki ters bağıntıyı açıklayan hikâyenin tamamı olup olma-

diğini kimse bilmiyor. Ama en azından kelimelerin yapısıyla toplumun yapısı arasındaki ilişkiyi tam bir muamma olmaktan çıkaran akla yatkın açıklamalar bulunuyor. Maalesef aynı şey dilin farklı bir alanında kanıtlanmış bir başka istatistiksel bağıntı için söylenemez.

Ses Sistemi

Diller ses dağarcıklarının büyüklüğü açısından büyük ölçüde değişkenlik gösterir. Papua Yeni Gine'deki Rotokas dili sadece altı farklı sessize (p, t, k, b, d, g) sahiptir. Hawaii dilinde sekiz sessiz vardır. Bunlara karşılık Botswana'daki !Xóõ dilinde dil şaklatmaları dışında kırk yedi sessiz ve kelimelerin başında duyulan yetmiş sekiz farklı dil şaklatması bulunur. Soslilerin sayısı da epey değişkendir. Avustralya dillerinin çoğunda üç (u, a, i), Rotokas ve Hawaii dillerindeyse beş (a, e, i, o, u) sesli varken, İngilizcede (farklı ağızlara göre) on iki ya da on üç sesli ve sekiz çiftsesli bulunur. Rotokas dilinde toplam olarak sadece on bir ses (altı sesli ve beş sessiz) varken, Xóõ dilinde bu sayı 140'ı geçer.

2007'de Jennifer Hay ve Laurie Bauer adlı dilbilimciler iki yüzden fazla dilin ses dağarcığının istatistiksel analizinin sonuçlarını yayımladı. Dili konuşanların sayısıyla ses dağarcığının büyüklüğü arasında anlamlı bir bağıntı bulmuşlardı: Toplum ne kadar küçük olursa, dillerinde o kadar az sayıda farklı sesli ve sessiz oluyor, toplum ne kadar büyükse ses sayısı da o kadar artıyordu. Tabii bu sadece istatistiksel bir bağıntıdır: Her küçük toplumun dilinin mutlaka az sayıda sese sahip olması gerektiğini (ya da büyük toplumlar için tersini) göstermez. On yedi milyon kişi tarafından konuşulan Malay dilinin sadece altı sesli ve on altı sessizi, yani toplam yirmi iki sesi vardır. Öte yandan yalnız elli bin kişinin konuştuğu Faroe dili elli civarında sesle (otuz dokuz sessiz ve ondan fazla sesli) Malay dilini ikiye katlar.

Yine de istatistiksel bağıntıya bakıldığında bu ilişki oldukça sağlam görünür. Bu yüzden tek akla yatkın sonuç, küçük toplumların iletişim tarzlarında daha küçük bir ses dağarcığını teşvik eden bir şeylerin olduğu, büyük toplumlarda ise bir şeylerin yeni fonemlerin ortaya çıkması eğilimini desteklediğidir. Sorun, bunun neden

böyle olduğunu ikna edici biçimde ortaya koyacak bir açıklamanın kimsenin aklına gelmemiş olmasıdır.

Konuyla ilgili olabilecek bir etken, belki başka dillerle ve lehçelerle temas olabilir. Temas halinde sadeleşmeye eğilimli kelime yapısının tersine, başka dillerle temas halinde bir dilin ses dağarcığının büyümesi az rastlanır bir olay değildir. Mesela "yabancı" sesler içeren kelimelerden yeterince çok sayıda ödünç alındığında, sesin de zamanla yerel dilin içine yerleşmesi mümkündür. Eğer temaslardan kaynaklanan böylesi değişiklikler daha küçük ve yalıtılmış toplumlarda daha az olasıysa, bu olgu daha küçük ses dağarcıklarını açıklamada kısmen iş görebilir. Ancak bunun hikâyenin tamamı olmadığı da açıktır.

Yancümleler

Son olarak, toplumun karmaşıklığıyla ilişkisi sokaktaki adamın fikrine denk düşen bir dil alanı vardır: cümlelerin yapısı ve özellikle de yancümlelerin kullanımı. Yancümle kullanımı sık sık, dil denen mücevherin en değerli taşı ve tasarımıındaki zekânın en iyi örneği olarak gösterilen (en azından sentaks araştırmacıları tarafından) bir söz dizimi sürecidir: Bütün bir cümlenin bir başka cümle içine gömülmesine imkân verir. Yancümle kullanımı sayesinde karmaşıklığı gitgide artan ama yine de iç uyumunu koruyan ve anlaşılır kalan ifadeler oluşturabiliriz.

o denizaslanından söz etmiş olmalıyım sana

[bir balığı gözleyen]o denizaslanından söz etmiş olmalıyım sana

[[buzlu sudan dışarı sıçrayıp duran]bir balığı gözleyen]o denizaslanından söz etmiş olmalıyım sana

Burada durmak da gerekmez çünkü kuramsal olarak yancümle kullanımıyla cümleyi nefesiniz yettiği kadar uzatmanız, uzattıkça uzatmanız mümkündür:

[[[[[[[[[[... yüzünden] deniz suyu sıcaklıklarının geçen yıl artışı nedeniyle] Hint Okyanusu'ndan göç ederek gelen son tonbalığı akınları sonucunda] artan trafik yoğunluğuna] önlem almak amacıyla] hükümetin mer-

can kayalıklarında yüzmeye hız sınırı getireceğini] yüksek düzeyde kişilerle ilişkileri olan bir balinadan haber almış] iki genç istiridy ile sıska bir fok arasında süren] ateşli tartışmaya hiç aldırmaz etmeden] buzlu sudan dışarı sıçrayıp duran] asık suratlı ama iştah açıcı bir balığı gözleyen] o huysuz denizaslanından söz etmiş olmalıyım sana]

Yancümle kullanımı, farklı düzeylerdeki değişik ifadeleri, her düzeyi kontrol altında tutarak girift bir bütün halinde örmeyi sağlar ve bu sayede ayrıntılı bir bilgiyi kısa ve özlü bir yolla aktarmayı mümkün kılar. Yukarıdaki paragrafın birinci düzeyinde basit bir cümle bulunur: "o huysuz denizaslanından söz etmiş olmalıyım sana." Ama bu düzeyden aşağı doğru, farklı türden yancümlelerle kat kat bilgi örülmüştür.

Hiç yancümle kullanmayan bir dile ilişkin güvenilir bir bildirim yoktur.* Ancak bütün bilinen dillerde şu veya bu ölçüde yancümle kullanımı olsa da, kullanılabilecek yancümle çeşitleri ve bunlara ne ölçüde ihtiyaç duyulduğu açısından diller birbirinden çok ayrılır.

Mesela, antik metinlere gömülmekten başka yapacak bir şeyiniz yoksa, Hititçe, Akadca ya da Kitabı Mukaddes İbranicesi gibi antik dillerin anlatım üslubunun insanın uykusunu getirecek kadar yinelenmelere dayandığını kısa sürede fark edersiniz. Bunun sebebi, bu dillerde yancümle kullanımı mekanizmalarının nispeten az gelişmiş olması, bu yüzden de anlatımın iç uyumunun büyük ölçüde basit türden "ve ... ve ..." biçiminde eklemelerle, olayların zamansal sıralamasını takip eden cümleciklerle sağlanmasıdır. Örnek olarak aşağıdaki kısa bir Hitit metnine, bugün Türkiye'nin ortasında kalan imparatorluk başkenti Hattuşaş'ta MÖ on dördüncü yüzyılda hüküm süren Kral II. Murşili'nin anlattıklarına bakabilirsiniz. Murşili dramatik bir edayla, konuşma yetisini etkileyen ağır bir hastalığa (bir tür felce?) nasıl yakalandığını anlatır. Ancak bugünün kulakları için, anlattıklarının canlı içeriği ile kesik kesik ve tekdüze üslubu arasında çarpıcı bir karşıtlık vardır:

* Son birkaç yıl içinde, Brezilya Amazonlarında konuşulan bir dil olan Pirahã ve bu dilde yancümle bulunmaması üzerine epey bir tantana oldu. Ama kısa zaman önce birkaç Pirahã yancümlesi ormandan kaçarak güvenilir dilbilimcilere telgrafla ulaştı ve ölüm haberlerinin fazlasıyla abartılı olduğunu bildirdi (daha fazla bilgi için notlara bakınız).

Büyük Kral Murşili, şöyle söyler:

<i>Kunnuwa nannahhun</i>	(Savaş arabasını) Kunnu'ya sürdüm
<i>mu ḥaršiḥarši udaš</i>	ve bir şimşek çaktı
<i>namma Tarḥunnaš ḫatuga</i>	sonra Fırtına Tanrısı müthiş
<i>tetḫiškit</i>	şimşeklerini yağdırdı
<i>nu nāḫun</i>	ve korktum
<i>nu-mu-kan memiaš išši anda</i>	ve ağzımdaki söz küçüldü
<i>tepawešta</i>	
<i>nu-mu-kan memiaš tepu kuitki</i>	ve söz azıcık çıktı
<i>šarā iyattat</i>	
<i>nu-kan aši memian arḫapat</i>	ve bu olayı tamamen unuttum
<i>paškuwānun</i>	
<i>maḥḫan-ma uēr wittuš</i>	ama sonra yıllar geldi geçti
<i>appanda pāir</i>	
<i>nu-mu wit aši memiaš</i>	ve bu olay tekrar tekrar rüyalarım
<i>tešḫaniškiuwān tiyat</i>	girdi
<i>nu-mu-kan zazḫia anda keššar</i>	ve Tanrı'nın eli rüyalarım
<i>šiunaš araš</i>	yakaladı
<i>aišš-a-mu-kan tapuša pait</i>	sonra ağzım çarpıldı
<i>nu...</i>	ve...

Bugün olsa, çeşitli yancümleler kullanmayı ve böylece olayların sırasını adım adım izlemek ihtiyacından kurtulmayı tercih ederdik. Mesela şöyle diyebilirdik: Bir defasında, ben Kunnu'ya giderken müthiş bir fırtına çıktı. Fırtına Tanrısı'nın şimşekleri beni öyle korkuttu ki dilim tutuldu, ağzımdan birazcık ses çıktı ama konuşamadım. Bir süreliğine bu olayı tamamen unuttum ama yıllar geçtikçe bu olay rüyalarım girmeye başladı ve rüya görürken Tanrı'nın eli beni yakalaması üzerine ağzım çarpıldı."

Şu da eski çağların Mezopotamya'daki Babillilerin ve Asurluların konuştuğu Akadcadan bir başka örnek: MÖ 2000'den önceki bir tarihte yazılmış bu belge bir yargılama sürecinin sonucunu kaydeder. Ubarum diye birinin Bay İribum'a Kuli'nin tarlasını almasını söylemiş olduğu, ama İribum'un kendi başına karar verip Bazi adlı

bir başkasının tarlasını aldığı, Ubarum'un ise bunu bilmediğini denetçilerin önünde kanıtladığı anlatılır belgede. Belgede anlatılan özünde bu olmakla birlikte, Akadca metinde tam böyle söylenmez. Tam olarak söylenen şudur:

*ana Iribum Ubarum eqel Kuli
sūlu'am iqbi*

šū libbiššuma

eqel Bazi uštēli

Ubarum ula ide

mahar laputtī ukīnšu

Ubarum İribum'a Kuli'nin tarlasını
almasını söyledi

o (İribum) kendi kararıyla

Bazi'nin tarlasını aldı

Ubarum bilmiyordu

denetçilerin önünde (bunu) ona
kanıtladı

Akadca ifadeyle bunu bugünün diliyle normal olarak anlatma şeklimiz arasındaki esas fark, bizim "[...] -ini biliyordu" veya "[...] -ini kanıtladı" türünden yapıları yaygın olarak kullanmamızda yatıyor. Bu tür yancümleler nesir dilinde peynir ekmek gibi kullanılır. Hem sözlü hem de yazılı olarak neredeyse her türlü cümleyi (mesela "İribum tarlayı aldı" cümlesini) alıp küçük bir değişikliklerle başka bir cümlelerin parçası haline getirebiliriz:

[İribum'un tarlayı aldığını] bilmiyordu.

Bu hiyerarşik ilişkiyi kurmak çok kolay olduğundan bunu tekrarlayabiliriz:

Ubarum, [[İribum'un tarlayı aldığını] bilmiyor] olduğunu kanıtladı.

Sonra bir daha tekrarlayabiliriz:

[Ubarum'un, [[İribum'un tarlayı aldığını] bilmiyor] olduğunu kanıtladığı] tablette yazılıydı.

Sonra bir kere daha tekrarlayabiliriz:

[[Ubarum'un, [[İribum'un tarlayı aldığını] bilmiyor] olduğunu kanıtladığının] tablette yazılı] olduğu bir eski yazı uzmanı tarafından keşfedildi.

Akadca kayıt bu tür yancümleler kullanmaz. Aslında cümlecikler hiyerarşik olarak sıralanmadan, olayların zaman içindeki sırası-

na göre basitçe art arda dizilmiştir. Bu tek bir metne özgü bir tesadüf değildir. Bugün yancümleieri doğal kabul ediyoruz, ama bu yapı Akadcanın bilinen aşamalarında (ve Hititçede) bulunmuyordu. Bu yapıya sahip olmayan yaşayan diller de vardır.

Ama tabii dilbilim ders kitaplarında bu bilgi ortaya serilmez. Hatta kimi kitaplarda tam tersi iddia edilir. Mesela daha önce sözünü ettiğim, dilbilim eğitiminin amiral gemisi, Fromkin ve Rodman'ın *Introduction to Language* adlı kitabını ve "Dile ilişkin bildiklerimiz"i oluşturan on iki maddeyi ele alın. Hatırlayacağınız gibi ikinci madde bütün dillerin eşit ölçüde karmaşık olduğuydu. Biraz daha aşağıda on birinci madde ise şunu öne sürer:

Evrensel sentaks ilkeleri her dilin şöyle cümleler kurmanın bir yolunu bulduğunu açığa çıkarır:

- Dilbilim ilginç bir konudur.
- Dilbilimin ilginç bir konu olduğunu biliyorum.
- Dilbilimin ilginç bir konu olduğunu bildiğimi biliyorsun.
- Cecelia dilbilimin ilginç bir konu olduğunu bildiğimi bildiğini biliyor.
- Cecelia'nın dilbilimin ilginç bir konu olduğunu bildiğimi bildiğini biliyor olduğu gerçekten doğru mu?

Ne yazık ki ders kitabı, her dilin öyle cümleler kurmanın bir yolunu bulduğunu açığa çıkaran evrensel sentaks ilkelerinin tam olarak ne olduğunu açıklamaz. Sözünü ettiği açığa çıkma olayının ne zaman ve nerede gerçekleştiğini de belirtmez. Bu iddia doğru mudur peki? Bir evrensel sentaks ilkesi ile bizzat tanışma şerefine nail olmadım, ama daha dünyevi kaynaklar, mesela gerçek dillerin betimlemeleri, kimi dillerde böyle cümleler kurmanın yolu olmadığına kuşku bırakmıyor. (Üstelik bunun sebebi o dillerde dilbilimin esamisinin okunmaması da değil.) Mesela pek çok Avustralya Aborjin dilinde, bir cümlecği cümlelerin nesnesi yapan çatılar bulunmaz. Önümüzdeki bölümde karşılaşacağımız Matses halkının dili de dahil olmak üzere kimi Güney Amerika Kızılderilileri için de böyledir. Bu dillerde şöyle bir cümle kurulamaz:

Bir cümlecği cümlelerin nesnesi yapan çatıların kimi dillerde bulunmamasının ders kitaplarında yer almamasını pek çok öğrencinin yadırgamadığı bilinen bir şeydir.

Bunun yerine durumu farklı yollardan ifade etmek gerekir:

Cümlecikleri cümlelerin nesnesi yapan çatılar vardır. Kimi dillerde böyle çatılar bulunmaz. Kimi ders kitaplarında bu bilgi yer almaz. Pek çok öğrenci bunu yadırgamaz. Bu bilinen bir şeydir.

Yancümler konusunda sistematik istatistiksel çalışmalar yapılmamış olsa da, bunları sınırlı ölçüde kullanan (ya da hiç kullanmayan) diller genellikle basit toplumlarda konuşuluyor gibi görünmektedir. Dahası, Akadca ve Hititçe gibi antik diller, bu tür bir "sentaks teknolojisinin" söz konusu toplumların karmaşıklığının arttığı bir dönemde geliştiğini gösterir. Bu sadece bir tesadüf müdür?

Başka çalışmalarında bunun tesadüf olmadığını öne sürmüştüm. Özellikle daha az bilginin bağlamdan anlaşılabilceği, daha fazla açıklık ve kesinlik gerektiren durumlarda, yancümler ayrıntılı önermelerin aktarılması için daha etkin bir araçtır. 126. sayfadaki Akad mahkeme belgesinde anlatılan olaylar dizisini hatırlayın. Elbette orada belirtilen önermelerin hepsini tam oradaki gibi bir düzenlemeyle, cümleleri art arda sıralayarak aktarmak mümkündür: X, Y'ye bir şey yapmasını söylemiştir; Y başka bir şey yapmıştır. X bunu bilmiyordur. X bunu denetçilerin önünde kanıtlar. Ama cümlecikler arasındaki bağımlılık ilişkisi açıkça belirtilmemişse bir miktar belirsizlik kalır. X tam olarak neyi kanıtlamıştır? Y'nin söylenenden farklı bir şey yapmış olduğunu mu? Yoksa Y'nin farklı bir şey yapmış olduğunun X tarafından bilinmediğini mi? Art arda sıralama bunu açıklığa kavuşturmaz, buna karşılık yancümlerin hiyerarşik yapısı bu işi kolayca yapar.

Kesinlik, açıklık ve bağlamdan bağımsızlık konusundaki hararetli ısrarıyla yasal işlemler dili, karmaşık bir toplumda ortaya çıkması daha muhtemel olan ayrıntılı iletişim örüntüleri türünün uç örneklerinden biridir. Ama tek örnek değildir. Daha önce sözünü ettiğim gibi, büyük bir toplumda, ortak bir arka plana ve bilgilere bel bağlamadan yabancılara ayrıntılı bilgi verme durumlarıyla çok daha sık karşılaşılır. Böyle bilgileri aktarmak açısından yancümler alternatif çatılardan daha uygundur, dolayısıyla daha karmaşık bir toplumun iletişim ihtiyaçlarının baskısı altında ortaya çıkmış olmaları daha olasıdır. Tabii, yancümle kullanımına ilişkin istatistiksel bir araştırma yapılmamış olduğu için yancümlerle toplumun karma-

şıklığı arasında bir bağıntı iddiası, ister istemez izlenimlere dayalı kalacaktır. Ama işlerin değişebileceğine dair işaretler gelmektedir.

Onlarca yıl boyunca dilbilimciler bütün dillerin eşit ölçüde karmaşık olduğu yolundaki boş sloganı disiplinlerinin temel ilkelerinden biri konumuna yükseltti ve gramerin herhangi bir alanındaki karmaşıklığın toplumun bir veçhesini yansıtabileceği doğrultusunda her türlü öneriyi sapkınlık olarak görüp canhıraş bir gayretle bastırdı. Sonuç olarak bu alanda nispeten pek az çalışma yapıldı. Ancak son bir-iki yılda çıkan çok sayıda yayın, giderek daha çok dilbiliminin bu bağlantıları keşfe çıkmaya cüret ettiğini gösteriyor.

Bu araştırmaların sonuçları şimdiden kimi anlamlı bağıntıları açığa çıkarmış durumda. Bu bağlantılar arasında, basit toplumların daha karmaşık kelime yapısına sahip olma eğiliminde olduğu gibi tespitler ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir, ama daha yakından incelendiğinde akla uygundur. Karmaşık toplumlarda yancümlelerin daha yoğun kullanılması türünden başka bağlantılar hâlâ daha ayrıntılı istatistiksel araştırmalar gerektiriyor ama sezgisel olarak ikna edici bir nitelik taşıyor. Bir de, ses sisteminin karmaşıklığı ile toplumun yapısı arasındaki (hâlâ doyurucu bir açıklama bekleyen) ilişki var. Ancak artık tabu kırıldığına ve yeni araştırmalar yapıldığına göre kuşkusuz yeni kavrayışlara da ulaşılabilecektir. Dolayısıyla bu alanı izlemeye devam edin.

Doğanın ve kültürün dilde nasıl yansıma bulduğuna ilişkin Aristocu görüşten bu yana çok yol aldık. Çıkış noktamızda yalnızca etiketler (ya da Aristoteles'in adlandırmasıyla "konuşmanın sesleri") kültürel uzlaşımlardı; buna karşılık bu etiketlerin ardındaki her şey doğanın yansımasıydı. Ama artık kültürün, önceden belirlenmiş kavramlara ve önceden belirlenmiş gramer kuralları sistemine etiketler atamaktan çok daha fazlasını etkileyen, hatırı sayılır bir güç olduğu ortaya çıkmış bulunuyor.

Kitabın ikinci kısmında, birinci kısmın sonuçlarının oldukça masum bir uzantısı gibi görünen bir soruyu ele alacağız: Anadilimiz düşünme biçimimizi etkiler mi? İçinde doğduğumuz kültürün uzlaşımları, dünyayı kavramlara bölme ve bu kavramları ayrıntılı fikir-

ler oluşturacak biçimde düzenleme şeklimizi etkiliyorsa, kültürün, bize dayattığı dilsel özellikler *aracılığıyla* düşüncemizi etkileyip etkilemediğı sorusunu sormak çok doğaldır. Ama bu soruyu sormak teoride yeterince zararsız görünse de, ciddi araştırmacılar bu soruyu cüzamlıymış gibi dışlar. Önümüzdeki bölümde bunun neden böyle olduğunu açıklayacağız.

İKİNCİ KISIM

Dil Merceği

Yalancı Çoban Whorf

AMERİKAN dilbilim dünyasının kılavuz ışığı Edward Sapir, 1924'te alana yabancı insanların dilbilime ilişkin tavırları konusunda hiç yalancı değildi: "Ortalama entelektüel, daha faydasız bir şey olamayacağı kanısıyla dilbilim çalışmalarına karşı küçümsemeye benzer bir duygu hisseder. Kabul edebileceği küçük bir fayda varsa, o da tamamen araçsal bir nitelik taşır. Fransızca incelemeye değerdir çünkü okumaya değer Fransızca kitaplar vardır. Yunanca –belki– incelemeye değerdir, çünkü bu ilginç ölü dilde yazılmış birkaç oyun ve birkaç şiir parçası hâlâ bizi yürekten etkileme gücüne sahiptir – ya da en azından öyle söylenir. Geri kalan şeyler için mükemmel çeviriler var zaten... Ama Akhilleus sevgili Patroklos'unun ölümüne ah edip dövündükten, Klytaimnestra elinden gelen kötülüğü yaptıktan sonra elimizde kalan Yunanca geniş zaman kiplerini ne yapacağız? Bunları bir örüntü oluşturacak biçimde düzenlemenin geleneksel bir yolu vardır. Gramer denir bu işe. Gramerle uğraşan ve gramerci denen adam ise, sade insanlar tarafından robota benzeyen soğuk bilgiçler olarak görülür."

Oysa Sapir'in kendisine göre hiçbir şey gerçeklikten bu kadar uzak olamazdı. O ve meslektaşlarının yapmakta oldukları, şart kipini dilek kipinden, küflü bir -e halini paslı bir -de halinden ayırarak bilgiçlik taslamakla uzaktan yakından ilgili değildi. Dilbilimciler dramatik, hatta dünyaya bakışımızı değiştirecek buluşlar yapıyordu. Kızılderililerin dilleri, yani uçsuz bucaksız yeni bir alan keşfe açılıyor, düşünceleri ve fikirleri düzenlemenin doğal yollarına dair binlerce yıllık genel kanıyı altüst edecek güçte şeyler ortaya çıkarı-

lıyordu. Çünkü Kızılderililer kendilerini akıl almaz tuhaf biçimlerde ifade ediyor ve bu da, tanıdık dillerin o zamana kadar doğal ve evrensel sanılan kimi yönlerinin Avrupa dillerine özgü arızı özellikler olduğunu kanıtlıyordu. Navajo, Nootka, Paiute ve bir dizi başka yerli dilini yakından incelemek Sapir ve meslektaşlarını baş döndürücü bir yükseklığe fırlatıvermişti. Bu yükseklikten Eski Dünya dillerine baktıklarında, uçaktan köyünü, evini ilk kez gören, bunların uçsuz bucaksız ve değişken bir arazide küçük bir noktadan ibaret olduğunu birdenbire fark eden kimseler gibi hissettiler kendilerini. Coşku dolu bir deneyimdi bu. Sapir bunu "zihni köstekleyen, ruhu uyuşturan ... mutlakları körü körüne kabullenışten" kurtulma olarak tasvir ediyordu. Yale'deki öğrencisi Benjamin Lee Whorf daha da heyecanlıydı: "Hint-Avrupa ailesinin yakın zamanlarda kullanılan birkaç lehçesini ... insan zihninin evriminin zirvesi olarak görmemiz artık mümkün değildir. Bu dillerin de, bizim onları kullanan düşünce süreçlerimizin de artık akıl ve bilginin bütününe kapsadığı düşünülemez; artık bunları bir galaksideki tek bir takımyıldız olarak görmek gerekir."

Manzaraya kendini kaptırmamak çok güçtü. Sapir ve Whorf diller arasındaki derin farklılıkların, gramer düzenlemelerinin çok ötesine giden, düşünce tarzları arasındaki derin ayrılıklarla bağlantılı sonuçları olması gerektiğine kanaat getirmişti. Böylece bu baş döndürücü keşif atmosferi içinde, dilin gücüne dair cüretli bir fikir öne çıktı: anadilimizin düşünme ve dünyayı algılama tarzımızı belirlediği iddiası. Fikrin kendisi yeni değildi, kabataslak bir halde bir yüzyıldan uzun süredir ortalıktaydı; ama 1930'larda damıtılarak güçlü bir bileşim halini aldı ve bütün bir kuşağı sarhoş etti. Sapir bu fikre "dilsel görelilik" adını takarak onu Einstein'ın dünyayı sarsan kuramıyla bir tuttu. Gözlemcinin dünyayı algılayışı –Sapir'in Einstein'a yaptığı düzeltme uyarınca– yalnızca gözlemcinin hareket durumu-na değil anadiline de bağlıydı.

Önümüzdeki sayfalarda anlatılan dilsel göreliliğin hikâyesi, gözden düşmüş bir fikrin hikâyesidir. Sapir ve özellikle öğrencisi Whorf'un aslında sadece gramer düzenlemelerindeki farklılıklar niteliğindeki şeylere zorlama bilişsel sonuçlar atfettiğinin ortaya çıkmasıyla, bu fikir göklere yükseldiği hızla yere çakıldı. Bugün dilsel görelilikten söz edildiğinde dilbilimcilerin çoğu koltuklarında hu-

zursuzca kıpırdanmaya başlar; "Whorfçuluk" ise büyük ölçüde mistik filozofların, fantazi yazarlarının ve postmodern şarlatanların vergi cennetine dönüşmüştür.

Öyleyse gözden düşmüş bir fikrin hikâyesini anlatmakla uğraşmak niye? Amaç (sadece) işin nasıl sonuçlandığını biliyor olmanın verdiği ukalalıkla, çok zeki kişilerin bile kimi zaman aptallık yapabildiğini göstermek değil. Bu inkâr edilemeyecek bir zevk verse de insana, geçmişin günahlarını sergilememin asıl sebebi şudur: İleriki sayfalarda, Whorf'un desteksiz iddiaları büyük ölçüde uyduruk olsa da, dilin düşünceleri etkilemesi fikrinin öylece bir kenara itilmemesi gerektiği konusunda sizi ikna etmeye çalışacağım. Ancak, alta yatan fikrin kimi yönlerinin kurtarılmaya değer olduğunu, dilin dünyayı algılamamızda mercek gibi bir işlev gördüğünü akla yatkın bir biçimde savunacaksam, kurtarma operasyonunda önceki hatalara düşmekten korunmam gerekir. Hatalara düşmemek için farklı bir yöne dümen kıрманın yolu ise, dilsel göreliliğin nerede yoldan çıktığını anlamaktan geçer.

Wilhelm Von Humboldt

Dilsel görelilik fikri yirminci yüzyıla gökten zembille inmedi. Aslına bakılırsa Yale'de olan biten –baş döndürücü bir dilsel manzara karşısında aşırı tepki göstermek– 1800'lerin başlarında, Alman Romantizminin doruk noktasında yaşanan bir olayın tekrarı gibiydi.

1924'te Edward Sapir'in nazıkçe dalga geçtiği, Avrupa-dışı dillerin incelenmesine dair yaygın önyargı, bir yüzyıl önce hiç şakası olan bir şey değildi. O sıralar –sadece "ortalama entelektüeller" değil bizzat dilbilimciler arasında da– genel kanı, ciddi incelemelere layık dillerin Latince ve Yunançadan ibaret olduğuydu. Teolojik önemleri nedeniyle kimi zaman bunların arasına İbranice ve Aramice de eklenebilirdi. Sanskritçe de değerli klasikler kulübüne gönülsüzce kabul edilmeye başlamıştı ama bunun nedeni, Yunanca ve Latinceye çok *benzemesiydi* sadece. Bunların dışında, Avrupa'nın modern dillerini bile klasik dillerin yozlaşmış hali olarak görmek hâlâ oldukça yaygındı. Söylemeye bile gerek yok, okuma yazma bilmeyen ve büyük edebi eserler gibi kurtarıcı öğelerden yoksun kabile

dilleri, ilgilenmeye değmeyecek ilkel insanların ilgilenmeye değmeyecek ilkel dilleri olarak görülüyordu.

Mesele zamanın bilginlerinin bütün dillerde ortak olan şeyler sorusuna alaka göstermemesi değildi. Tersine on yedinci yüzyıldan itibaren "evrensel gramer" üzerine âlimane incelemeler kaleme almak pek modaydı. Mesela 1720 civarında Londra'da John Henley *The Compleat Linguist; or An Universal Grammar of All Considerable Tongues in Being* (Dilbilimcinin Külliyatı; ya da Var Olan Belli Başlı Bütün Dillerin Evrensel Grameri) başlığı altında bir dizi gramer kitabı yayımlamıştı. Var olan belli başlı bütün dillerin toplam sayısı dokuzdu: Latince, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, İbranice, Keldanice (Aramice), Süryanice (Aramicenin daha sonraki dönemlerdeki bir lehçesi) ve Arapça. Bu evren biraz çarpık bir perspektif sunuyordu, zira bugün bildiğimiz gibi, daha egzotik dillerin başkaldığı karşısında Avrupa dillerinin arasındaki farklılıklar belirginliğini yitirir. Evrenini Akdeniz ile Kuzey Denizi arasındaki toprak parçasıyla sınırlayan birinin "evrensel din" veya "evrensel yiyecek" üzerine nasıl yanıltıcı fikirlere kapılacağını bir düşünün. Böyle biri değişik Avrupa ülkelerini gezebilir ve bu ülkelerin arasındaki büyük farklılıklardan etkilenebilir: Kilise mimarileri bambaşkadır, ekmek peynir hiç de aynı tadı vermez. Ama daha uzaklara, kiliselerin, ekmeğin ve peynirin bulunmadığı yerlere gitmediği sürece, bu Avrupa-ıçi farklılıkların esasen aynı dinin ve aynı mutfak kültürünün önemsiz çeşitlemeleri olduğunun farkına varamaz.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, çeşitli "evrensel sözlük" derleme girişimleri, yani farklı kıtaların dillerinden eşdeğer sözcük listeleri oluşturma çabaları sayesinde bakış açısı biraz daha genişledi. Ancak bu derlemelerin çapı ve iddiası giderek büyüye de, tuhaf ve ilginç kelimelerin sergilendiği dilbilim koleksiyonları olmaktan öteye gidemediler. Egzotik dillerin *gramerleri* konusunda pek az bir değer taşıyordu bu derlemeler. Bir barbar dilinin gramerinin incelenmeye değer bir konu olduğu fikri, zamanın dilbilimcilerinin çoğuna sapkınca geliyordu. Gramer incelemesi Yunanca ve Latince incelenmesi anlamına geliyordu, çünkü "gramer" Yunanca ve Latince grameri *demekti*. Bu yüzden uzak diller (dilbilimciler tarafından değil, onlara fiilen ihtiyaç duyan misyonerler tarafından) be-tilendiğinde, yapılan çoğu kez bir tarafa Latince kalıplar listesi

koymak, yerli dilinde bunların karşılığı olduğu söylenenleri de karşılıklarına dizmekten ibaretti. Mesela Amerika Kızılderililerinin konuştuğu bir dilde isimler, Latince de ismin altı haline karşılık düşen altı farklı halde gösteriliyordu. Söz konusu dilde ismin hallerinin olup olmaması önemsizdi; isim yine de zorla Latincedeki altı hale –yalın hal (*nominative*), aidiyet hali (*genitive*), yönelme hali (*dative*), belirtme hali (*accusative*), seslenme hali (*vocative*) ve ayrılma hali (*ablative*)– uyduruluyordu. Fransız yazar Simon-Philibert de la Salle de l'Étang, şimdi ortadan kaybolmuş bir Karayip dili olan Galibi dili için 1763'te hazırladığı sözlükte, "Her kelime için altı çekim hali bulunması gerekirken Galibilerin dilinde ismin hallerini birbirinden ayıracak hiçbir şey yoktur," diye yakınlıkla bu kafa yapısını örnekler. Böyle ifadeler bugün bize bu anlayışla alay etmek için kasıtlı olarak söylenmiş gibi gelebilir, ama o zamanlar tamamen samimi olarak düşünülürdü. Bir Kızılderili dilinin gramerinin Latince'den temelden farklı ilkelerle düzenlenebileceği düşüncesi, yazarların entelektüel ufkunun ötesindeydi. Belli bir Yeni Dünya dilinin gramerinin belli bir özelliğini anlamayı başaramamaktan çok daha derindi sorun. Mesele, misyonerlerin çoğunun anlaşılması gereken bir şey olduğunu bile anlayamamasıydı.

Sonra dilbilimci, filozof, diplomat, eğitim reformcusu, Berlin Üniversitesi'nin kurucusu ve on dokuzuncu yüzyılın yıldız isimlerinden biri olan Wilhelm von Humboldt (1767-1835) sahneye çıktı. Berlin Aydınlanması günlerinin sunabileceği en iyi eğitimi almış olması, onu klasik kültüre ve klasik dillere karşı sınırsız bir hayranlıkla doldurmuştu. İçinde şekillendiği kalıbı kıracağına ya da dilbilim merakının saygın Latince ve Yunancanın ötesine uzanacağına işaretlerini otuz üç yaşına gelene kadar pek vermedi. On dokuz yaşındaki ilk yayını Sokrates ve Platon üzerineydi; ardından Homeros üzerine yazdı, Aiskhylos ve Pindaros'tan çeviriler yaptı. Klasikler üzerine araştırmalarla geçecek huzurlu bir ömür onu bekliyor gibiydi.

Hayat yolundaki dilbilim sapağı Humboldt'u Pireneler'e götürdü. 1799'da İspanya'ya bir yolculuk yaptı ve Bask halkına, kültürüne ve doğasına gönlünü kaptırdı. Ama asıl merakını cezbeden Bask diliydi. Burada, Avrupa topraklarında, Avrupa'daki başka hiçbir dile benzemeyen ve açıkça bambaşka soydan gelen bir dil konuşuluyordu. Bilgisi derinleştikçe bu dilin –yalnızca kelime hazinesi açısın-

Wilhelm von Humboldt, 1767-1835

dan değil yapısı açısından da— bildiği diğer bütün dillerden ve o zamana dek gramerin doğal biçimi olarak kabul ettiği şeyden ne kadar ayrıldığını fark etti. Bu farkına varış, zamanla bütün dillerin Latince örneğine göre oluşmamış olduğunu kavramasına yol açtı.

Merakı bir defa uyandığı için Humboldt daha da uzak dillere ilişkin betimlemeler bulmak istedi. O sırada bu konuda basılı hemen hemen hiçbir şey yoktu, ama 1802'de Prusya'nın Vatikan elçisi olduğunda eline bir şeyler bulma fırsatı geçti. Roma, İspanyol Güney Amerikasından kovulmuş Cizvit misyonerlerle dolup taşıyordu ve Vatikan Kütüphanesi'nde bu misyonerlerin yanlarında getirdiği ya da Roma'ya döner dönmez kaleme aldıkları, Orta ve Güney Amerika dillerini betimleyen çok sayıda elyazması bulunuyordu. Humboldt bu gramer kitaplarını taradı ve Baskça deneyimi sonrasında iyice açılmış gözleriyle, sundukları resmin ne kadar çarpık olduğunu fark edebildi: Avrupa dilleri türünden olmayan yapılar ya görülmeden geçilmiş ya da Avrupa kalıplarına uymaya zorlanmıştı. "Dilleri Latince gramer kurallarının dar çerçevesine girmeye zorlamak için misyonerlerin hem kendilerine hem de bu dillere çektiği eziyeti görmek çok üzücü," diye yazan Humboldt, Amerikan dillerinin aslında nasıl işlediğini anlama kararlılığıyla bu gramerlerin çoğunu yeniden baştan sona kaleme aldı ve bu dillerin Latince çekim sis-

temlerinin arkasında kalan gerçek yapısı giderek ortaya çıktı.

Humboldt dilbilimcilerin kısa zamanda çok şey öğrenmesini sağladı. Elbette Kızılderili dillerine ilişkin ikinci elden ayıklayabildiği bilgiler, Sapir'in bir yüzyıl sonra ilk elden edindiği derin bilgiyle karşılaştırılamazdı. Ayrıca çeşitli dillerin gramerlerinin nasıl düzenlenmiş olduğuna ilişkin bugünkü bilgimize kıyasla Humboldt yüzeyi ancak biraz eşelemiş sayılırdı. Ama ortaya koyduğu malzemenin yaydığı solgun ışık, kendisinin ve çağdaşlarının ömür çürüttüğü koyu karanlığın içinde göz kamaştırıcı bir etki yaptı.

Humboldt için yeni alanlar keşfetmenin gururuna, ilkel dilleri incelemeyi kelebek koleksiyoncularına yaraşan bir meşgale olarak görmekte ısrar eden anlayışsız bir dünyayı buluşlarının değerine ikna etme ihtiyacının getirdiği hayal kırıklıkları eşlik ediyordu. Humboldt gramerler arasındaki derin farklılıkların neden aslında çok daha önemli şeylere açılan bir pencere olduğunu açıklamak için çok uğraştı. "Diller arasındaki farklılık yalnızca seslerde ve işaretlerde değildir, aynı zamanda dünya görüşlerindedir. Bütün dil incelemelerinin sebebi ve nihai hedefi burada bulunur," diyordu. Dahası da vardı. Humboldt gramer farklılıklarının sadece önceden var olan düşünce farklılıklarını yansıtmakla kalmadığını, aynı zamanda bu farklılıkları biçimlendirdiğini iddia ediyordu. "Anadil yalnızca zaten bilinen bir hakikati ifade etmenin aracı değildir, daha çok önceden bilinmeyen hakikati keşfetmenin aracıdır," diye düşünüyordu. Öte yandan, mademki "dil düşünceyi şekillendiren organdır", o halde gramerin yasalarıyla düşünmenin yasaları arasında sıkı bir ilişki olmalıdır. Nitekim Humboldt'un vardığı sonuç şuydu: "Düşünme yalnızca genel olarak dile bağlı olmakla kalmaz, aynı zamanda bir ölçüde tek tek dillere de bağlıdır."

Böylece cazip bir fikir ortaya atılmış oldu ve bu fikir Yale Üniversitesi'nde 1930'larda kabul gördü. Humboldt'un kendisi, anadilimizin düşüncelerimizi ve entelektüel ufkumuzu bütünüyle kısıtlandığını öne sürecek kadar ileri gitmemiştir. Bir yüzyıl sonra Whorf'un çevresinde kopan yaygarada görmezden gelinen bir şeyi, ilkesel olarak her düşüncenin her dilde ifade edilebileceğini açıkça teslim etmişti. Ona göre diller arasındaki gerçek fark, bir dilin neleri ifade edebileceği noktasında değil, "bir dilin kendi içsel gücüyle, o dili konuşanları ne yapmaya teşvik ve tahrik ettiği" noktasındaydı.

Bu "içsel gücün" tam olarak ne olduğu, konuşanları hangi fikirleri şekillendirmeye "tahrik" ettiği, fiiliyatta bunu nasıl yapabildiği, Humboldt'un yazılarında hep biraz geçiştirilir. Göreceğimiz gibi temel sezgisi sağlam sayılırdı, ama pek çok egzotik dile ilişkin topladığı ayrıntılı bilgiye rağmen, anadilin zihin üzerindeki etkisine dair söyledikleri hep felsefi genellemeler düzeyinde kaldı ve zorlu ayrıntıların düzeyine hiç inmedi.

Nitekim bu konudaki fikirlerini uzun uzadıya açıklarken, Humboldt büyük düşünürlerin on emrinin ilk ikisine sıkı sıkıya uyar: (1) Müphem olacaksın, (2) Kendi kendinle çelişmekten kaçınmayacaksın. Öte yandan çağdaşlarının ilgisini tam da bu müphemlik çekmiş olabilir. Seçkin ve kibar ortamlarda Humboldt'un izinden giderek dilin düşünce üzerindeki etkisinden söz etmek moda haline gelmişti ve somut bir örnek verme gereği hissedilmediği sürece pırıltılı ama neticede içi boş imgeler ortaya atılabiliyordu. Ünlü Oxford dilbilim profesörü Max Müller 1873'te, "Düşünce aracımız olan kelimeler, bizim kazmadığımız, hazır bulduğumuz düşünce kanallarıdır," beyanında bulundu. Atlantik'in öte yakasındaki can düşmanı, Amerikalı dilbilimci William Whitney Müller'le her konuda çekişebilirdi, ama bu konuda onunla hemfikirdi: "Her dil kendine özgü bir yerleşik ayrımlar çerçevesine, kendine özgü düşünce biçimlerine sahiptir ve bunlar o dili anadil olarak öğrenen kişinin gerek zihninin içeriğini ve ürünlerini gerekse edindiği izlenimler yığınına şekillendiren kalıplardır." Birkaç yıl sonra ise matematikçi ve felsefeci William Kingdon Clifford, "Doğayı bizim için ne ise o yapan, geçmişteki insanlığın dilimizin içine gömülü olan düşünceleridir," diye ekleyecekti.

Buna karşılık bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca böyle ifadeler, ara sıra dillendirilen hoş sözler düzeyinde kaldı. Bu tür sloganların belli bir gramer fenomeninin zihin üzerindeki etkisine ilişkin net iddialara dönüşmesi ancak yirminci yüzyılda gerçekleşti. Bu dönemde Humboldtçu fikirler hızlı bir mayalanma sürecinden geçti ve derecesi yükselen yeni kuram, savunucularının başını döndürmeye başladı.

Dilsel Görelilik

Havada ne vardı da bu tepkime için katalizör rolü oynadı? Etkenlerden biri, Amerikan dillerinin yabancı doğasını anlama alanında dilbilimcilerin katettikleri devasa mesafenin yarattığı büyük (ve tamamen haklı) coşku olmalı. Yerinde incelenebilecek onca canlı yerli dili bulunduğundan, Amerika'daki dilbilimciler, kıtadaki yerli dillerinin yapısını gün ışığına çıkarmak için Vatikan kütüphanesindeki elyazmalarını taramak zorunda değildi. Dahası, Sapir'i Humboldt'tan ayıran yüzyıl içinde, dili konu alan bilimin incelik ve karmaşıklığı göklere yükselmiş, dilbilimcinin elinin altındaki analitik araçlar kıyaslanamayacak kadar güçlenmişti. Bu ileri araçlar Amerika Yerlilerinin dillerine dürüstçe uygulandığında, Humboldt'un hayal dahi edemeyeceği gramer manzaraları gözler önüne serildi.

Edward Sapir, kendisinden bir yüzyıl önce Humboldt'un yaptığı gibi dilbilim mesleğine Amerika dillerinin engin ufuklarından çok uzakta başlamıştı. Columbia Üniversitesi'ndeki çalışmaları Alman dilbilimine yoğunlaşmıştı ve eski dillerden derlenmiş ağıdalı fiil çatıları koleksiyonlarını hatırlatır nitelikteydi (Sapir'in bu konudaki alaycı yorumunu bölüm başında alıntılamıştım). Sapir, Alman dilbiliminin tozlu kürsüsünden Kızılderili dillerinin açık havasına geçişini, kıtadaki yerli dilleri üzerine bilimsel araştırmaların öncüsü olan Franz Boas'ın –Columbia'nın karizmatik antropoloji profesörünün– etkisine bağlar. Yıllar sonra kaleme aldığı anılarında Sapir, dilin yapısına ilişkin o zamana kadar inandığı her genellemeyi Boas'ın çeşitli Kızılderili dillerinden verdiği karşı örneklerle bir bir çürüttüğü, hayatının akışını değiştiren bir toplantıya yer verir. Sapir Alman dilbiliminin ona pek az şey öğrettiğini ve "dile dair daha öğrenilecek dünya kadar şey olduğunu" hissetmeye başlamıştır. Bunun üzerine, dillere destan keskin zekâsını Chinook, Navajo, Nootka, Yana, Tlingit, Sarcee, Kutchin, Ingalik, Hupa, Paiute ve başka yerli dillerini incelemeye yöneltmiş ve benzersiz berraklık ve derinlikte analizler yapmıştır.

Sapir'i dilsel görelilik ilkesini formüle etmeye götüren havada, tuhaf ve egzotik gramerlerin keşfinden kaynaklanan heyecanın yanı sıra başka bir şey daha vardı: yirminci yüzyıl başlarında felsefedeki

Edward Sapir, 1884-1939

radikal eğilim. O sıralarda Bertrand Russell ve Ludwig Wittgenstein gibi filozoflar, dilin geçmişteki metafizik üzerindeki olumsuz etkisini yerin dibine batırmaktaydı. Russell 1924'te şöyle yazıyordu: "Dil, hem kelime hazinesiyle hem de sentaksıyla bizi yanlış yollara sürüklüyor. Mantığımızın bizi yanlış bir metafiziğe götürmemesi için her iki açıdan da tetikte olmalıyız."

Sapir, dilin felsefi fikirler üzerindeki etkisine ilişkin iddiaları alıp anadilin gündelik düşünce ve algılar üzerindeki etkisine uyarladı. "Dilsel biçimlerin dünyaya uyum sağlama çabamız üzerindeki zorbaca egemenliği" üzerine konuşmaya başladı ve kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeyi yaparak böyle sloganlara gerçek bir içerik kazandırmaya girişti. 1931'de, belirli bir dilsel farkın o dili konuşanların düşüncelerini nasıl etkilediğine ilişkin şu örneği öne sürdü: Boşlukta aşağı doğru hareket eden bir taş gördüğümüzde, istem dışı olarak bu olayı iki ayrı kavrama ayırırız: taş ve düşme eylemi. "Taş düşüyor" deriz. Bu olayı betimlemenin tek yolunun bu olduğunu varsayarız. Ama "taş" ve "düşme" ayrımının kaçınılmazlığı sadece bir yanılsamadır, çünkü Vancouver Adası'nda konuşulan Nootka dili işi tamamen farklı bir yoldan yapar. Bu dilde bizim genel "düşmek" fiilimize karşılık gelen ve belirli bir düşen nesneden bağımsız olarak eylemin kendisini ifade eden bir fiil yoktur. Bunun

yerine belli bir taşın hareketinden söz etmek için "taşlamak" gibi özel bir fiil kullanılır. Bir taşın *düşmesi* olayını betimlemek için bu fiil "aşağı" gibi bir yön unsuruyla birlikte kullanılır. Yani bizim "taş" ve "düşme" olarak ayırdığımız durumu Nootka dilinde "aşağı taşıyor" gibi bir ifadeyle anlatırız.

Sapir'e göre, "Bir deneyimi farklı dillerin birbirleriyle kıyaslanamaz bir biçimde çözümlemesi, sabit konuşma alışkanlıklarını naifçe kabul edişimizin genellikle bizden gizlediği bir tür göreliliği son derece gerçek bir hale getirir. ... Bu, kavramların göreliliğidir, istenirse düşünce tarzlarının göreliliği olarak da adlandırılabilir". Bu tür bir görelilik belki Einstein'inkinden daha kolay kavranabilir, diye ekler Sapir, ama bunun için dilbilimin karşılaştırmalı verilerine ihtiyaç vardır.

Sapir'in bahtsızlığı, felsefi sloganların rehavet veren müphemliğini terk edip somut dilsel örneklerin dondurucu rüzgârlarının içine daldığında, kuramının ne kadar ince bir buz tabakası üzerinde durduğunun ortaya çıkmasıdır. "Aşağı taşıyor" şeklindeki Nootka ifadesi kuşkusuz olayı betimlemenin çok farklı bir yoludur ve garipliğiyle kulak tırmalar. Ama bu gariplik Nootka dilini konuşanların olayı farklı bir biçimde algıladıkları anlamına mı gelir? Nootka dilinde fiil ile ismin kaynaşması, bu dili konuşanların zihninde eylem ve nesne için farklı imgeler olmamasını mı gerektirir?

Sapir'in akıl yürütüşünü biraz daha tanıdık bir dile uygulayarak bir sinama yapabiliriz. İngilizce "*it rains*" ("yağmur" yağıyor") cümlesini ele alalım. Aslında bu cümlenin yapısı Nootka dilindeki "aşağı taşıyor" ile oldukça benzerdir; eylemi (düşmek) ve nesneyi (yağmur damlaları) tek bir fiille ifade edilen bir kavramda birleştirir. Ama bütün dillerde böyle değildir. Anadilim İbranicede nesne ve eylem ayrı tutulur ve "yağmur düşüyor", "yağmur yağıyor" gibi bir ifade kullanılır. Yani diller arasında yağış olayını ifade etmede derin bir farklılık bulunur; ama bu benim ve anadili İngilizce olanların yağmuru farklı şekillerde *deneyimlediğimiz* anlamına mı gelir? İngilizce konuşanların su damlaları ile aşağı düşme eylemi arasındaki ayrımı anlaması anadillerinin grameri tarafından engellenir mi? İngilizce konuşanlar düşen yağmur damlaları ile düşen başka şeyleri ilişkilendirmekte zorlanır mı? Yoksa "yağış" fikrini ifade ediş tarzları arasındaki farklılıklar sadece gramer düzenlemesi farklılıkları mıdır?

Ama o sıralar böyle küçük çıkıntılara takılıp tökezlemek kimse-
nin aklından geçmiyordu. Kızılderili dillerinin ifade biçimlerindeki
–çoğu hakiki– garipliklerin yarattığı heyecan öyle büyüktü ki, bu
dilleri konuşanların algı ve düşüncelerindeki –çoğu hayali– farklı-
lıklara ilişkin sonuçlar çıkarmaya yetip artıyordu. Aslında gösteri
daha yeni başlıyordu, çünkü Sapir'in en yaratıcı öğrencisi Benjamin
Lee Whorf sahneye çıkmak üzereydi.

Sapir hiç değilse ayağının ucuyla sağlam zemine dokunur ve dil-
sel kategorilerin zihin üzerindeki egemenliği iddiasına tam ve kesin
bir biçim vermekte gönülsüz davranırken, Whorf'un hiç böyle bir
kaygısı yoktu. Gözünü karartarak daha önce hiç kimsenin ayak bas-
madığı yerlere gitmeye hazırlanan Whorf, gitgide çılginlaşan bir di-
zi iddiayla anadilimizin gücünün yalnız düşünce ve algılarımızı de-
ğil evrenin fiziğini bile etkilediğini açıkladı. Her dilin grameri, diye
yazıyordu, "sadece fikirleri seslendirmenin aracı olmakla kalmaz,
fikirlerin şekillendiricisi, bireyin zihinsel etkinliğinin ve izlenim
analizinin programı ve rehberi olarak bizzat iş görür. ... Anadilleri-
mizin çizdiği hatlar doğrultusunda doğayı parçalara ayırırız".

Whorf'un akıl yürütüşünün genel yapısı, çok acayip bir gramer
özellikliğini zikretmek ve bunun ardından gelen kaçınılmaz bir "bu ne-
denle", "öyleyse", "dolayısıyla" veya "o halde" aracılığıyla bu özel-
liğin çok farklı bir düşünce tarzına sebep olacağı sonucuna varmak
şeklindeydi. Mesela Kızılderili dillerinde isim ve fiilin sıkça kay-
naşmasından Whorf, bu dillerin bizim "çiftkutuplu doğa bölümle-
memiz" yerine "monist bir doğa görüşü" gerektirdiği sonucunu çı-
karıyordu. Bu tür iddialarını şöyle gerekçelendiriyordu: "Kimi dil-
lerde, ayrı terimlerin İngilizcedeki kadar ayrı olmadığı, tek bir plas-
tik sentetik yaratı olarak iç içe geçtiği ifade araçları vardır. *Dolayı-
sıyla*, evreni ayrı nesneler halinde resmetmeyi İngilizce ve onunla
akraba diller kadar ileri götürmeyen bu diller, yeni mantık türlerinin,
yeni evren resimlerinin mümkün oluşuna işaret eder."

Eğer üslup sizi alıp götürdüyse, bir durun ve yağmur damlaları
ile düşme eylemini "tek bir plastik sentetik yaratı" içinde birleştiren
"*it rains*" cümlesini düşünün. Bu, İngilizce konuşanların "evreni ay-
rı nesneler halinde resmetmesini" etkiler mi? "Yağıyor" denilen dil-
leri konuşanlarla "yağmur düşüyor" denilen dilleri konuşanlar, fark-
lı türden mantıklar kullanıp evreni farklı şekillerde mi tasarlıyorlar?

Hopi Zamanı

En şaşırtıcısı, zaman, hız ve madde gibi Batı dünyasının en büyük genellemelerinin, evrenin tutarlı bir resminin inşası için elzem olmadığını görmek.

(Benjamin Lee Whorf, *Science and Linguistics*)

Gökteki leylek bile belli mevsimlerini bilir. Kumru da, kırlangıç da, turna da göç etme zamanını gözetir. Oysa halkım buyruklarımı bilmez.

(Yeremya 8:7)

Whorf'un öne sürdükleri içinde açık arayla en heyecan verici olanı, gramerin farklı bir alanına ve farklı bir dile ilişkindir: kuzeydoğu Arizona'daki Hopiler. Bugün Hopilerin nüfusu altı bin kadardır ve özellikle dansçıların dişleri arasında canlı bir yılanla yaptıkları "yılan dansı" ile tanınırlar. Dansın ardından yılanlar salıverilir ve Hopilerin manevi ve doğal dünyayla uyum içinde yaşadığını benzerlerine haber vermek için dağılırlar. Ama Whorf Hopileri başka bir nedenle meşhur etmişti: Whorf'a göre Hopi dilinde zaman kavramı yoktu. Whorf Hopi dilini "uzun uzadıya ve ayrıntılı biçimde" incelediğini öne sürmüştü, ama aslında onları ziyaret etmek için Arizona'ya bir türlü gidememişti ve araştırması tamamıyla New York'ta yaşayan bir Hopi Kızılderilisi ile yaptığı görüşmelere dayanıyordu. Araştırmanın başında Whorf'un görüşü şöyleydi: Hopilerde zaman "sıfır boyutludur, yani birden büyük bir değer alamaz. Hopiler 'Beş gün kaldım' demez, 'Beşinci gün ayrıldım' der. Bu tür bir zamana ilişkin kelimeler, mesela gün kelimesi, çoğul halde bulunamaz." Bu olgudan hareketle Whorf şu sonuca varıyordu: "Zamanı bir uzamda hareket olarak alan bizler için, değişmeyen yinelenme bu uzamda aldığı yol boyunca gücünü bir dizi birime dağıtarak heba olur. Zamanı bir hareket değil, yapılmış olan her şeyin 'daha sonralaşması' olarak alan Hopiler içinse değişmeyen yinelenme heba olmaz, birikir." Dolayısıyla Whorf'a göre "yalnızca Hopi dilini ve kendi toplumunun kültürel fikirlerini bilen bir Hopi'nin zaman ve uzay kavramlarının ... bizim sahip olduklarımızla aynı olduğunu varsaymak mesnetsizlik olur"du. Hopiler bizim "Yarın başka bir gündür" deyimimizi anlayamazdı, çünkü onlar için yeni bir günün gelişi, "biraz daha yaşlı ama dün ne ise o olan bir insanın gelişi gibi hissedilir[di], 'başka bir gün' olarak, tamamen farklı bir kişi gibi değil."

Ama bu sadece başlangıçtı. Hopiler üzerine çalışmaları derinleşince Whorf önceki çözümlemesinin yeterince ileri gitmediğine, aslında Hopi dilinde zamana ilişkin hiçbir atıf bulunmadığına karar verdi. Açıklamasına göre Hopi dilinde "bizim 'zaman' dediğimiz şeye ya da geçmişe, şimdiye veya geleceğe doğrudan atıfta bulunan hiçbir kelime, gramer yapısı, çatı veya ifade" yoktu. Dolayısıyla bir Hopi'de "evrendeki her şeyin içinde eşit hızla ilerlediği, düzgün bir biçimde akan bir süreklilik olarak ZAMAN kavramı ya da sezgisi bulunmaz"dı.

Bu çarpıcı ifşaat o zamana kadarki tüm tasavvurların ötesindeydi ve Whorf'un bütün dünyanın dikkatini çekmesini sağladı. İddialarının ünü kısa zamanda dilbilimin çok ötesine yayıldı ve birkaç yıl içinde Whorf'un fikirleri herkesin diline düştü. Elbette bunlar ağızdan ağıza yayılırken gitgide daha da abartıldı. 1958'de yayımlanan *Some Things Worth Knowing: A Generalist's Guide to Useful Knowledge* (Bilmeye Değer Kimi Şeyler: Genel Bir Faydalı Bilgi Rehberi) adlı bir kitapta, "biz sıradan insanların" dördüncü boyut olarak zaman gibi bir bilimsel kavramı anlamasının İngilizce yüzünden imkânsız olduğu iddia ediliyordu. Kitaba bakılırsa, "zamanı bir akış olarak almayan Hopi diliyle düşünen bir Hopi Kızılderilisi, dördüncü boyut karşısında bizden daha az zorlanır"dı. Birkaç yıl sonraysa bir antropolog şu açıklamayı yaptı: "Hopiler için zaman varoluşun bir veçhesi gibidir; bir yandan 'geçmişe', bir yandan 'geleceğe' dönüşen şimdinin bıçak sırtıdır. Böyle bakıldığında elimizde şimdi de kalmaz; geriye kalan bize şimdi diye bir şey varmış gibi hissettiren dilsel alışkanlıklarımızdır."

Yalnız bir sorun vardı. 1983'te Hopi dili üzerine geniş bir saha çalışması yapmış olan dilbilimci Ekkehart Malotki, *Hopi Time* (Hopi Zamanı) adlı bir kitap yazdı. Kitabın ilk sayfası, ortada birbirini altında yer alan iki kısa cümle dışında bomboştu:

Uzun uzadıya ve ayrıntılı biçimde yapılan inceleme ve analizlerden sonra, Hopi dilinde bizim "zaman" dediğimiz şeye doğrudan atıfta bulunan hiçbir kelime, gramer yapısı, çatı veya ifade bulunmadığı görülmüştür.

(Benjamin Lee Whorf, "Kızılderililere Özgü Bir Evren Modeli", 1936)

pu' antsa pay qavongvaqw pay su'its talavay kuyvansat, pàasatham pu' pam piw maanat taatayna

Ondan sonra, ertesi gün, sabahleyin erkenden, insanların güneşe dua ettikleri saatte, işte o vakit civarında adam kızı bir kere daha uyandırdı.

(Ekkehart Malotki, Hopi Saha Çalışması Notları, 1980)

Malotki'nin kitabı küçük puntolu 677 sayfa boyunca Hopi dilindeki zaman belirten çok sayıda ifadeyi ve bu arada "zamansız fiillerinin" zaman ve durum kipleri sistemini betimler. Bir dil kırk yılda bu kadar mı değişir, inanılır gibi değil.

Dilsel görelilik ilkesinin –ya da daha sonra tanındığı diğer adıyla "Sapir-Whorf hipotezi"nin– saygın dilbilimciler arasında neden öylesine gözden düştüğünü anlamak zor değil. Ama yine de meşaleyi taşımayı sürdüren başkaları –filozoflar, teologlar, edebiyat eleştirmenleri– bulunuyor. Olguların veya aklın saldırısı karşısında bir fikir özellikle dayanıklı çıktı: bir dilin zaman kipleri sisteminin o dili konuşanların zamanı kavrayışını belirlediği iddiası. Zaman kipinden yoksun olduğu öne sürülen fiil sistemi İsrailoğullarında zaman kavramından Yahudi-Hristiyan vahyinin doğasına kadar her şeyi açıklamakta kullanılabildiği için Kitabı Mukaddes İbranicesi özellikle zengin bir av sahası olmuştur. 1975'te yayımlanan kült kitabı *After Babel*'da (Babil'den Sonra) George Steiner uzun bir büyük düşünürler dizisini takip ederek "gramerin imkân ve sınırlarını, zaman ve sonsuzluk gibi birincil ontolojik kavramlarla ilişkilendirme" işine girişmiştir. Tek bir anlama çekilebilecek formülasyonlardan kaçınma konusunda hep çok dikkatli olmasına rağmen Steiner bize şu bilgiyi sunar: "Zamanın doğrusal bir ardışıklık düzeni ve yönlü hareket olduğu şeklindeki Batılı anlayış, Hint-Avrupa fiil sistemi içinde ortaya çıkmış ve düzenlenmiştir." Buna karşılık, Steiner'a göre Kitabı Mukaddes İbranicesi bu tür zaman kipi ayrımlarını hiç geliştirmemiştir. Hint-Avrupa kökenli Yunanca ile zaman kiplerinden yoksun İbranice arasındaki bu fark, "Yunan düşüncesinin evrimiyle İbrani düşüncesinin evrimi arasındaki tezadı açıklar mı?" diye sorar Steiner. Yoksa sadece önceden var olan düşünce kalıplarını mı yansıtır? "Anlatılan olguların konuşan kişinin orada bulunuşuyla kesin olarak eşzamanlı olması –İbrani-Hristiyan vahiy doktrinleri açısından

dan canalcı önemde bir uzlaşımıdır bu— gramer biçiminin yaratıcısı mıdır yoksa sonucu mu?" Steiner'ın vardığı sonuç iki yönlü bir etki-leşim olduğudur. Fiil sistemi düşünceyi etkiler, o da fiil sistemini et-kiler, her şey "çokyönlü bir mütakabiliyet" içinde olur.

Steiner'a göre insan ruhu ve zihni üzerinde en büyük etkiyi gelecek zaman kipi yapar, zira zaman ve rasyonalite kavramlarımızı, hatta insani özümüzü şekillendiren odur. "'Olmak' fiilinin gelecek zamanını kullanan memeliler olarak tanımlayabiliriz kendimizi." Geleceğe umut bağlamamızı sağlayan gelecek zaman kipidir; o ol-mazsa hepimizin sonu "cehennem, yani gelecek zamandan yoksun bir gramer"dir.

Bir koşu psikiyatrinizi başınızdan savıp onun yerine bir gramer-ci tutmadan önce, hızla bunlar gerçek mi değil mi bir kontrol edin. Birincisi, Kitabı Mukaddes İbranicesinin fiil sistemindeki incelikle-ri kimsenin tam olarak anlamadığını belirtmek gerek. İbranicede esas olarak iki fiil biçimi bulunur ve aralarındaki fark, zaman ile dil-bilimcilerin durum kipi dediği şeyin (tamamlanmış bir eylem—"ye-dim"—ile devam eden bir eylem—"yiyordum"—arasındaki ayrımı be-lirten şeyin) kavraması güç bir bileşimine bağlı gibidir. Ama tartış-mayı ilerletmek için İbranice fiillerin gelecek zaman kipini (ya da başka bir zaman kipini) kullanmadığını kabul edelim. Bu eksikliğin o dili konuşanların zamanı, geleceği ve ebediyeti kavramalarını en-gelleyici bir etken olması şart mıdır? Gazaba gelmiş Yehova'nın, düş-manlarından pek yakında intikam almayı vadettiği hoş bir kehanete ilişkin şu dizeye bakın:

לִי נָקָם וְשָׁלֹם לְעַתָּה תָּמוּט רִגְלָם כִּי קָרוֹב יוֹם אֵיזֶם וְהָשַׁח עֲתֹדֶת לָמוֹ

Öç benimdir, karşılığını ben vereceğim, zamanı gelince ayakları **kayacak**; onların yıkım günü yakındır, ceza günü hızla **yaklaşıyor**.

(Yasa'nın Tekrarı, 32:35)

İbranice özgün metinde iki fiil vardır ve ilki yani "kaymak", sö-zünü ettiğim iki ana fiil biçiminden birinde, ikincisi yani "yaklaş-mak" ise diğerinde kullanılmıştır. Çeviride bu iki fiil iki farklı za-man kipinde bulunur: "kayacak" ve "yaklaşıyor". Âlimler İbranice fiil biçimleri arasındaki farkın öncelikle zamanı mı durumu mu ifa-de ettiğini öç vakti gelip çatana kadar tartışabilir; ama dizenin anla-

mına ilişkin zerre kadar önemi var mıdır bunun? Günahkârlara doğru hızla yaklaşmakta olan şeylere ilişkin bu tüyler ürpertici imgede mevcut olan gelecek kavramında bir bulanıklık görüyor musunuz?

Ya da başka türlü düşünün: Birine şimdiki zaman kipinde sordunuz "Yarın geliyor musun?" sorusunu ele alın. Gelecek kavramına ilişkin kavrayışınızın elinizden kayıp gitmekte olduğu gibi bir hisse kapılıyor musunuz? Zamana ilişkin fikriniz çokyönlü bir müteakabiliyet çerçevesinde değişiyor mu? Ruhunuzun umudu ve dayanıklılığı, insanlığınızın dokusu dağılıp çözülmeye mi başlıyor? Yere miya bugün yaşasaydı şöyle derdi: Gökteki leylek bile belli mevsimlerini bilir. Kumru da, kırlangıç da, turna da göç etme zamanını gözetir. Oysa âlimlerim doğanın buyruklarını bilmez.

Dilsel görelilik hakkında yeterince şey duyduğunuz hissine kapılmış olabilirsiniz, ama size komediden bir sahne daha aktarayım. 1996'da Amerikan dergisi *Philosophy Today*'de, "Fransız, İngiliz ve Alman Felsefesinde Dilsel Görelilik" başlıklı bir makale yayımlandı. Makalenin yazarı William Harvey Fransızca, İngilizce ve Almancanın gramerlerinin, bu üç felsefi gelenek arasındaki farklılıkları açıklayabileceğini savunuyordu. Şöyle yazıyordu mesela: "Tezimize göre İngiliz felsefesi büyük ölçüde İngilizcenin grameri tarafından belirlenmiştir, dolayısıyla dilin kendisi gibi o da Fransız ile Almanın bir kaynaşması olmalıdır." Ardından bu nokta, (Anglikan) İngiliz teolojisinin (Fransız) Katoliklik ile (Alman) Protestanlık geleneklerinin melezi olduğu gösterilerek ispatlanır. Makalede başka inciler de vardır. Mesela yazara göre Almancadaki ismin halleri sistemi, "Alman felsefesinin sistem kurma yöneliminin kısmi açıklamasıdır". Buna karşılık "eğer İngiliz düşüncesi kimi açılardan muğlaklığa daha açık ve sistemsizse, bu kısmen İngilizcenin sentaksındaki değişkenlik ve gevşekliğe bağlanabilir".

Olabilir. İngiliz üzümlü çöreklerinin eğri büğrü şekline de bağlanabilir. Ama İngilizce dergilerin Bay Harvey gibilerine serbest atış alanı sunması geleneğine bağlamak daha uygun olacaktır. (Bu arada İngiliz üzümlü çöreklerinin pek eğri büğrü olmadığını biliyorum tabii. Ama İngilizcenin sentaksı da pek "değişken ve gevşek" değildir zaten. Mesela kelime dizilimi açısından Almancadan daha katı kuralları vardır.)

Dil Hapishanesi

Nietzsche'nin söylemediği sözlerin en meşhuru şudur: "Dil hapishanesinde düşünmeyi reddediyorsak, düşünmeyi bırakmamız gerekir." Aslında tam olarak söylediği şeydi: "Dilsel kısıtlar altında düşünmek istemiyorsak, düşünmeyi bırakmamız gerekir" (*Wir hören auf zu denken, wenn wir es nicht in dem sprachlichen Zwange thun wollen*). İngilizceye yapılan yanlış çeviri bir slogana dönüştü. Ama işin doğrusu, dilsel görelilikte yanlış olan ne varsa hepsini güzelce özetleyen bir cümledir bu. Çünkü şimdiye kadar karşılaştığımız bütün iddiaların içinde cıva gibi kıpır kıpır eden zehirli bir mugalata bulunuyor: konuştuğumuz dilin anlayabileceğimiz kavramları sınırlayan bir hapishane olduğu varsayımı. Zaman kipi sistemi yokluğunun konuşanların zaman anlayışını sınırlayacağı iddiası olsun, fiil ile nesnenin kaynaşması durumunda konuşanların eylemler ile şeyler arasındaki ayrımı anlamayacağı iddiası olsun, bütün bu kanıların yanlış olduğu kadar incelsiz de olan öncülü, "Dilimin sınırları dünyamın da sınırları demektir" önermesidir, yani bir dilde ifade edilen kavramların o dili konuşanların anlayabildiği kavramlarla aynı olduğu, gramer içinde yapılan ayrımların da o dili konuşanların kavrayabildiği ayrımlarla aynı olduğu görüşüdür.

Nereye bakılsa aksi yönde bulguların bas bas bağırmasına rağmen böyle gülünç bir düşüncenin bu kadar yaygınlık kazanmış olması anlaşılır gibi değildir. *Schadenfreude* gibi bir kelimenin varlığından bihaber insanlar başkasının başına gelen felaketten keyif duyma kavramını anlamakta zorluk mu çeker? Ya da tersinden bakarsak, koşul bağlacı ("eğer") ile zaman bağlacı ("...dığında") için dillerinde tek bir kelime (*wenn*) bulunan Almanlar, belli koşullar altında olacak şeyler ile belli bir zamanda her koşulda olacak şeyler arasındaki mantıksal farkı anlayamaz mı? Hem "suç" hem de "ceza" için aynı *arnum* kelimesini kullanan Babilliler aradaki farkı anlamıyor muydu? Eğer öyleyse, hangi suça tam olarak hangi cezanın verileceğini belirlemek için yasalara ve mahkeme usul kurallarına ilişkin binlerce yasal belgeyi neden yazdılar?

Örnekler kolayca çoğaltılabilir. Sami dilleri eril ve dişil özneler için farklı fiil biçimleri kullanır (kadın ya da erkek olmanıza göre,

"yiyorsun" demenin iki farklı biçimi vardır); buna karşılık İngilizcede fiiller öznenin cinsiyetine göre değişmez. George Steiner buna bakarak şu sonuca varır: "Sami dillerinden farklı olarak fiillerimizin öznenin cinsiyetini belirtmiyor oluşu, bütün bir cinsel eşitlik antropolojisini örtük olarak içinde barındırır." Gerçekten öyle midir? Cinsel açıdan o derece aydınlanmış diller vardır ki, zamirleri bile cinsiyet ayrımı yapmaz, İngilizcenin *he* ve *she* zamirleri yerine tek bir cinsiyetsiz plastik sentetik yaratı olarak "o" gibi bir zamir kullanırlar. Bunlar hangi dillerdir acaba? Birkaç örnek olarak saymak gerekirse Türkçe, Endonezce, Özbekçe – ama bu dilleri konuşan toplumların cinsel eşitlik antropolojileri ile ün saldıgı pek söylenemez.

Elbette George Orwell'in 1984 romanından söz edilmezse, böyle bir falsolar listesi eksik kalır. Bu romanda siyasi iktidardakiler dilin gücüne öyle inanırlar ki, aykırı kelimeleri kelime dağarcığından silerek bütün siyasi muhalefeti ortadan kaldırılabileceklerini varsayarlar. "Sonunda düşünce suçunu kelimenin tam anlamıyla imkânsız hale getireceğiz, çünkü böyle bir şeyi ifade edecek kelimeler olmayacak." Peki ama burada durmak neden? "Açgözlülük" kelimesini yok etsek de dünya ekonomisinin sorunlarını hallediversek, "ağrı" kelimesini atsak da parasetamole harcanan onca paradan tasarruf etsek, "ölüm" kelimesini çöpe atsak da evrensel ölümsüzlük için pratik bir çözüm bulsak iyi olmaz mı?

Nihai hedefim, daha önce de belirttiğim gibi, anadilimizin düşünce ve algılarımızı etkilediği fikrinde kurtarmaya degecek bir şeyler bulunduğuna sizi ikna etmektir. Bu iş şimdi bir intihar misyonu gibi görünüyor olmalı. Dilsel göreliliğin geleceği şu sıralar çok parlak görünmese de, işin iyi tarafı, entelektüel açıdan dibe vurulduğu için bundan sonrası ancak yukarı doğru çıkış olabilir. Aslında Whorfçuluğun iflası bilimin ilerlemesi açısından yararlı oldu, çünkü böylesine berbat bir örnek oluşturarak dilin düşünce üzerindeki etkisine ilişkin sağduyulu bir kuramın kaçınması gereken iki büyük günahı gözler önüne serdi. Birincisi, Whorf'un olgulara aldırış etmez fantazi düşkünlüğü, bize bir dilin o dili konuşanların zihni üzerindeki etkisine ilişkin iddiaların önceden varsayılmaması, ispatlanması ge-

rettiğini öğretti. "X dili işleri Y dilinden farklı yapar, *dolayısıyla* X dilini konuşanların Y dilini konuşanlardan farklı düşünüyor olması gerekir" denemez. X dilini konuşanların Y dilini konuşanlardan farklı düşünüyor olabileceğinden kuşkulanmayı gerektiren nedenler varsa, bunun ampirik olarak gösterilmesi lazımdır. Aslında bu bile tam olarak yetmez; düşünce kalıplarındaki farklılıklar kanıtlanırsa bile, bu farklılıklara konuşanların kültür ve çevrelerindeki başka etkenlerin değil de gerçekten dilin *sebebi olduğu* da inandırıcı biçimde savunulmalıdır.

Whorfçuluğun hatalarından çıkarılacak ikinci büyük ders dil hapishanesinden kaçmamız gerektiğidir. Daha doğrusu dilin düşünce için bir hapishane olduğu yanılmasıyla, konuşanların mantıklı bir şekilde akıl yürütme yeteneğini kısıtladığı, onları başka dilleri konuşanların fikirlerini anlamaktan alıkoyduğu kuruntusundan kaçmamız gerekir.

Elbette, bir dil o dili konuşanları herhangi bir kavramı anlamaktan alıkoyamaz derken, mevcut halleriyle her dilde her konuda konuşulabileceğini kastetmiyorum. Bir bulaşık makinesi kullanım kılavuzunu Papua yaylalarından bir kabilenin diline çevirmeyi bir deneyin bakalım. Çatal, tabak, bardak, düğme, sabun, durulama programları ya da yanıp sönen ikaz ışığı için kelimeler olmadığından kısa sürede takılıp kalırsınız. Ama Papualıları bu kavramları anlamaktan alıkoyan dilin derin doğası değildir; sadece söz konusu kültürel donanımla tanışık olmamalarıdır. Yeterli zamanı ayırırsanız bütün bu şeyleri onlara anadillerinde açıklayabilirsiniz.

Benzer biçimde metafiziğe ya da cebirsel topolojiye giriş kitabını, hatta İncil'den birtakım bölümleri Papua'daki kabilemizin diline çevirmeyi deneyin, muhtemelen pek fazla bir yol alamazsınız. Gereken soyut kavramların çoğu için eşdeğer kelimeler bulamazsınız. Ama ya başka dillerden alarak ya da mevcut kelimelerin kullanımını soyut anlamları da kapsayacak biçimde genişleterek (Avrupa dilleri her iki yöntemi de kullanır), her dilde bu soyut kavramlar için bir kelime dağarcığı yaratabilirsiniz. Karmaşık fikirlerin her dilde ifade edilebilirliğine dair bu cesur iddialar hiç de hüsnükuruntu değildir; pratikte defalarca kanıtlanmıştır. Doğru, bu deneyin bulaşık makinesi kullanım kılavuzlarıyla ya da metafizik ders kitaplarıyla yapıldığı pek vaki değildir; ama son derece yüksek bir soyutlama

düzeyinde teolojik ve felsefi fikirler içeren İncil aracılığıyla yapılması çok yaygındır.

Anadilimizde hazır bulunan kavram stoğunun anlayabileceğimiz kavramları belirlediği kuramı size hâlâ çekici geliyorsa, bu kuram doğru olsaydı yeni kavramlar öğrenmeyi nasıl becereceğimizi kendinize sorun. Şöyle bir örneğe bakın: Meslekten dilbilimci değilseniz, "olgusalılık" herhalde kullandığınız dilin bir parçası değildir. Ama anadiliniz (yani gündelik Türkçe) "olgusal fiiller" ile "olgusal-olmayan fiiller" arasındaki ayrımı anlamanızı engeller mi? Bir bakalım. "Bilmek", "farkına varmak" gibi fiillere "olgusal fiiller" denir, çünkü "Aliye arkadaşının gittiğini fark etti" gibi bir şey söylediğinizde, Aliye'nin doğru bir olguyu fark ettiğini kastedersiniz. ("Aliye arkadaşının gittiğini fark etti, ama arkadaşı aslında gitmemişti" demek çok tuhaf olurdu.) Öte yandan "düşünmek" gibi olgusal-olmayan bir fiil doğru bir olgu gerektirmez: "Aliye arkadaşının gittiğini düşündü" dediğinizde, cümleyi "ve arkadaşı gerçekten de gitmişti" diye ya da "ama arkadaşı aslında gitmemişti" diye eşit ölçüde doğal olarak devam ettirmeniz mümkündür. İşte bu kadar. Size anadilinizde daha önce bulunmayan yeni ve oldukça soyut bir kavramı, olgusalılığı açıkladım. Anadiliniz bir engel oluşturdu mu?

Humboldt'un iki yüz yıl önce bizzat fark ettiği gibi, herhangi bir dilin o dili konuşanlara herhangi bir şeyi düşünmeyi yasakladığına dair hiçbir bulgu olmadığına göre, anadilin etkisi, farklı dillerin o dilleri konuşanların ne düşünmelerine *izin verdiği* sorusunda aranmaz. Peki nerede aranabilir? Humboldt sözlerini, biraz mistik terimlerle, dillerin "kendi içsel güçleriyle" insanları "teşvik ve tahrik" ettikleri şeyler açısından farklı olduğunu söyleyerek sürdürmüştü. Sezgisi doğru gibi gözüküyor, ama sezgisine kesin bir ifade kazandırmak için çabaladığı, bir türlü metaforların ötesine geçmeyi beceremediği de ortada. Bulanık imgelerini daha saydam bir şeye dönüştürebilir miyiz acaba?

Dönüştürebileceğimizi düşünüyorum. Ama bunun için Sapir-Whorf hipotezi denen, dillerin o dilleri konuşanların kavramları anlama ve ifade etme yeteneğini sınırladığı varsayımını terk etmemiz ve gözlerimizi Boas-Jakobson ilkesi diye adlandırılacak temel bir kavrayışa çevirmemiz gerekir.

Sapir-Whorf'tan Boas-Jakobson'a

Antropolog Franz Boas'ı daha önce Edward Sapir'i Amerika Yerlilerinin dillerine yönelten kişi olarak tanı mıştık. Boas 1938'de gramerin dildeki rolüne ilişkin keskin bir gözlem yaptı. Ona göre gramer, kelimelerin cümle içindeki ilişkisini belirlemeye ek olarak "önemli bir işlevi daha yerine getiriyor, her deneyimin dile getirilmesi *gereken* yönlerini belirliyor"du. Boas bu gözlemin ardından, söz konusu zorunlu yönlerin dilden dile epey değişkenlik gösterdiğini belirterek yazısını sürdürüyordu. Boas'ın gözlemi *General Anthropology* (Genel Antropoloji) adlı bir kitabın "Dil" başlıklı bölümünün içinde, gramer üzerine küçük bir altbölümde dikkat çekmeyecek bir yere konmuş ve önemi tam olarak anlaşılmamıştı – ta ki yirmi yıl sonra, Rus asıllı Amerikalı dilbilimci Roman Jakobson, Boas'ın fikrini bir özlü sözle ifade edene kadar: "Diller esas olarak neyi *aktarabildikleri* açısından değil, neyi *aktarmak zorunda oldukları* açısından ayırırlar." Başka bir deyişle –kuramsal olarak her dil her şeyi ifade edebileceği için– diller arasındaki canalcı fark, her dilin konuşanlara ifade etme imkânı tanıdığı şeylerde değil, konuşanları ifade etmek zorunda bıraktığı şeylerdedir.

Jakobson şu örneği verir: İngilizce olarak "*I spent yesterday evening with a neighbour*" ("Dün akşamı bir komşuyla geçirdim") dediğimde, arkadaşımın erkek mi kadın mı olduğunu merak edebilirsiniz; ben de size kibarca "sizi ilgilendirmez" diyebilirim. Ama Fransızca, Almanca ya da Rusça konuşuyor olsak, belirsizliği koruma lüksüm olmaz, dilin zorlamasıyla *voisin* ve *voisine*, *Nachbar* ve *Nachbarin*, *sosed* ve *sosedka* kelimeleri arasında seçim yapmam gerekir. Dolayısıyla Fransızca, Almanca ve Rusça, meselenin sizi ilgilendirdiğini düşünsem de düşünmesem de beni arkadaşımın cinsiyetini bildirmek zorunda bırakır. Bu elbette İngilizce konuşanların akşamı bir erkek ya da kadın komşuyla geçirmek arasında fark görmedikleri anlamına gelmez. Ayrımı belirtmek istediklerinde bunu ifade edemeyecekleri anlamına da gelmez. Yalnızca İngilizce konuşanların komşudan her söz ettiklerinde onun cinsiyetini belirtmek zorunda olmadıkları, buna karşılık bazı dilleri konuşanların buna mecbur oldukları anlamına gelir.

Franz Boas, 1858-1942

Roman Jakobson, 1896-1982

Buna karşılık İngilizce de sizi, başka dillerde bağlama bırakılabilecek kimi bilgi parçacıklarını belirtmek zorunda bırakır. Eğer İngilizce olarak size komşumla birlikte yediğim akşam yemeğinden söz etmek istiyorsam, komşumun cinsiyetini belirtmek zorunda olmayabilirim, ama yemeğin zamanına ilişkin bir şeyler bildirmek zorunda kalırım; *we dined, are dining, will be dining* (yedik, yiyoruz, yiyeceğiz) vb. arasında bir karar vermem gerekir. Öte yandan Çince, konuşanları bir fiili her kullandıklarında eylemin tam zamanını belirtmeye zorlamaz, aynı fiil biçimi hem geçmiş hem şimdiki zaman hem de gelecek için kullanılabilir. Aynı şekilde, bu durum Çince konuşanların, önemli olduğunu düşündüklerinde eylemin zamanını ifade edemeyecekleri anlamına gelmez. Ama İngilizce konuşanlardan farklı olarak her defasında bunu belirtmek zorunda değillerdir.

Ne Boas ne de Jakobson bu gramer farklılıklarını dilin zihin üzerindeki etkisiyle ilintili olarak vurgulamıyordu. Boas öncelikle gramerin dil içinde oynadığı rolle ilgiliydi, Jakobson ise bu farklılıkların çeviride yarattığı güçlüklerle uğraşıyordu. Yine de Boas-Jakobson ilkesi belli bir dilin düşünce üzerindeki fiili etkilerinin kilidini açacak anahtar gibi görünüyor bana. Eğer farklı diller o dilleri konuşanların zihinlerini değişik biçimlerde etkiliyorsa, bunun sebebi düşünmeye imkân tanıdıkları şeyler değil, genellikle *üzerinde* düşünmeye zorladıkları bilgi türleridir. Eğer bir dil, o dili konuşanları her ağızlarını açtıklarında ya da kulak kabarttıklarında dünyanın

belli yönlerine dikkat etmeye zorluyorsa, bu konuşma alışkanlıkları giderek zihin alışkanlıklarına dönüşebilir ve bunun bellek, algı, çağrışımlar, hatta pratik beceriler üzerinde sonuçları olabilir.

Eğer bütün bunlar fazla soyut geldiyse, Sapir-Whorf hipoteziyle Boas-Jakobson ilkesi arasındaki karşıtlığı bir örnekle göz önüne serelim. Çince, eylemin zamanı konusunda konuşanın muğlak kalmasına izin verişiyse size gevşek görünmüş olabilir. Öyleyse Peru'daki Matses halkının, sizin dilinizdeki zaman kipi ayrımlarını ne kadar kaba ve savruk bulacağını bir hayal etmeye çalışın.

2500 kişilik bir kabile olan Matsesler, Amazon'un bir kolu olan Javari Irmağı boyunca uzanan yağmur ormanlarında yaşar. Kısa süre önce dilbilimci David Fleck tarafından betimlenmiş olan dilleri, Matsesleri olayları aktarırken akıl almaz incelikte ayrımlar yapmaya zorlar. Bir kere, Matses dilinde geçmişin üç derecesi vardır. Sadece "Birisi oradan geçti" diyemezsiniz; eylemin (kabaca bir aylık) yakın geçmişte mi, (kabaca bir aydan elli yıla kadar giden) uzak geçmişte mi, yoksa (elli yılı aşkın) çok eskilerde mi gerçekleştiğini farklı fiil ekleri kullanarak belirtmeniz gerekir. Buna ek olarak fiillerde dilbilimcilerin "kanıtsallık" dediği bir ayrım sistemi vardır; üstelik Matses dilindeki kanıtsallık sistemi şimdiye kadar kaydedilmiş olanların en ayrıntılısıdır. Matses dilini konuşan biri bir fiil kullandığı her defasında —en titiz avukatlar gibi— aktardığı olguları tam olarak nasıl öğrendiğini belirtmeye mecburdur. Başka bir deyişle Matsesler epistemoloji ustası olmak zorundadır. Aktardığınız şeyin doğrudan bir deneyim mi (birinin geçtiğini gözlerinizle gördünüz), kanıtlardan hareketle çıkarsanmış bir şey mi (kumda ayak izlerini gördünüz), tahmin mi (günün bu saatinde hep oradan insanlar geçer), yoksa kulaktan dolma bir haber mi (komşunuz birinin geçtiğini gördüğünü söyledi) olduğuna göre ayrı fiil biçimleri vardır. Bir ifade yanlış kanıtsallık biçimiyle söylendiğinde yalan söylenmiş sayılır. Dolayısıyla bir Matses erkeğine kaç karısı olduğu sorulduğunda, o sırada karıları gözünün önünde değilse geçmiş zamanda cevap verecek ve *daəd ikoşh*, "iki tane vardı [yakın geçmişte doğrudan deneyim]" diyecektir. Söylediği aslında "Son baktığımda iki taneydi" gibi bir şeydir. Karıları orada olmadığına göre, beş dakika önce görmüş olsa bile, son gördüğünden beri birinin ölmediğinden ya da bir başka adama kaçmadığından mutlak olarak emin olamaz. Dolayı-

sıyla cevabını şimdiki zamanda kesin bir olgu olarak veremez.

Ama doğrudan deneyimlenen olaylar için doğru fiil biçimini bulmak, çıkarsanmış bir şeyi aktarırken gerekecek kılı kırk yaran hassasiyetle karşılaştırıldığında çocuk oyuncağıdır. Burada Matses dili sizi sadece olayın ne zaman gerçekleştiğini varsaydığınızı belirtmek zorunda bırakmaz, çıkarsamayı ne zaman yaptığınızı da belirtmenizi gerektirir. Köyün hemen dışında yabandomuzu ayakizleri gördüğünüzü ve arkadaşlarınıza oradan hayvanların geçtiğini anlatmak istediğinizi varsayalım. İngilizce "*Wild pigs passed by there*" ("Yaban domuzları oradan geçmiş"), belirtilmesi zorunlu olan bütün bilgiyi içerir. Ama Matseslerde hem olayı ne kadar zaman önce fark ettiğinizi (yani ayak izlerini ne kadar zaman önce gördüğünüzü), hem de olayın (yani domuzların geçişinin) bundan ne kadar zaman önce gerçekleştiğini sandığınızı açığa vurmak zorundasınız. Mesela kısa zaman önce taze izler bulduysanız, yaban domuzlarının siz izleri görmeden kısa süre önce geçtiğini varsayarsınız ve şöyle dersiniz:

kuen – ak – o – şh

geçmiş – DENEYİMDEN AZ ÖNCE – AZ ÖNCE DENEYİMLENİMİŞ – ler
(az önce fark ettim, fark etmemden az önce) "geçmişler"

Kısa zaman önce çok eskiden kalma izler bulduysanız, şöyle dersiniz:

kuen – nédak – o – şh

geçmiş – DENEYİMDEN ÇOK ÖNCE – AZ ÖNCE DENEYİMLENİMİŞ – ler
(az önce fark ettim, fark etmemden çok önce) "geçmişler"

Uzun zaman önce taze izler bulduysanız, şöyle dersiniz:

kuen – ak – onda – şh

geçmiş – DENEYİMDEN AZ ÖNCE – ÇOK ÖNCE DENEYİMLENİMİŞ – ler
(çok önce fark ettim, fark etmemden az önce) "geçmişler"

* Türkçede görülen (di'li) ve duyulan (miş'li) geçmiş zamanların varlığı, kanıtsallık açısından İngilizceden daha ince bir ayırım yapmayı mümkün kılıyor. Bağlam gözardı edilirse, İngilizce cümlelerin düz çevirisi "Yaban domuzları oradan geçti" olurdu. Yani İngilizcede zorunlu olarak aktarılması gereken bilgi, sadece "geçti" kelimesiyle aktarılan bilgiden ibaret. –ç.n.

Uzun zaman önce çok daha eskiden kalma izler bulduysanız, şöyle dersiniz:

kuen – nêdak – onda – şh

geçmiş – DENEYİMDEN ÇOK ÖNCE – ÇOK ÖNCE DENEYİMLENİMİŞ – ler
(çok önce fark ettim, fark etmemden çok önce) "geçmişler"

Matses sistemi her türlü hayal gücünü zorlayacak kadar yabancıdır ve onun kadar ayrıntılı başka bir yerde bulunmamıştır. Matses dili, bir dili konuşanların aktarmaya mecbur oldukları bilgi türleri açısından, dillerin ne kadar esaslı bir çeşitlilik içinde bulunduğunu gösteriyor. Ancak Matses dilinin garipliği, dilin düşünce üzerindeki inandırıcı etkilerinin nerede aranıp nerede aranmaması gerektiğini de aydınlatıyor. Eğer Matses diline ilişkin bilgiler Whorf'un eline geçseydi bunlarla ne yapacağını ya da Matseslerin içinden çıkan bir Whorfçunun İngilizce fiillerin akıl almaz muğlaklığı üzerine neler söyleyeceğini düşünmek insanın içini ürpertiyor. Herhalde böyle bir Matses bilgisi şöyle derdi: "Yalnızca İngiliz dilini ve kendi toplumunun kültürel fikirlerini bilen bir Amerikalının epistemolojiyi hakkıyla kavrayabileceğini düşünmek bana dayanaksız bir varsayım gibi geliyor. İngilizce konuşanlar doğrudan deneyimlenen olaylarla sadece çıkarsanmış olaylar arasındaki farkı anlama yeteneğinden yoksundur, çünkü dilleri olay ile olayın nasıl deneyimlendiğini tek bir plastik sentetik yaratı içinde harmanlayan monist bir evren kavrayışını dayatır onlara."

Ama bunlar laf salatasıdır elbette, çünkü Matses ayrımlarını anlamakta güçlük çekmeyiz ve eğer istersek "Kısa süre önce kendi gözlerimle gördüm ki...", "Uzun süre önce çıkarsadığım gibi...", "Çok uzun zaman önce tahmin ettiğim üzere..." ve benzer sözler kullanarak bu ayrımları ifade edebiliriz. Bu tür bilgiler özellikle önemli olduğunda, mesela tanık sandalyesindeyken böyle ifadeler sıkça kullanılır. Öyleyse İngilizce ile Matses dili arasındaki tek gerçek farklılık şudur: Matses dili kişiyi bir olayı anlatırken bütün bu bilgileri vermek zorunda bırakırken, İngilizce böyle yapmaz.

Kanıtsallık durumunu belirtme gerekliliğinin dilden daha fazla bir şeyleri etkileyen bir zihin alışkanlığına dönüşüp dönüşmediği henüz kimsenin deneysel olarak incelediği bir konu değildir. Ama belli bir dilin düşünce üzerindeki etkisine ilişkin son yıllarda ortaya

atılan güvenilir iddiaların hepsi bu doğrultudadır. (Aklı başında) hiç kimse, bir dili konuşanların anlayışının, zaten o dil sisteminin bir parçası olan kavram ve ayrımlarla sınırlandığını öne sürmeye kalkmaz. Ciddi araştırmacılar daha çok, belirli ifade yollarını kullanmayı küçük yaştan itibaren *alışkanlık* edinmenin sonuçlarını arıyor. Mesela deneyimin belli yönlerine sürekli dikkat etme ihtiyacı, konuşanları belli ayrıntılara özel olarak duyarlı hale getirir ya da özel türde bellek örüntülerine ve çağrışımlara yol açar mı? İlerleyen bölümlerde tam da bu sorulara cevap arayacağız.

Steven Pinker gibi konuya eleştirel yaklaşan kimilerine göre, anadilimizin ne mantıklı akıl yürütme yeteneğimizi ne de karmaşık fikirleri anlama becerimizi kısıtlamıyor oluşu, konunun bütün heyecanını kaçırmıştır. *The Stuff of Thought* (Düşüncenin Hammaddesi) adlı yeni kitabında Pinker şunu öne sürer: Bir dili konuşanların, başka bir dili konuşanlara doğal gelen özel bir biçimde akıl yürütmeyi imkânsız ya da zor bulduğunu şimdiye kadar hiç kimse örnekleyemediğine göre, dilin düşünce üzerindeki diğer etkileri sıradan, sıkıcı hatta entipüftendir. Neyin sıkıcı neyin heyecan verici olduğu kişisel bir zevk meselesidir elbette. Ama ilerleyen sayfalarda, dilin düşünce üzerindeki gerçek etkilerinin, geçmişin uçuk kaçık iddialarından çok farklı olmasına rağmen hiç de sıkıcı, sıradan ve entipüften şeyler olmadığını göstermeyi umuyorum.

Güneşin Doğudan Doğmadığı Yer

Lezzetli Bir Akşam Yemeği

GUUGU YİMİTHİRR dili bir özelliği ile öyle şöhretlidir ki, *Trivial Pursuit* türünden genel kültür oyunları dünyasının vazgeçilmezi olmuştur. Hikâyesi kabaca şöyledir: Temmuz 1770'te Kaptan Cook'un gemisi *Endeavour*, Avustralya'nın kuzeydoğu kıyısında, ileride *Endeavour* adı takılacak bir ırmağın ağzında, ileride Cooktown şehrinin kurulacağı yerde karaya oturur. Geminin tamir edildiği haftalarda Kaptan Cook ve mürettebatı kıtanın yerlisi insanlar ve keseli hayvanlarla temas kurar. Bunların ilkiyle ilişkiler başlangıçta dostçadır. Cook 10 Temmuz 1770 tarihinde günlüğüne şöyle yazar: "Sabah saatlerinde Koyun Kuzey tarafındaki Kum burnuna, mızrakla balık avlamakta kullanacaklarını sandığım, yanında denge uzantıları bulunan küçük bir ahşap Kayık taşıyan dört yerli geldi. Tamamen çıplaktılar, Derileri Odun isi Renginneydi. Vücutları yer yer kırmızıya boyanmıştı ve aralarından birinin üst dudağında ve göğsünde beyaz Çizgiler vardı. Görüntüleri hiç de nahoş değildi; Sesleri yumuşak ve ahenkliydi."

Diğer bazı yerlilereyse daha az saygı gösterilir. Cook'un ve subaylarının günlüklerine dayanan *Account of the Voyages*'da (Yolculukların Zabıt Defteri) bir süre sonra olanlara dair aşağıda anlatılanları okuruz: "Bugün silahıyla karaya çıkan Bay Gore, tartışmalarımıza o kadar konu olan o hayvanlardan birini vurmaya başardı. ... Baş, boyun ve omuzlar vücudun geri kalanına kıyasla çok küçük; kuyruk neredeyse gövde kadar uzun, kuyruksokumunda kalın, uca doğru inceliyor; hayvanın ön ayakları sadece yirmi santim uzunlu-

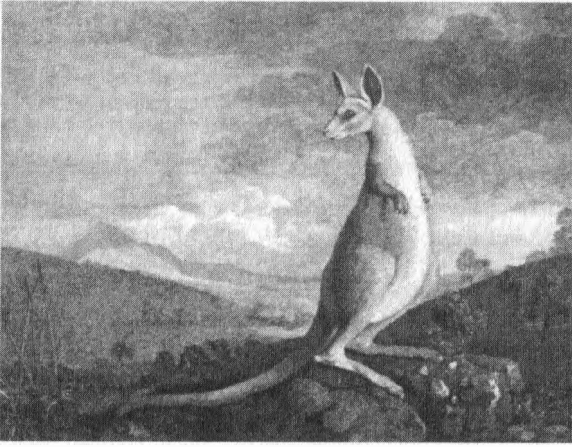
ğunda, arka ayaklarıysa elli beş: dik vaziyette, uzun sıçramalarla ilerliyor; biraz tavşanı andıran kafası ve kulakları dışında, derisi gri veya koyu sıçan rengi, kısa tüylü bir kürkle kaplı. Bu hayvana yerliler *kanguru* diyor. Ertesi gün kangurumuzu akşam yemeğine pişirdik ve son derece lezzetli olduğunu gördük."

Endeavour bir yıl sonra iki kanguru postuyla İngiltere'ye döndü ve hayvan ressamı George Stubbs kangurunun resmini çizmekle görevlendirildi. Stubbs'ın kangurusu kamuoyunun bütün dikkatini üzerine çekti ve hayvan bir anda şöhret oldu. On sekiz yıl sonra ilk canlı örnek, "Botany Körfezi'nden gelen harika kanguru" Londra'ya getirilip Haymarket'ta sergilenmeye başladığında heyecan doruk noktasına ulaştı. İngilizce böylelikle Avustralya Aborjinlerinin dilinden ilk kelimesini kazanmış oldu; hayvanın ünü başka ülkelere yayıldıkça "kanguru", bir Avustralya yerli dilinden ihraç edilip uluslararası kelime hazinesine giren kelimelerin en çok bilineni oldu.

Peki öyle miydi acaba?

Kangurunun Eski Dünya'daki kalıcı popülerliği tartışma götürmez olmasına karşılık, adının gerçekten Avustralya kökenli olduğu kısa sürede tartışılır hale geldi. Çünkü daha sonraki Avustralya kâşifleri kıtanın başka yerlerinde hayvanla karşılaştıklarında, o bölgelerin Aborjinleri uzaktan yakından "kanguru" kelimesine benzeyen bir şey telaffuz etmemişti. Avustralya'nın dört köşesindeki yerliler kelimeyi hiç anlamıyor, hatta bazıları duyduklarında, hayvanın adının İngilizcesinin kendilerine öğretildiğini sanıyordu. Kıtada çok sayıda farklı yerli dili konuşulduğu için, kıtanın diğer taraflarındaki Aborjinlerin kelimeyi tanımaması kendi başına kuşku uyandırıcı değildi. Ama "kanguru" kelimesinin itibarını en çok sarsan şey, Cook Endeavour Irmağı'nın ağzından ayrıldıktan elli yıl sonra, 1828'de aynı yeri ziyaret eden bir başka kâşifin, Kaptan Philip Parker King'in raporuydu. Kaptan King karşılaştığı Aborjinlere hayvanın adını sormuş ve Cook'tan çok daha farklı bir cevap almıştı. Duyduğunu günlüğüne "minnar" veya "meenuah" olarak harflere dökmüştü.

Peki Cook'a 1770'te "kanguru" kelimesini veren o yumuşak ve tatlı sesli yerliler neredeydi? Dilleri neydi? Yoksa Cook kandırılmış mıydı? On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru kelimenin özgünlüğüne ilişkin kuşkular iyice olgunlaşmıştı. 1850'de seçkin bir Şarkiyatçı ve Stamford Raffles'dan sonraki Singapur valisi olan John

George Stubbs'ın "New Holland'dan gelen kanguru" resmi, 1772

Crawfurd, *Journal of Indian Archipelago and Eastern Asia* dergisinde şöyle yazıyordu: "Avustralya kökenli olduğu varsayılan bu kelimenin Avustralya'nın hiçbir dilinde bu tuhaf keseli hayvanın adı olmaması çok ilginçtir. Hayvana bu adı verirken Cook ve arkadaşları bir hata yapmış olmalı. Ama nasıl bir hata, bunu kestirmek mümkün değil." Türlü çeşitli söylentiler, efsaneler hızla yayıldı. Bunların mizahçılar tarafından bugün bile çok severek anlatılan en ünlüsüne göre, Cook "Bu hayvanın adı nedir?" diye sorar; akli karışan yerlilerse ona "Anlamıyorum" diye cevap verirler: "kanguru".

Daha sağduyulu sözlük yazarları ihtiyatlı olmayı seçmiştir. *Oxford English Dictionary*, ben bu satırları yazarken hâlâ internet nüshasında yer alan tanımında zarif bir tedbiri elden bırakmaz: "Kanguru: bir Avustralya yerli dilinde kullanılan bir ad olduğu ifade edilmiştir. Cook ve Banks bunun Queensland'deki Endeavour Irmağı yerlilerinin [söz konusu] hayvan için kullandığı ad olduğunu düşünmüştür."

Antropolog John Haviland'ın, bugünlerde Cooktown'ın elli kilometre kuzeyinde yaşayan ama daha önceleri Endeavour Irmağı'na yakın yerlerde bulunmuş yaklaşık bin kişilik bir Aborjin topluluğu tarafından konuşulan bir dil olan Guugu Yimithirr'i yoğun bir bi-

çimde incelemeye başlamasıyla, 1971 yılında bu Avustralya bilmececi çözüldü. Haviland belli bir tür büyük gri kangurunun Guugu Yimithirr dilindeki adının *gangurru* olduğunu buldu. Artık "kanguru"nun kökeni konusunda kuşkuyla yer yoktu. Peki ama o zaman Kaptan King'in 1820 yılındaki ziyareti sırasında aynı dili konuşanlar neden aynı adı söylememişlerdi? Mesele şu ki, Cook'un adamlarının avladığı büyük gri *gangurru* kıyıya yakın bölgede çok ender olarak görülür. King muhtemelen Guugu Yimithirr dilinde adı farklı olan başka bir tür kanguruyu göstermişti. Ama King'in gördüğü kangurunun hangi türden olduğunu hiçbir zaman bilemeyeceğiz, çünkü "minnar" veya "meenuah" olarak not ettiği kelime hiç şüphe yok ki genel olarak "et" ya da "yenebilir hayvan" anlamına gelen *minha*'dır.

Sonuç olarak Kaptan Cook kandırılmamıştı. Dilsel gözlemleri konusunda Kaptan Cook temize çıktı ve uluslararası kelime hazinesine en ünlü Aborjin ikonasını kazandıran Guugu Yimithirr dili, bütün dünyadaki lüzumsuz bilgi tutkunlarının gönlünde özel bir yer kazandı.

Benmerkezli Koordinatlar ve Coğrafi Koordinatlar

"Öyleyse daracak yerde sıkışıp kalmış bir ayıcığa, onu rahatlatacak sürükleyici bir kitap okur musun?" Bunun üzerine Christopher Robin, Ayıcık Winnie'nin kuzey ucunda oturup ona kitap okudu, Tavşan kardeş de yığıldığı çamaşırı onun güney ucuna astı.

Guugu Yimithirr'in şöhret sahibi olması için daha da iyi bir sebep vardır. Ancak bu sebebi sadece meslekten dilbilimciler ve antropologlar bilir, en hırslı lüzumsuz bilgi avcıları bile ondan habersizdir. Guugu Yimithirr dilinin adı "bu çeşit dil", "bu yoldan konuşma" gibi bir anlama gelir (*guugu* "dil", *yimi-thiir* ise "bu çeşit, bu yoldan" demektir). Adlandırma oldukça yerindedir, çünkü Guugu Yimithirr mekânsal ilişkileri tamamen farklı bir yoldan ifade eder. Mekân içinde nesnelerin yerini belirtme yöntemi bizim için inanılmayacak kadar tuhaftır. Guugu Yimithirr'in bu özelliğinin açığa çıkması mekân dili konusunda büyük ölçekli bir araştırma için ilham kaynağı oldu. Bu araştırmanın bulguları, insan dilinin evrensel özellikleri

olduğu varsayılan şeylerin temelden gözden geçirilmesine önayak oldu ve bize anadilimizin düşünme tarzımızı ne ölçüde etkileyebildiğinin şimdiye kadarki en çarpıcı örneğini sundu.

Birine evinize gelmek için yol tarif ettiğinizi düşünün. Şöyle bir şeyler diyebilirsiniz: "Işıklardan sonra ilk sola dön, solunda bir süpermarket görene kadar devam et. Hemen oradan sağa dön ve yolun sonuna kadar git; tam karşında beyaz bir ev göreceksin. Sağdaki kapı bizimkisi." Kuramsal olarak şöyle de diyebilirsiniz: "Işıkların biraz doğusundan kuzeye dön, batıda bir süpermarket görene kadar devam et. Hemen oradan dosdoğru doğuya, yolun sonuna kadar git. Tam doğu yönünde beyaz bir ev göreceksin. Güneydeki kapı bizimkisi." Bu iki yönerge, aynı güzergâhı tarif etmek açısından birbirine tamamen eşdeğerdir, ama farklı koordinat sistemleri kullanırlar. İlk yönergenin kullandığı *benmerkezli* koordinat sisteminin iki eksenini kendi gövdemize bağlıdır: bir sağ-sol eksenini ve bir ön-arka eksenini. Bu koordinat sistemi ne tarafa dönersek bizimle birlikte döner. Eksenler görüş alanımızla birlikte hareket eder ve döndüğümüzde arkamız ön, solumuz sağ taraf olur. İkinci koordinat sistemi ise pusula yönlerini, Kuzey, Güney, Doğu ve Batı ile tanımlanan sabit coğrafi yönleri kullanır. Bu yönler hareketimizle değişmez; ne kadar kıvrırsak, dönsek kuzeyimizdekiler kuzeyimizde kalır.

Elbette benmerkezli ve coğrafi sistemler, yol tarif etme ya da mekâna dair konuşma imkânlarını tüketmez. Mesela biri eliyle belli bir yönü işaret ederek "Dümdüz böyle git" diyebilir. Ama işi basitleştirmek için benmerkezli ve coğrafi sistemlerin farklılıkları üzerinde yoğunlaşalım. İki koordinat sisteminin de avantajları ve dezavantajları bulunur ve günlük hayatta, bağlama uygunluklarına göre ikisini de kullanırız. Mesela bir doğa yürüyüşünde ya da büyük ölçeklerde yönlendirme söz konusu olduğunda anayönleri kullanmamız son derece olağandır. "Oregon California'nın kuzeyindedir" demek, "Yüzünüzü denize çevirdiğinizde Oregon California'nın sağında kalır" demekten daha doğaldır. Gayet belirgin coğrafi eksenleri olan şehirlerde bile insanlar "yukarı mahalle", "aşağı mahalle" gibi sabit coğrafi kavramlar kullanır. Ama genel olarak şehirde yol tarifi için "sola dön, üçüncü sokaktan sağa gir" türünden benmerkezli koordinatları kullanmak çok daha alışılmıştır. Küçük ölçekli mekânlarda, özellikle binaların içinde benmerkezli koordinatlar da-

ha da baskın hale gelir. Coğrafi kavramlar tamamen ortadan kalkmayabilir (mesela emlakçılar şairane bir edayla "güneye bakan" oturma odalarını övebilir), ama bu coğrafi kavramların kullanımı istisna sayılır. "Asansörden çıkınca güneye doğru yürüyün ve doğudaki ikinci kapıdan girin" demenin ne kadar gülünç olacağını bir düşünün. Ayıcık Winnie, Tavşan kardeşin evinin giriş kapısında sıkıştığında ve göbeği inene kadar bir hafta orada öylece kalması gerektiğinde, yazar A. A. Milne ayıcığın "Kuzey ucu" ve "Güney ucu" diyerek ayıcığın durumundaki umutsuz sabitliği vurgular. Ama jimnastik hocasının ya da bale öğretmeninin "Kuzey kolunu kaldır, güney bacağını doğuya doğru uzat" demesinin ne kadar saçma olacağını bir düşünün.

Benmerkezli sistemi kavrayıp kullanmak neden bize çok daha kolay ve doğal gelir? "Ön" tarafımızın nerede olduğunu, "arka", "sağ", "sol" taraflarımızın nerede bulunduğunu her zaman biliriz de ondan. Bunu bilmek için bir haritaya veya bir pusulaya ihtiyaç duymayız, güneşe ya da kutupyıldızına bakmamız gerekmez; benmerkezli koordinat sistemi gövdemiz ve anlık görüş alanımıza dayandığı için yönleri kendiliğinden hissederiz. Ön-arka eksenini iki gözümüzün ortasından geçen ve burnumuz doğrultusunda dümdüz uzanan, burnumuz ve gözlerimiz ne zaman ve nereye dönerse onlarla birlikte dönen hayali bir doğrudur. Benzer şekilde sol-sağ eksenini de omuzlarımızdan geçer ve duruşumuza göre zorunlu olarak kendini uyarlar.

Buna karşılık coğrafi koordinatlar kendilerini bizim duruşumuza göre uyarlamayan dışsal kavramlara dayanır ve güneşe, yıldızlara ya da arazideki kimi özelliklere göre hesaplanmak (ya da hatırlanmak) zorundadır. Yani genel olarak coğrafi koordinatlara yalnızca gerçekten gerekiyorsa başvururuz – eğer benmerkezli sistem işi görmeye yetmeyecekse ya da coğrafi yönler ("güneye bakan" odaların değerini sergilemek gibi) özel bir anlam taşıyorsa.

Nitekim Kant'tan bu yana felsefeciler ve psikologlar mekânsal düşünmenin doğası itibarıyla benmerkezli olduğunu ve birincil mekân kavramlarımızın gövdemizden geçen düzlemlerden tüetildiğini savundu. Benmerkezli koordinatların birincilliği lehindeki en önemli kozlardan biri tabii ki insan diliydi. Dillerin evrensel olarak benmerkezli koordinatlara dayanmasının, bütün dillerin başka sis-

temlere kıyasla benmerkezli koordinatlara ayrıcalıklı bir konum tanımamasının insan zihninin evrensel özelliklerini gözlerimizin önüne serdiği söyleniyordu.

Ama bütün bunların üzerine Guugu Yimithirr çıkageldi. Ve iki yüzyıl önce dünyaya kanguruyu hediye eden bu çıplak Aborjinlerin Immanuel Kant'ın adını bile duymamış olduklarını fark edip şaşkına döndük. Ya da en azından Kant'ın benmerkezli mekân kavramlarının dil ve zihin açısından birincilliğini konu alan 1768 tarihli makalesini hiç okumamışlardı. Ya da okumuşlarsa bile, Kant'ın çözümlemesini dillerine uygulamayı becerememişlerdi. Öyle veya böyle, neticede dilleri benmerkezli koordinatları hiç kullanmıyordu!

Burnu Güneye Dönük Ağlıyor

Geriye dönüp bakıldığında, 1970'lerde Guugu Yimithirr üzerine araştırmalarına başladığında John Haviland'm bu dili konuşan birilerini bulmuş olması mucize gibi görünür. Zira Aborjinlerin uygarlıkla yakın teması, dillerini korumalarına pek de yardımcı olmamıştı.

Kaptan Cook 1770'te oradan ayrıldıktan sonra, Guugu Yimithirr halkı Avrupalılarla yoğun temastan bir süre sakındılar ve bir yüzyıl kadar büyük ölçüde kendi başlarına kaldılar. Ama daha sonra ilerlemenin neferleri oraya ulaştığında, yıldırım gibi geldiler. 1873' te bölgede, Cook'un *Endeavour*'unun karaya oturduğu noktanın yakınlarında altın bulundu ve –kelimenin tam anlamıyla– bir gecede orada Cook'un adı verilen bir şehir kuruldu. 1873 Ekiminin bir cuma günü, altın arayıcılarıyla dolu yelkenli bir gemi, sessiz, yalnız ve uzak ırmak ağzından içeri girmişti. Cumartesi günüyse, bir yolcunun daha sonra anlattığı üzere, "yeni bir madenci kasabasının ortasındaydık – insanlar sağa sola koşuşturuyor, her yanda çadırlar yükseliyor, atları ve yükleri indiren gemicilerin ve işçilerin bağırması, küçük buhar makinelerinin, vinçlerin, zincirlerin gürültüsüne karışıyordu". Madencileri, Endeavour Irmağı boyunca arazilere yerleşen çiftçiler takip etti. Altın arayıcılarına kazmak için toprak gerekiyordu. Çiftçilere sığırları için su birikintileri ve yine toprak gerekiyordu. Yeni düzende Guugu Yimithirr halkına pek bir yer kalmamıştı. Çiftçiler otlarının yakılmasına ve sığırlarının su birikintilerinden kovalanmasına öfkelendiği için yeni gelen yerleşimcilerin

toprağından yerlileri uzaklaştırmak üzere polis kullanıldı. Aborjinler belli bir ölçüde çatışarak buna karşı koydu ve bu da yerleşimcileri bir yok etme politikası benimsemeye tahrik etti. Cooktown'ın kuruluşundan bir yıl sonra, *Cooktown Herald* gazetesinde yayımlanan bir başyazıda şöyle deniyordu: "Vahşilerle uygarlık karşı karşıya geldiğinde vahşilerin işi biter; ırklarının kaderi böyledir. Bu duruma ne kadar üzülsük üzülelim, uygarlığın ilerleyişi Aborjinlerle çatışma yüzünden durdurulamaz." Tehditler hiç boş değildi: İdeoloji bir "dağıtma" politikası, yani Aborjin yerleşimlerinin silah kullanılarak ortadan kaldırılması şeklinde hayata geçirildi. "Dağıtılmayan" yerliler ya küçük çeteler halinde çalılık araziye çekilmek ya da alkole ve fahişeliğe sürüklendikleri şehre sokulmak zorunda kaldı.

Cooktown'ın kuruluşundan on üç yıl sonra, 1886'da Alman misyonerler tarafından, yitik kabul edilen paganların perişan ruhlarını kurtarmak amacıyla şehrin kuzeyindeki Bedford Burnu'nda Lutherci bir misyon kurdu. Bir süre sonra misyon daha içerilere, Hopevale adı takılan bir yere taşındı. Misyon, bütün bölgedeki ve daha da uzaklardaki sağ kalmış Aborjinler için bir sığınak haline geldi. Hopevale'e gelenler farklı Aborjin dillerini konuşsa da Guugu Yimithirr baskındı ve giderek bütün topluluğun dili haline geldi. Misyonun başındaki Bay Schwartz diye biri Kitabı Mukaddes'i Guugu Yimithirr'e çevirdi. Dile hâkimiyeti orta düzeyde de olsa Schwartz'ın hatalı Guugu Yimithirr'i zamanla, insanların kolayca anlayamadığı ama Kral James İncili İngilizcesi gibi bir kutsallık havasına sahip bir tür "kilise dili" oldu.

Sonraki yıllarda misyon başka sıkıntı ve dertler yaşadı. II. Dünya Savaşı sırasında bütün topluluk güneye zorla göç ettirildi ve Cooktown'a on dokuz yaşında gelmiş ve yarım yüzyıl Guugu Yimithirr halkının arasında yaşamış olan yetmişlik Schwartz düşman ulusa mensup bir yabancı olarak enterne edildi. Bütün bunlara rağmen Guugu Yimithirr dili bir biçimde ruhunu teslim etmemeyi becerdi. 1980'ler boyunca hâlâ dilin özgün halini konuşan yaşlı adamlar bulunuyordu.

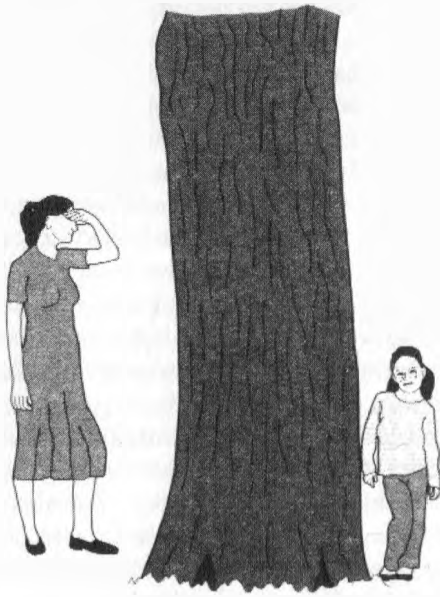
Haviland eski kuşağın konuştuğu haliyle Guugu Yimithirr dilinde yön bildirmek için "sağ" ve "sol" kelimelerinin olmadığını keşfetti. Daha da garibi, nesnelerin yerini tarif etmede kullanılan "önünde" veya "arkasında" için de herhangi bir terim yoktu. Bizim ben-

merkezli sistemi kullanacağımız durumlarda Guugu Yimithirr halkı dört anayönü kullanıyordu: *gungga* (kuzey), *jiba* (güney), *guwa* (batı) ve *naga* (doğu). (Uygulamada bu yönler pusula kuzeyine göre 17 derece kadar sapıyordu, ama bunun burada ilgilendiğimiz konu açısından pek bir önemi yok.)

Guugu Yimithirr dilini konuşanlar bir arabada yer açmak için biraz öteye çekilmenizi isterken, "Biraz doğuya çekil" anlamında *naga-naga manaayi* derler. Masadan biraz geriye çekilmenizi istediklerini anlatmak için "Biraz batıya çekil" anlamında *guwa-gu manaayi* derler. Guugu Yimithirr dilinde "Biraz şu tarafa git" demek bile yadırgatıcıdır. Bunun yerine doğru yönü ekleyerek "Biraz şu tarafa güneye doğru git" demek gerekir. John'un "ağacın önünde" olduğunu söylemek yerine "John ağacın hemen kuzeyinde" derler. İleriden sola dönmenizi söylemek için "Buradan güneye git" derler. Evinizde bir şeyi tam olarak nereye bıraktıklarını anlatmak için "Batıdaki masanın güney ucuna koydum" derler. İspirto ocağını söndürmeniz için, "Düğmeyi doğuya çevir" derler.

1980'lerde bir başka dilbilimci, Stephen Levinson da Hopevale'e geldi ve sonrasında Guugu Yimithirr dilinde yön tarifleriyle ilgili tuhaf deneyimlerinden bazılarını anlattı. Levinson'ın aktardığına göre bir gün, geleneksel bir destanı anlatmakta olan ozan Tulo'yu filme çekerken, Tulo onu durdurmuş ve "Ayağının hemen kuzeyindeki şu büyük karıncaya bak," demiş. Bir başka defasındaysa Guugu Yimithirr dilini konuşan Roger adlı biri, elli kilometre kadar uzaktaki bir dükkânda dondurulmuş balıkların nerede bulunduğunu anlatırken, kolunu sağa uzatıp iki defa parmak şıklatarak "Bu tarafın en sonunda," demiş. Levinson bu hareketin dondurulmuş balıkların dükkânın girişine göre sağ tarafta bulunduğunu gösterdiğini varsaymış. Ama hayır, dükkâna girdiğinde balıkların girişin solunda olduğunu fark etmiş. Peki Roger neden sağ tarafı işaret etmişti? Aslında sağ tarafı işaret etmemişti. Kuzeydoğuyu işaret etmiş ve konuştuğu kişinin dükkâna girdiğinde balıkları dükkânın kuzeydoğu köşesinde araması gerektiğini anladığını ummuştu.

İşler gittikçe daha ilginçleşiyor. Guugu Yimithirr dilini konuşan yaşlılara bir televizyon ekranında kısa bir sessiz film gösterilip filmde oynayanların hareketlerini anlatmaları istendiğinde, cevapları, baktıkları televizyonun duruşuna göre değişiyordu. Televizyon ku-

zeye bakıyor, ekrandaki adam yaklaşıyor görünüyorsa, yaşlılar adamın "kuzeye doğru geldiğini" söylüyordu. Genç biri, yaşlılar gördüklerini anlattıklarında televizyonun hangi yöne baktığının her zaman anlaşıldığına dikkat çekmişti.

Guugu Yimithirr dilini konuşanlardan bir kitabın içindeki resmi betimlemeleri istendiğinde bile coğrafi yönlerle bağlanma aynen korunur. Kitabın üst tarafının kuzeye baktığını varsayın. Eğer resimde bir kadının solunda duran bir adam varsa, Guugu Yimithirr dilini konuşan kişi "Adam kadının batısında" diyecektir. Kitabın üst tarafını doğuya çevirdiğinizde ise, aynı resme bakarak "Adam kadının kuzeyinde" diyecektir. Mesela yukarıdaki resmi Guugu Yimithirr dilini konuşan biri şöyle betimleyecektir (yüzünün hangi yöne baktığını tahmin edin): *bula gabiir gabiir* ("iki kız"), *nyulu nubuun yindu buthiil naga* ("birinin burnu doğuya dönük"), *nyulu yindu buthiil naga* ("ötekinin burnu güneye dönük"), *yugu gaarbaarr yulili* ("arada bir ağaç duruyor"), *buthiil jibaarr nyulu baajiiljil* ("burnu güneye dönük ağlıyor").

Yüzünüz kuzeye dönük bir halde kitap okuyorsanız ve Guugu Yimithirr dilini konuşan biri ileri gitmenizi isterse "Daha doğuya git" diyecektir, çünkü sayfalar doğudan batıya doğru çevrilir. Yüzünüz güneye dönük olarak kitaba bakıyorsanız eğer, bu defa da tabii ki "Daha batıya git" diyecektir. Rüyalarında bile dört anayön vardır. Birisi rüyasında nasıl cennete girdiğini, kendisi kuzeye doğru ilerlerken Tanrının nasıl ona, güneye doğru yaklaştığını anlatmıştır.

Guugu Yimithirr dilinde "sol el" ve "sağ el" için kelimeler vardır. Ama bunlar yalnızca her elin doğasında var olan özelliklerinden söz ederken (mesela "Bunu sol elimle kaldıramam, ama sağ elimle kaldırabilirim" demek için) kullanılır. Elin belli bir andaki konumunun belirtilmesi gerektiğinde "batı tarafındaki el" gibi bir ifade kullanılır.

Bizim dilimizde biz ne zaman, ne tarafa dönersek, koordinatlar da bizimle döner. Guugu Yimithirr için eksenler hep sabit kalır. Farkı görsel olarak canlandırmanın bir yolu, GPS navigasyon sistemlerindeki iki ekran seçeneğini düşünmektir. Bu cihazların çoğu, "yukarısı kuzey" ya da "yukarısı sürüş yönü" biçiminde iki ekran seçeneği sunar. "Yukarısı sürüş yönü" modundayken kendinizi hep ekranın tam yukarısına doğru hareket ediyor görürsünüz, ama siz döndükçe çevrenizdeki sokaklar da ekranda döner. "Yukarısı kuzey" modundayken ise sokaklar ekranda hep aynı konumda kalır ama sizi temsil eden ok farklı yönlerle döner, mesela güneye doğru yol alıyorsanız ok aşağı doğru hareket eder. Bizim dilsel dünyamız esas olarak "yukarısı sürüş yolu" modundadır; Guugu Yimithirr dilindeyse yalnızca "yukarısı kuzey" modunda konuşulabilir.

Dudağının Deniz Tarafında Bir Kırıntı Kalmış

Bu haberlere verilen ilk tepki, hikâyeyi canı sıkılan Aborjinlerin birkaç saf dilbilimciye oynadıkları bir oyun olarak görüp gözardı etmek olabilirdi. 1920'lerde yeniyetme Samoalı kızlar antropolog Margaret Meade'e palavradan cinsel özgürlük masalları anlatmamış mıydı? Guugu Yimithirr halkı Kant'ı duymamış olabilirdi, ama bir biçimde *Uzak Zif Adası Seyahatnamesi*'ni ellerine geçirmiş ve Zifçe *külş* ve *gulş* kavramlarını saçmalıkta sollayacak bir şeyler uydurmak istemiş

olamazlar mıydı? Ama dünyanın geri kalanıyla bu kadar uyumsuz, bu kadar olmayacak bir şeyi nasıl uydurmuşlardı?

Sonradan anlaşıldı ki, Guugu Yimithirr sanıldığı kadar sıradışı değilmiş. Bir kere daha tanıdık olanla doğal olanı karıştırmışız: Ben-merkezli sistemin insan dilinin evrensel bir özelliği olarak ortalıkta salınabilmesi, hiç kimsenin farklı biçimde işleyen dilleri derinlemesine incelemekle uğraşmamış olması yüzündenmiş. Geriye dönüp bakınca, pek çok dilde bulunan bu kadar çarpıcı bir özelliğin, üstelik akademik belgeler ipuçlarıyla dolup taşarken, bu kadar uzun bir süre fark edilmeden kalması garip görünüyor. Mekâna ilişkin ("batı ayağın" veya "Doğu tarafındaki tütünü bana uzatır mısın" türünden) alışılmadık konuşma biçimlerine dair kayıtlar dünyanın çeşitli dilleri üzerine hazırlanmış raporlarda yer alıyordu, ama bu alışılmadık ifadelerin tek tük rastlanan tuhaflıkların ötesine gidip gitmediği açık değildi. Çok sayıda farklı dilde mekânsal koordinatların sistematik olarak incelenmesi için Guugu Yimithirr gibi aşırı uçta bir örnek gerekmişti. Ancak bundan sonra kimi dillerin daha önce evrensel ve doğal sanılan durumdan radikal bir sapma gösterdiği anlaşılmaya başladı.

Bir kere, Avustralya'da coğrafi koordinatlara dayanarak iş görmek çok yaygındır. Batı Avustralya'daki Kimberley'de Djaru dilinden Alice Springs civarında konuşulan Warlbiri'ye ve bir zamanlar Queensland'de konuşulan Kayardild'e kadar, Aborjinlerin çoğunun dili Guugu Yimithirr tarzındadır (ya da en azından bir zamanlar öyleydi). Bu özellik uzak Avustralya kıtasına özgü bir garabet de değil: Esas olarak coğrafi koordinatlara dayanan dillerin, Polinezya'dan Meksika'ya, Bali ve Nepal'den Namibya ve Madagaskar'a kadar dünyanın dört bir tarafına dağılmış olduğu da anlaşıldı.

Guugu Yimithirr dışında şimdiye kadar en çok ilgi toplayan "coğrafi dil" yerkürenin öbür tarafında, güneydoğu Meksika yaylalarında bulunuyor. Aslında Maya dili Tzeltal ile bambaşka bir bağlamda daha önce karşılaşmıştık. (Tzeltal Berlin ve Kay'in 1969 tarihli renk terimleri çalışmasındaki dillerden biriydi. Tzeltal dilini konuşanların, dillerindeki "maşil" renginin en iyi örneği olarak yeşil ya da berrak mavi tonları seçmesi Berlin ve Kay'in evrensel odak kuramı için esin kaynağı olmuştu.) Tzeltal dilini konuşanlar, kabaca güneye doğru yükselen, kuzeye doğru aşağı eğimli bir sıradağın ya-

macında yaşar. Onların coğrafi eksenleri, Guugu Yimithirr'den farklı olarak pusula yönleri kuzey-güney ve doğu-batıya değil, yöredeki arazinin bu öne çıkan özelliğine dayanır. Tzeltal dilinde yönler "yokuş aşağı", "yokuş yukarı" ve yokuş yukarı - yokuş aşağı eksenine dik eksenin her iki yönü için "yanlamasına" şeklindedir. Yanlamasına belli bir yön belirtmek gerektiğinde konuşan, "yanlamasına" ile belirli bir yer adını birleştirerek "yanlamasına X yönünde" der.

Öne çıkan arazi özelliklerine dayanan coğrafi koordinat sistemlerine dünyanın başka köşelerinde de rastlanır. Mesela Fransız Polinezyası'ndaki Markiz Adaları'nda ana eksen deniz-kara karşıtlığı ile tanımlanır. Dolayısıyla Markiz Adaları'ndan biri, masadaki tabağın "bardağın kara tarafında" bulunduğunu ya da "dudağının deniz tarafında" bir kırıntı kalmış olduğunu söyler. Anayönlerle arazi özelliklerini birleştiren sistemler de vardır. Endonezya'nın Bali adasında eksenlerden biri güneşe (doğu-batı) dayanırken, diğeri arazi özelliğine dayanır, yani bir yandan "denize doğru", öbür yandan Bali'deki Hindu tanrılarının evi olan kutsal yanardağ Gunung Agung yönünde, "dağa doğru" uzanır.

Yukarıda bir dans öğretmeninin "Şimdi kuzey kolunu kaldır ve doğu tarafına üç adım at" demesinin saçmalığın şahikası olacağını söylemiştim. Ama burada neyin komik olduğunu anlamayacaklar da var dünyada. Kanadalı müzikolog Colin McPhee, 1930'larda Bali'de, adadaki müzik geleneklerini araştırarak birkaç yıl geçirdi. *A House in Bali* (Bali'de Bir Ev) adlı kitabında McPhee, dansa büyük bir yeteneği ve hevesi olan Sampih adlı genç bir oğlandan söz eder. Köylerinde uygun bir dans hocası olmadığından, dansın esaslarını öğrenmesi için çocuğu başka bir köye götürmek istemiş ve annesini ikna etmiş. İşleri ayarladıktan sonra Sampih'i hocasına götürmüş, beş gün sonra çocuktaki ilerlemeyi görmek üzere tekrar gelme sözü vererek çocuğu orada bırakmış. Sampih öyle yetenekliymiş ki, McPhee beş gün sonra geldiğinde onu ileri düzeyde bir dersin ortasında bulacağından eminmiş. Ama geldiğinde Sampih'i neredeyse kederden hasta olmuş bir halde bulmuş. Dans hocası da öfkeliymiş. Bu çocuğa dans etmeyi öğretmek imkânsız, demiş hoca; Sampih yapmasını istediği hiçbir şeyi anlamıyormuş. Neden? Çünkü Sampih "dağa doğru", "denize doğru", "doğu" ve "batı" gibi yönlerin hiçbirini bilmiyor, bu yüzden de "dağa doğru üç adım" veya "doğuya doğru eğil"

dendiğinde ne yapacağını şaşırıyormuş. Kendi köyündeyken Sampih'in bu yönlerle hiç sıkıntısı yokmuş, ama daha önce köyünden hiç çıkmadığı, arazi de ona yabancı geldiği için yönleri karıştırıyor ve serseme dönüyormuş. Hoca kaç defa dağ tarafını gösterdiyse de, Sampih hep unutuyormuş. Her şey boşunaymış.

Peki hoca neden Sampih'in yapmasını istediklerini başka bir şekilde anlatmamış? Kendisine sorsak, herhalde "öne doğru üç adım at", "arkaya eğil" demenin saçmalığın şahikası olacağını söyleyerek cevap verirdi.

Kusursuz Yön Duygusu

Buraya kadar aktardıklarım sadece olgular. Size acayip görünebilirler; bu kadar yakın bir tarihte keşfedilmiş olmaları da kesinlikle acayıptır, ama dünyanın farklı bölgelerinden toplanmış bulgular bu olguların hakikiliği konusunda kuşkuya yer bırakmıyor. Ancak yine de dile ilişkin olgulardan bunların zihin üzerindeki etkilerine geçtiğimizde, riskli alana girmiş oluruz. Farklı kültürler kesinlikle insanları mekân hakkında kökten farklı biçimlerde *konusmaya* zorluyor. Ama bu durum ile de konuşanların mekâna dair farklı biçimlerde *düşündükleri* anlamına mı gelir? Şimdi Whorf alarını verilmiş, kırımızı ışıklar yanıp sönmeye başlamış olmalı. Bir dilde belli bir kavram için bir kelime yoksa, bu ille de o dili konuşanların söz konusu kavramı anlamayacağı anlamına gelmez.

Nitekim Guugu Yimithirr dilinde konuşanlar, İngilizce konuşuklarında sol ve sağ kavramlarını mükemmelen anlar. İronik bir şekilde, aralarında bazıları İngilizce konuşanların anayönleri anlamayı beceremeyeceği yolunda bir tür Whorfçu düşünceye bile kapılmıştır. John Haviland, geleneksel Guugu Yimithirr masallarını İngilizceye çevirmek için bir yerliyle yaptığı bir çalışmayı aktarır. Masallardan birinde İngilizce konuşanların son derece doğal bulacağı ve anlayacağı bir ifadeyle, "Cooktown havaalanının batısındaki" bir lagün varmış. Ama Guugu Yimithirr dilinde konuşan yerli birden şöyle demiş: "Beyaz adamlar bunu anlamazlar. İngilizcesinde 'havaalanına giderken sağ taraftaki' desek daha iyi olacak."

Benmerkezli koordinatların yokluğunun Guugu Yimithirr halkının zihinsel ufku nasıl sınırlayabileceğini boşu boşuna araştır-

mak yerine, Boas-Jakobson ilkesine dönmeli ve dillerin nelerin aktarılmasına *izin verdiğini* değil nelerin aktarılmasını *zorunlu kıldığını* aramalıyız. Bu özel durumda doğru soru, mekânsal bilgi iletmek için coğrafi yön belirtme gerekliliğinin Guugu Yimithirr dilini konuşanlarda hangi zihinsel alışkanlıkları geliştirmiş olabileceği sorusudur.

Soru böyle kurgulandığında cevap aşikâr görünür, ama yine de şaşırtıcıdır. Guugu Yimithirr dilini konuşmak için uyanık olduğunuz her an anayönlerin nerede olduğunu bilmeniz gerekir. Kuzeyin, güneyin, doğunun, batının nerede olduğunu tam olarak bilmeniz lazımdır, yoksa en temel bilgileri bile karşı tarafa aktaramazsınız. Dolayısıyla, böyle bir dili konuşabilmek için zihninizde gece gündüz demeden, mola vermeden, tatil yapmadan çalışan bir pusula olması gerekir.

Nitekim Guugu Yimithirr halkında tam da böyle şaşmaz bir pusula bulunur. Sabit anayönlerin konumlarını her zaman akıllarında tutarlar. Görüş mesafesi ne olursa olsun, sık bir ormanın içinde ya da dümdüz ovada, içeride veya dışarıda, dururken ve hareket ederken, hep hedefi tam on ikiden vuran bir yön duyguları vardır. Stephen Levinson Guugu Yimithirr dilini konuşanları alışık olmadıkları yerlere gezilere götürmüş ve yön bulma yetilerini sınamıştır. Bölgelerinde düz bir hat izleyerek yol almak pek mümkün değildir; sık sık bataklıkların, mangrovların, ırmakların, dağların, kumulların, ormanların, yaya gidiliyorsa yılan kaynayan çayırın etrafından dolanmak gerekir. Buna rağmen, görüş mesafesi sıfır olan sık ormanın ortasına, hatta mağaraların içine gidildiğinde bile hiç tereddüt etmeden anayönleri doğru olarak gösterebilmişlerdir. Bilinçli bir hesap yapmazlar: "Ayağının kuzeyindeki karınca" demeden önce güneşe bir göz atıp hesaplamak için bir an bile duraksamazlar. Sanki kusursuz bir yön duyguları vardır. Nasıl mutlak kulağa sahip biri, çalınan her notayı nota aralıklarını hesaplamadan bilirse, onlar da kuzeyin, güneyin, doğunun, batının nerede olduğunu öyle hissederler.

Benzer hikâyeler Tzeltal dilini konuşanlar için de anlatılır. Levinson gözleri bağlanan birinin karartılmış bir evde kendi çevresinde yirmi kere döndürüldüğünü anlatır. Hâlâ gözleri bağlı bir halde ve başı dönerken, adam rahatça "asıl yokuş aşağı" yönünü gösterir. Bir kadın doktora görünmek için bir pazar kasabasına gider. Kasa-

baya ya hiç gelmemiş ya da çok ender gelmiştir; bulunduğu eve ise kesinlikle daha önce hiç girmemiştir. Odada kendisine değişik gelen bir düzeneği, lavaboyu göstererek kocasına sorar: "Yokuş yukarı muslukta sıcak su mu var?"

Guugu Yimithirr halkı bu yön duygusunu doğal bulur ve ona kesin gözüyle bakar. Nasıl ki siz önünüzün, arkanızın, sağınızın, solunuzun nerede olduğunu nasıl bildiğinizi açıklayamazsanız, onlar da anayönleri nasıl bildiklerini açıklayamazlar. Kesin olarak söylenebilecek bir şey varsa, cevap olarak en aşikâr aday, yani güneşin konumu, bel bağladıkları tek etken değildir. Uçakla Melbourne gibi üç saatlik uçuş mesafesinde olan uzak yerlere giden çok sayıda kişi, güneşin tam olarak doğudan doğmadığı gibi tuhaf bir hisse kapıldıklarını aktarmıştır. Hatta birisi güneşin doğudan doğmadığı bir yere gitmiş olduğu konusunda ısrar bile etmiştir. Bu, tamamen farklı bir coğrafi bölgeye gittiklerinde Guugu Yimithirr dilini konuşan insanların yön duygusunun aksadığını gösterir. Ama daha önemlisi, kendi ortamlarında güneşin konumundan başka ipuçlarına da bel bağladıklarını, hatta bu ipuçlarının baskın çıkabildiğini gösterir. Levinson yerlilerden *kendi* yön duygusunu geliştirecek birtakım ipuçları istediğinde, ona belli ağaçların açık ve koyu renkli taraflarına, termit yuvalarının konumlanışına, belli mevsimlerde esen rüzgârların yönüne, yarasaların ve göçmen kuşların uçuşuna, sahil bölgesindeki kumulların dizilimine dikkat etmesini söylemişlerdir.

Ama daha işin başındayız. Guugu Yimithirr benzeri bir dili konuşmak için gereken yön duygusu şimdiki zamanın ötesine de uzanmalıdır. Geçmiş deneyimleri nasıl aktarılır acaba? Uzun süre önce bir müzede gördüğünüz bir resmi tasvir etmenizi istediğimi düşünün. Muhtemelen zihin gözünüzle gördüğünüz şeyi tasvir edersiniz: Sütçü kız bir masanın üstündeki tasa süt koymaktadır. Soldaki pencereden içeri giren ışık kızın arkasındaki duvarı aydınlatır, gibi. Ya da yıllar önce Büyük Bariyer Resifi üzerinde yelkenli tekneniz alabora olduğunda yaşadığınız dramatik olayı anımsamaya çalışıyorsunuz diyelim. Tekne sola doğru devrilmeden hemen önce sağ taraftan suya atlamıştınız; yüzerek uzaklaşırken tam karşınızda bir köpekbalı-

ğđ görmüştünüz ve bu sırada... Canınızı kurtarıp hikâyeyi anlatabil-diyseniz, olayı aşğı yukarı benim bu söylediklerime benzer bir biçimde, o andaki konumunuza göre aktarırdınız. Tekneden "sağa doğru" atlamak, "karşınızdaki" köpekbalığı... Tam olarak hatırlamayacağınız şey, siz güneye doğru yüzerken köpekbalığının kuzeyden mi geldiğı yoksa doğuya yüzerken batıdan mı geldiğı olurdu. Neticede tam karşınızda bir köpekbalığı varken anayönleri düşünme-zdiniz bile. Benzer şekilde, müzeyi ziyaret ettiğinizde, resmin sergilendiğı odanın anayönlere göre konumlanışını çıkartmış olsanız bile, şimdi resimdeki pencerenin kızın kuzeyinde mi doğusunda mı olduğunu hatırlıyor olmanız neredeyse ihtimal dışıdır. Zihin gö-züyle gördüğünüz, karşısında durduğunuzda görüldüğü haliyle res-im olacaktır sadece.

Ama Guugu Yimithirr benzeri bir dil konuşuyorsanız, bu tür bir hafıza işe yaramaz. "Kızın solundaki pencere" diyemeyeceğinize göre, pencerenin kızın kuzeyinde mi, güneyinde mi, doğusunda mı, batısında mı olduğunu hatırlamak zorundasınız. Aynı şekilde, "karşındaki köpekbalığı" da diyemezsiniz. Olayı anlatabilmek için, aradan yirmi yıl geçmiş olsa bile köpekbalığının hangi anayönde olduğunu belirtmek zorunda kalırsınız. Dolayısıyla her anınız anayönler de resmin parçası olacak biçimde saklanmalıdır beyninizde.

Yok artık mı diyorsunuz? John Haviland, Guugu Yimithirr dilinde konuşan Jack Bambi adlı birini, köpekbalığı kaynayan sularda teknesinin alabora oluşunu ve kıyıya yüzüp kurtuluşunu yaşlı arkadaşlarına anlatırken filme çekmişti. Jack ve başka biri, McIvor Irmağı'ndaki bir misyon birimine misyonun teknelerinden biriyle kıyafet ve erzak götürüyormuş. Bir fırtınaya yakalanmışlar ve tekneleri bir girdaba kapılıp alabora olmuş. İkisi de suya atlamış, kıyıya kadar beş kilometre yüzmüşler. Ama misyona döndüklerinde, Bay Schwartz'ın onların mucizevi kurtuluşuna sevinmekten çok teknenin kaybına üzüldüğünü görmüşler. İçeriğı bir yana, hikâyenin ilginç yanı, baştan sona anayönlerle birlikte hatırlanmış olmasıdır: Jack Bambi teknenin batı tarafından, arkadaşı doğu tarafından suya atlar, kuzeye doğru yüzen dev bir köpekbalığı görürler.

Acaba Jack anayönleri hikâyeyi anlatırken mi uydurmuştu? Tamamen tesadüf eseri, Stephen Levinson iki yıl sonra aynı adamı aynı hikâyeyi anlatırken tekrar filme çekti. İki anlatıştaki anayönler

birbirine tamamen uyuyordu. Daha da ilginç Jack'in hikâyesini anlatırken yaptığı el hareketleriydi. 1980'de çekilen ilk filmde Jack'in yüzü batıya dönüktü. Geminin nasıl devrildiğini anlatırken elini ileri doğru savuruyordu. 1982'de yüzü kuzeye dönük oturuyordu. Hikâyenin düğüm noktasına, teknenin devrildiği âna geldiğinde devrilme hareketini elini sağdan sola savurarak gösteriyordu. Ama tabii el hareketini böyle aktarmak tamamen yanlış. Jack elini sağdan sola savurmuyordu; her iki seferinde de elini doğudan batıya doğru savuruyordu aslında! Bir an bile düşünmeden teknenin hareketinin doğru coğrafi yönünü korumuştur. Ayrıca kazanın olduğu yıl bölgede güçlü güneydoğu rüzgârları estiği kaydedilmişti, dolayısıyla teknenin doğudan batıya doğru devrilmesi çok olasıydı.

Levinson, Hopevale'den bir grup adamın başka Aborjin gruplarla arazi meselelerini tartışmak üzere civardaki en yakın şehir olan ve 250 kilometre kadar güneyde bulunan Cairns'e arabayla gidişini de anlatır. Toplantı, arka sokaktan ya da otoparktan girilen bir binada, penceresiz bir odadadır; yani bina ile şehrin planı arasındaki ilişki bir ölçüde belirsizleşmiştir. Yaklaşık bir ay sonra, dönmüş oldukları Hopevale'de Levinson toplantıya katılanlardan birkaçına odanın konumlanışına ve toplantıda konuşanların konumuna ilişkin sorular sorar. Baş konuşmacının, karatahtanın ve odadaki diğer eşyaların anayönler açısından konumlanışına ilişkin gayet isabetli –ve herkesin hemfikir olduğu– cevaplar alır.

Masaları Çevirmek

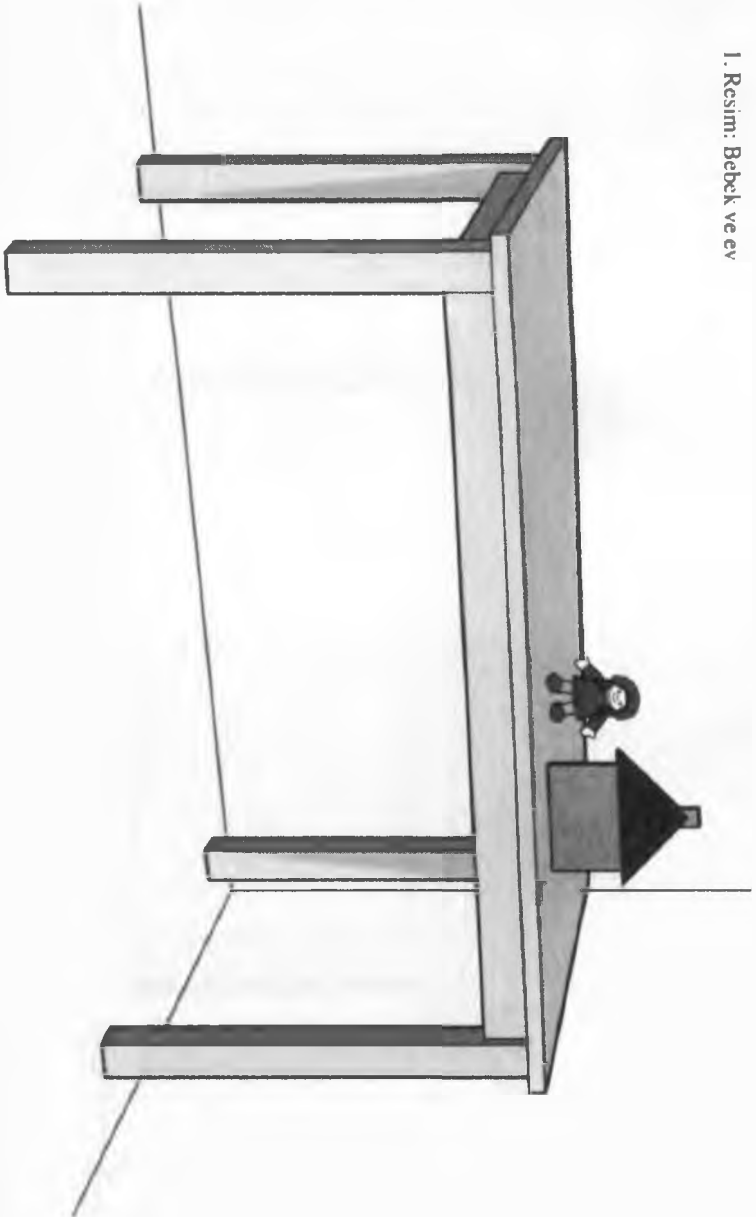
Buraya kadar şunu saptamış bulunuyoruz: Guugu Yimithirr dilini konuşanlar, gördükleri şeyleri, anayönleri belirten işaretler de hep resmin parçası olacak biçimde hatırlamak durumundadır. Dolayısıyla bizim dikkat etmediğimiz, farkında bile olmadığımız fazladan bir mekânsal bilgi katmanını akılda tutmak zorunda olduklarını söylemek neredeyse bir totolojidir. Ne de olsa "dükkânın kuzeydoğu köşesindeki balıklar" diyen insanların, balıkların dükkânın kuzeydoğu köşesinde olduğunu hatırlaması gerekir. Çoğumuz (o an için hangi yönde olduğunu kestirebilsek de) balıkların dükkânların kuzeydoğu köşelerinde olduğunu hatırlamadığımıza göre, Guugu

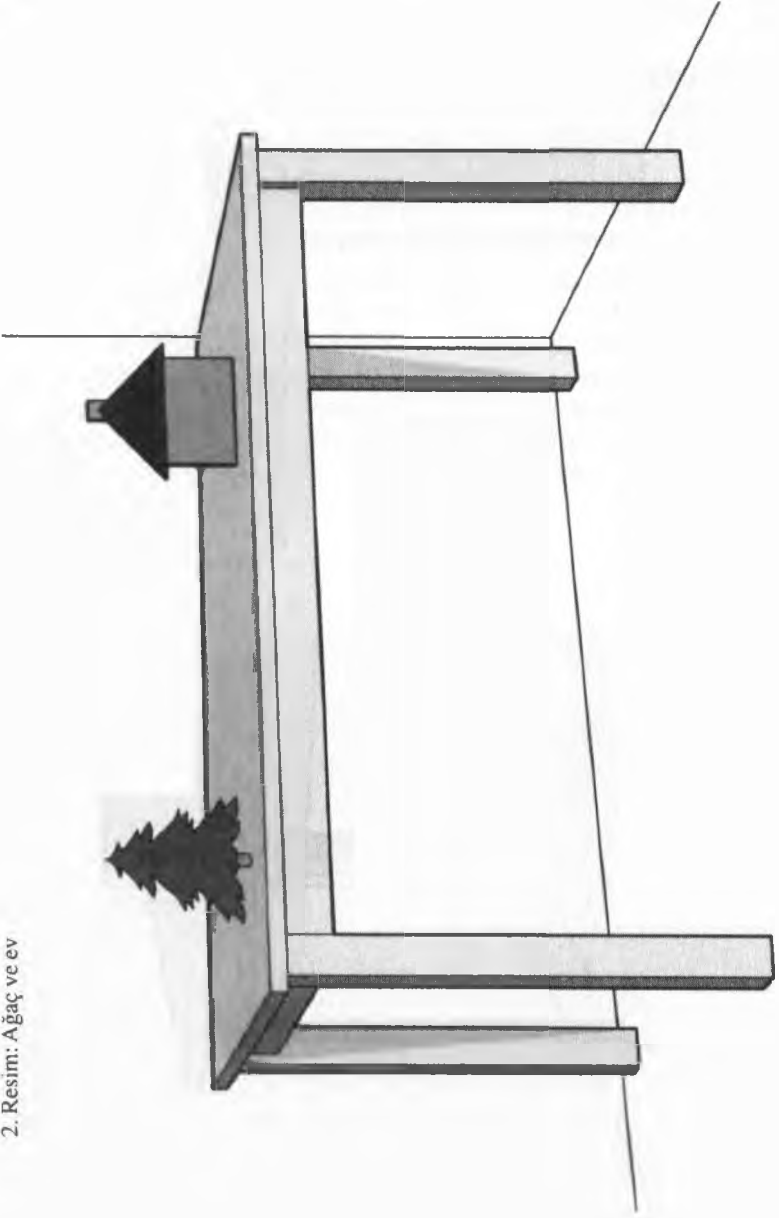
Yimithirr dilini konuşanlar bizim kaydetmediğimiz mekân bilgilerini kaydediyor ve hatırlıyor demektir.

Daha tartışmalı bir soru, bu farkın, Guugu Yimithirr dilini konuşanların ve bizim aynı gerçekliğin farklı versiyonlarını hatırladığımız anlamına gelip gelmediğidir. Acaba Guugu Yimithirr dilinin dünyaya dayattığı anayön işaretleri ağı, onların bir mekândaki nesnelerin düzenini bizden farklı tasavvur etmesini ve hatırlamasını mı sağlar?

Araştırmacıların bu soruları cevaplamak için nasıl deneyler tasarladığına geçmeden önce, küçük bir hafıza oyunu oynayalım. Siz bir masaya yerleştirilmiş birkaç oyuncak içeren bazı resimler göstereceğim. Toplam üç oyuncak nesne bulunuyor, ama siz bir resimde en fazla ikisini göreceksiniz. Yapmanız gereken, daha sonra resmi tamamlamak üzere yerlerini aklınızda tutmak. Bir ev ve bir bebek gördüğünüz 1. resim ile başlıyoruz. Konumlarını ezberleyince sonraki sayfaya geçin.

1. Resim: Bebek ve ev

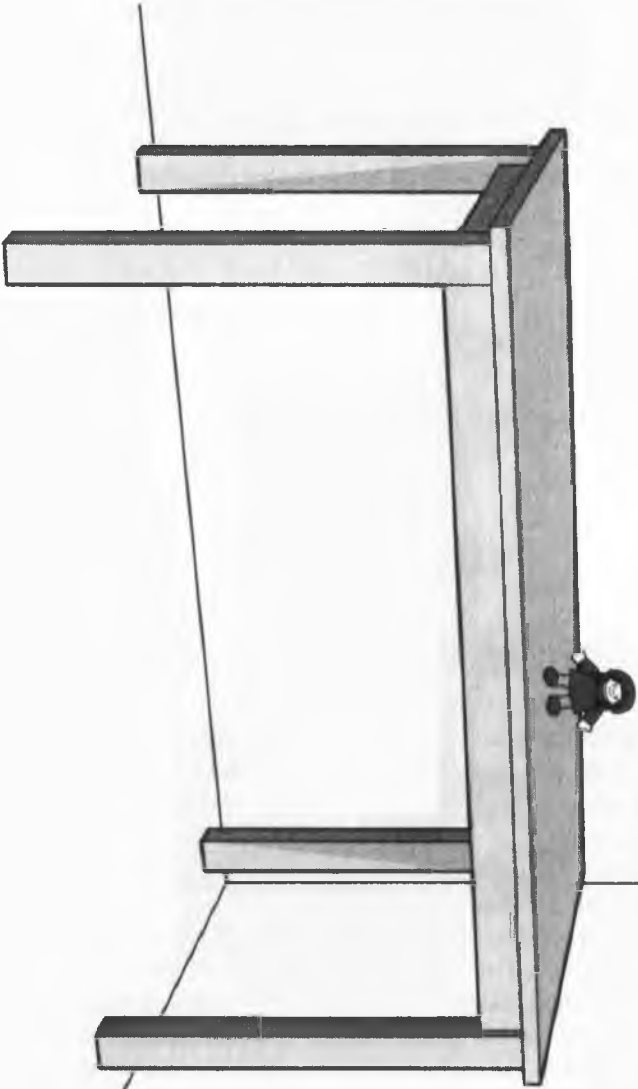

2. Resim: Ağaç ve ev

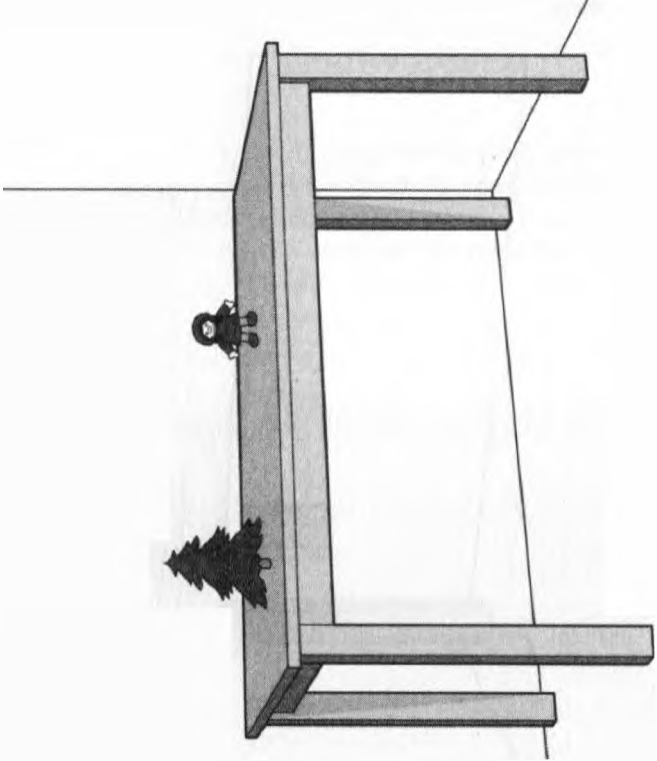
Şimdi 2. resimde önceki resimdeki evi ve yeni bir nesneyi, bir ağacı görüyorsunuz. Bu ikisinin konumunu da ezberleyin, ardından sonraki sayfaya geçin.

Son olarak 3. resimde masada sadece bebeği görüyorsunuz. Şimdi, size oyuncak ağacı verdiğimi ve önceki iki resimdeki konumlarla uyumlu olacak şekilde ağacı masaya yerleştirmenizi istediğimi düşünün. Nereye koyardınız? Sonraki sayfaya geçmeden önce (zihninizden ya da başka bir biçimde) koyacağınız yeri masada işaretleyin.

3. Resim: Yalnızca bebek

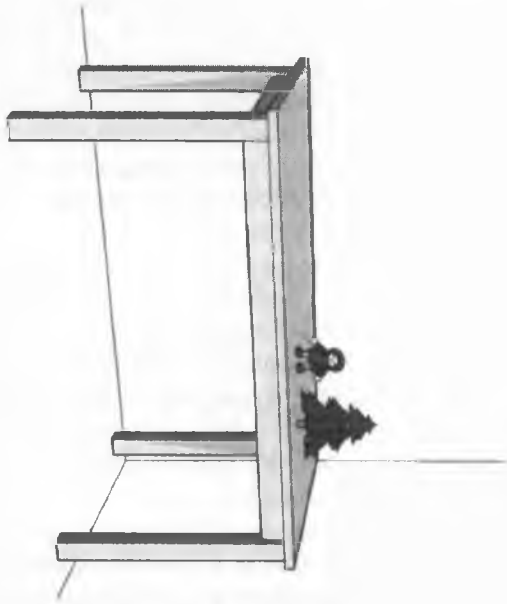

Çok zor bir oyun değil ve ağacı nereye koyduğunuzu tahmin etmek için kâhin olmak gerekmiyor. Apaçık belli ipuçlarını kullanarak aşağı yukarı 4. resimdeki gibi bir yere koymuş olmalısınız: Başta kız evin hemen solunda duruyordu, ağaç ise epey soldaydı. Dolayısıyla ağaç kızın epey solunda olmalı. Eğer bir zorluk varsa, o da bu kadar basit soruların neden sorulduğunu anlamakta...

4. Resim

Mesele şu ki, Guugu Yimithirr ya da Tzeltal dilini konuşanlar, sizin önerdiğiniz çözümü hiç de apaçık belli bir şey olarak görmezler. Nitekim onlara böyle bir soru sorulduğunda resmi çok farklı bir

5. Resim

biçimde tamamlamışlardı. Ağacı kızın sol tarafında bir yere değil, 5. resimdeki gibi öteki tarafına, sağına yerleştirmişlerdi.

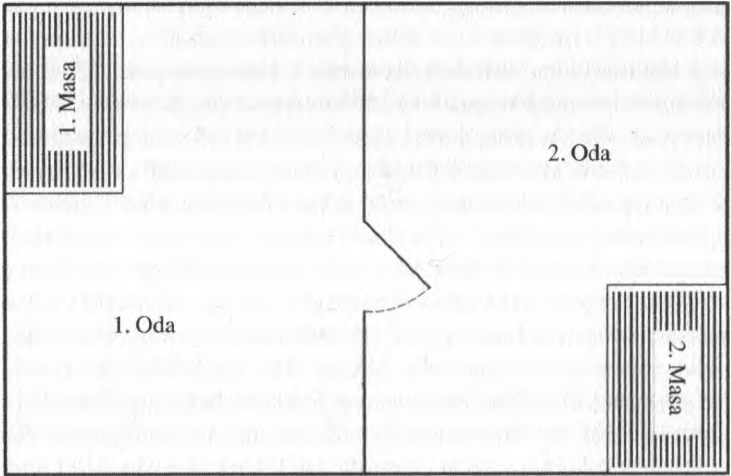
Peki bu kadar basit bir işte nasıl böylesine bir hata yapmışlardı? Kusura bakmayın ama aslında çözümlerinde hiç de hata yapmamışlardı. Hatayı onların ne yaptığını betimlerken ben yaptım, çünkü söylediğim gibi ağacı "kızın sağına" koymamışlardı. Kızın güneyine koymuşlardı. Eğer benmerkezli değil de coğrafi koordinatlarla düşünülürse çözümlerinin son derece anlaşılır olduğu görülür. Bunu görmek için kitabı yüzünüz kuzeye dönük okuduğunuzu varsayalım. (Ne tarafta olduğunu biliyorsanız, kafanızın karışmaması için kuzeye dönebilirsiniz.) 1. resme bir defa daha baktığınızda evin kızın güneyinde olduğunu göreceksiniz. 2. resimde ise, ağaç evin güneyindedir. Öyleyse ağaç evin, ev de kızın güneyinde olduğuna göre, açıkça ağaç kızın daha güneyinde olmalıdır. Dolayısıyla resmi tamamlarken ağacı kızın güneyine koymak son derece anlaşılır bir şeydir.

İki çözümün böyle farklılaşmasının sebebi 2. resmin diğer resimlere göre 180 derece döndürülmüş olmasıdır. Benmerkezli koordinatlarla düşünen bizler resmin böyle döndürülmesini otomatik olarak hesaba katıp gözardı ederiz. Öyle ki, resmin döndürülmesi masanın üzerindeki nesnelerin yerleşimini nasıl hatırladığımıza etki etmez. Ama coğrafi koordinatlarla düşünen biri masanın döndürülmesini gözardı etmez, dolayısıyla aynı yerleşimi farklı bir şekilde hatırlar.

Levinson ve Nijmegen'deki Max Planck Enstitüsü'nden meslektaşlarının gerçekleştirdiği deneylerde, iki masa bir kitabın ardışık sayfalarında değil, (yandaki resimde olduğu gibi) bitişik odalardaydı. Deneye katılanlara önce birinci odada bulunan masadaki düzenleme gösteriliyor, ardından denekler karşı odaya geçirilip ikinci masadaki ikinci düzenlemeye bakıyor, son olarak da onlardan ilk odaya geri gelip bilmeceyi çözmeleri ve ilk masadaki resmi tamamlamaları isteniyordu. Sıralama önceki resimlerde olduğunun aynısıydı, ama gerçek hayatta gerçek masalar kullanılıyordu. Deneyin farklı dilleri konuşanlarla çok sayıda çeşitlemesi yapıldı. Bu deneylerin sonucu, deneye katılanların seçtiği çözümlerle dillerinde tercih edilen koordinat sistemi arasında güçlü bir bağıntı olduğunu gösterdi. Guugu Yimithirr ve Tzeltal gibi coğrafi dilleri konuşanlar coğrafi çözümü seçerken, İngilizce gibi benmerkezli dilleri konuşanlar eziçi çoğunlukla benmerkezli çözümü seçiyordu.

Belli bir açıdan bu deneylerin sonuçlarının ne dediği ortadadır, ama birkaç yıldır bu sonuçların önemine ilişkin bir tartışma da sürüyor. Levinson sonuçların benmerkezli koordinatları kullanan dilleri konuşanlarla coğrafi koordinatları kullanan dilleri konuşanlar arasındaki derin bilişsel farklılıkları kanıtladığını öne sürerken, başka araştırmacılar Levinson'ın iddialarının bir bölümünü eleştiriyor. Akademik tartışmalarda âdet olduğu üzere, anlaşmazlığın büyük kısmı, iyi tanımlanmamış terimler üzerine ağız dalaşından ibaret: Dilin etkisi "bilişsel yetileri yeniden yapılandırmaya" (artık bu ne anlama geliyorsa) yetecek kadar güçlü müdür? Olgusal düzeyde ise deneylere karşı getirilen ana itiraz, seçilen çözümün deneyin yapıldığı fiziksel ortamdan kolayca etkilenebileceği yolundadır.

Mesela, (masayı iki odanın da sağ tarafına yerleştirip hemen soluna dolap koymak gibi bir yöntemle) iki odayı benmerkezli bakış

açısından aynı görünecek biçimde düzenleyerek, benmerkezli çözümün tercih edilmesi teşvik edilebilir. Ya da (deney açık havada, arazinin coğrafi özelliklerinin göze çarpacağı bir yerde sürdürülüp) çevre coğrafi bakış açısına göre düzenlenerek coğrafi çözüm desteklenebilir. Bu nokta genel olarak gayet yerinde olsa bile, Levinson'ın deneyinde iki oda benmerkezli bakış açısından tamamen aynı görünecek şekilde düzenlenmiş olduğu için, Guugu Yimithirr türü dilleri konuşanların seçtiği çözümü daha da "tuhaf" bir hale getirmeye yarıyor. Deneyde masa iki odada da sağdaydı (dolayısıyla odaların birinde kuzeyde, birinde güneydeydi) ve bütün diğer mobilyalar bu şekilde düzenlenmişti. Guugu Yimithirr ve Tzeltal dillerini konuşanlar bu "olumsuz" koşullara rağmen, yine de ezici çoğunlukla coğrafi çözümü seçmişti.

Bütün bunlar bizim ve Guugu Yimithirr dilini konuşanların "aynı gerçekliği" bazen farklı hatırladığımız anlamına gelir mi? En azından, bizim için aynı görünen iki gerçekliğin onlara farklı görünmesi açısından, cevap evet olmalıdır. Döndürme işlemini genellikle gözardı eden bizler, sadece bir döndürme işlemiyle birbirinden ayrılan iki düzenlemeyi aynı gerçeklik olarak algılarız, ama döndürme işlemini gözardı edemeyen onlar iki farklı gerçeklik olarak algılar. Algı farkını gözünüzde canlandırmanın bir yolu şu durumu düşün-

mektir: Diyelim ki Guugu Yimithirr dilini konuşan bir arkadaşınızla birlikte geziye çıktınız ve bütün koridorları birbirine benzeyen o otel zincirlerinden birinde kalıyorsunuz. Oda numaranız 1264, arkadaşınız ise tam karşınızdaki 1263 numaralı odada kalıyor. Arkadaşınızın odasına gittiğinizde, sizin odanızın tıpkısını görürsünüz: girişin solunda aynı küçük koridor ve banyo, sağ tarafta aynı aynalı dolap, ana odada solda aynı yatak, arkasında yarı çekilmiş aynı kirli kahverengi perdeler, sağda duvara dayalı aynı ince uzun masa, masanın sol köşesinde aynı televizyon, sağ tarafında aynı telefon ve minibar. Kısacası aynı odayı iki defa görmüş gibi olursunuz. Oysa arkadaşınız sizin odanıza geldiğinde, odanızı kendisinininkinden farklı, her şeyi tersyüz olmuş bulur. Odalar (187. sayfadaki 1. ve 2. odalar gibi) karşılıklı olduğundan ve benmerkezli bakış açısından aynı görünecek şekilde düzenlendiklerinden, birinin kuzeyi diğerinin güneyi gibidir. Arkadaşınızın odasında yatak kuzeydeyken sizinkinde güneydedir, onun odasında batıda olan telefon sizinkinde doğudadır. Dolayısıyla siz aynı odadan iki tane görür ve hatırlarken Guugu Yimithirr dili konuşan arkadaşınız iki farklı oda görecek ve hatırlayacaktır.

Bağıntı mı, Neden-Sonuç İlişkisi mi?

En baştan çıkarıcı ve en sık rastlanan mantık hatalarından biri bağıntıdan nedenselliğe sıçramaktır: yani iki olgu arasında bağıntı olduğu için birinin diğerine yol açtığını varsaymak. Bu tür akıl yürütmeyi abese irca etmek için, dilin saç renginizi etkilediği şeklinde yeni ve parlak bir kuram öne sürüyorum. Özel olarak, İsveççe konuşmanın saçlarınızı sarı, İtalyanca konuşmanın ise siyah yaptığını iddia ediyorum. Kanıt mı? İsveççe konuşanların çoğunun saçları sarıdır. İtalyanca konuşanların çoğunun saçları da siyahtır. İşte ispat ortada. Bu su götürmez mantıksal akıl yürütmeye şöyle cılız itirazlarınız olabilir: Dil ve saç rengi arasındaki bağıntıya ilişkin olgularınız tamamen doğrudur. Ama İsveçlilerin sarı, İtalyanların siyah saçlı olmasına başka bir şey sebep olmuş olamaz mı? Mesela genler? Ya da iklim?

Dil ve mekânsal düşünce konusunda buraya kadar sadece iki olgu arasındaki bağıntıyı ortaya koymuş olduk: Birincisi, farklı diller

farklı koordinat sistemlerine bel bağlar; ikincisi, bu dilleri konuşanlar mekânı farklı biçimlerde algılar ve hatırlar. Elbette baştan beri arada basit bir bağıntıdan fazlasının bulunduğu ve anadilin mekânsal hafıza ve yönelme örüntülerine sebep olan önemli bir etken olduğunu ima ediyorum. Peki buradaki bağıntının da dil ve saç rengi arasındaki bağıntı gibi sadece görünürde olmadığından nasıl emin olabiliriz? Neticede dilin kendisi bir insanda yön duygusunu *doğrudan doğruya* yaratmaz. Guugu Yimithirr dilini konuşanların, hangi ipuçlarına dayanarak kuzeyi ayırt ettiklerini tam olarak bilemeyiz belki, ama yönleri çarpıcı bir güvenle saptayabilmelerini ancak fiziksel çevrelerinden edindikleri ipuçlarıyla başardıklarından kesinlikle emin olabiliriz.

Yine de burada öne sürdüğümüz görüş, Guugu Yimithirr gibi bir dilin, yön duygusuna ve coğrafi hafızaya *dolaylı olarak* yol açtığıdır. Çünkü yalnızca coğrafi koordinatlar aracılığıyla iletişim kurma teamülü konuşanları daima yönlerin farkında olmak zorunda bırakır, gereken çevresel ipuçlarına hep dikkat etmeye ve kendi yönelme durumlarındaki değişimleri hassas biçimde akılda tutmaya zorlar. John Haviland'ın tahminlerine göre, normal bir Guugu Yimithirr konuşmasında *her on kelimeden biri* kuzey, güney, doğu veya batıdır ve kelimeye çoğu zaman çok belirli el hareketleri eşlik eder. Başka bir deyişle Guugu Yimithirr dilinde günlük iletişim, olabilecek en erken yaşlardan itibaren coğrafi yönler konusunda en sıkı eğitimi sunar. Çevrenizdeki insanların söylediği en basit şeyleri anlama konusunda pusulanızın şaşmaması için, ömrünüzün her ânında anayönleri hesaplama ve hatırlama alışkanlığını geliştirirsiniz. Bu zihin alışkanlığı neredeyse bebeklikten kafanıza sokulduğu için de kısa sürede çaba harcamayı gerektirmeyen, farkına bile varmadığınız doğal bir huy haline gelir.

Dil ile mekânsal düşünce arasındaki nedensel ilişki bu yüzden dil ve saç rengi durumuna kıyasla daha akla uygundur. Ancak akla uygunluk ispat demek değildir. Nitekim Peggy Li, Lila Gleitman ve Steven Pinker gibi kimi psikolog ve dilbilimciler mekânsal hafıza ve yönelmeyi etkileyen birincil etkenin dil olduğu iddiasını eleştirir. *The Stuff of Thought* adlı kitabında Pinker, insanların mekânsal düşünceyi dille ilişkisiz sebeplerle geliştirdiğini ve dillerin yalnızca, konuşanların zaten belli bir koordinat sistemiyle düşündüğü olgu-

sunu *yansıttığını* iddia eder. Birincil olarak coğrafi koordinatları kullananların küçük kırsal toplumlar olduğuna, buna karşılık bütün büyük şehirleşmiş toplumların ağırlıklı olarak benmerkezli koordinatları kullandığına dikkat çeker. Bu tartışmasız olgudan, bir dilde kullanılan koordinat sisteminin büyük ölçüde fiziksel çevre tarafından belirlendiği sonucunu çıkarır: Bir şehirde yaşıyorsanız zamanınızın çoğunu binaların içinde geçirirsiniz, dışarı çıktığınızda bile sağa, sola, sonra ışıklardan bir daha sola dönmek yönünüzü bulmanın en kolay yoludur; dolayısıyla çevre öncelikli olarak benmerkezli koordinatlarla düşünmenizi teşvik eder. Diliniz de benmerkezli koordinatlarla düşündüğünüz olgusunu yansıtır sadece. Öte taraftan Avustralya çalılıklarındaki bir göçebeyseniz ne yol vardır ne de iki sokak sonrasında sola döneceğiniz trafik ışıkları; dolayısıyla benmerkezli yönler çok daha az kullanışlıdır, coğrafi koordinatlarla düşünmek size daha doğal gelir. Sonunda mekâna ilişkin nasıl bir konuşma tarzı benimsediğiniz ise, düşünme tarzınızın sadece bir belirtisi olacaktır.

Dahası, der Pinker, yalnızca benmerkezli ve coğrafi koordinatlar arasındaki seçimi değil, bir dilin hangi özel türden coğrafi koordinatları kullanacağını da çevre belirler. Tzeltal sisteminin öne çıkan coğrafi arazi özelliklerini, buna karşılık Guugu Yimithirr sisteminin ise pusula yönlerini kullanması tesadüf değildir. Tzeltal dilini konuşanların çevresine görünür bir arazi özelliği, yamacın yokuş yukarı ve yokuş aşağı yönleri egemendir; dolayısıyla bu eksenin daha belirsiz pusula yönlerinin yerine tercih edilmesi doğaldır. Guugu Yimithirr çevresinde ise arazinin böyle öne çıkan bir özelliği bulunmaz, bu yüzden eksenlerinin pusula yönlerine dayanması şaşırtıcı değildir. Kısacası, Pinker, hangi koordinatlarla düşüneceğimize bizim adımıza çevre tarafından karar verildiğini, mekânsal düşünmenin mekân dilini belirlediğini ve tersinin söz konusu olmadığını iddia eder.

Pinker'ın dile getirdiği olgular tartışılmaz nitelikte de olsa, çevrenin belirleyiciliğine dair görüşleri pek çok açıdan inandırıcı değildir. Elbette her kültürün çevresine uygun bir koordinat sistemi hedefine yönelmesi akla uygundur. Yine de farklı kültürlerin hatırı sayılır ölçüde serbestlik derecesi olduğunu bilmek canalcı önem taşır. Mesela Guugu Yimithirr fiziksel çevresinde (büyük ölçekli alanlarda)

coğrafi koordinatların ve (küçük ölçeklerde) benmerkezli koordinatların *ikisini birden* kullanmayı imkânsızlaştıran hiçbir şey yoktur. Geleneksel bir avcı-toplayıcının "ayağının kuzeyinde bir karınca var" yerine "ayağının önünde bir karınca var" demesini engelleyen makul bir sebep bulunmaz. Neticede küçük ölçekli mekân ilişkilerini tasvir etmek için "ayağının önünde" demek, Londra'da ya da Manhattan'da bir büronun içinde olduğu kadar Avustralya çalılıkalarında da makul ve kullanışlıdır. Bu sadece kuramsal bir nokta değildir: Guugu Yimithirr benzeri çok sayıda toplumda hem benmerkezli hem de coğrafi koordinatlar kullanılır. Avustralya'da bile, Kuzey Toprakları'nda konuşulan Jaminjung dili gibi yalnız coğrafi koordinatlara dayanmayan Aborjin dilleri vardır. Yani Guugu Yimithirr dilinin yalnızca coğrafi koordinatları kullanması, fiziksel çevrenin veya avcı-toplayıcı hayat tarzının doğrudan doğruya dayattığı bir şey değildir. Bir kültürel uzlaşımdır. Guugu Yimithirr karıncalarının bir Guugu Yimithirr ayağının "önünde" dolanmayı kategorik olarak reddetmesi doğanın emri değil, kültürel bir tercihin dile gelişidir.

Dahası, benzer çevrelerde konuşulan ama farklı koordinat sistemlerine dayanan tuhaf dil çiftleri de vardır. Tzeltal mesela, yukarıda gördüğümüz gibi, neredeyse yalnızca coğrafi koordinatları kullanır; ama Meksika'daki farklı bir kırsal topluluğun konuştuğu bir başka Maya dili olan Yukatek dili ağırlıklı olarak benmerkezli koordinatlarla iş görür. Kuzey Namibya savanlarındaki Hai||om Buşmanlarının mekâna ilişkin konuşma tarzları Tzeltal ve Guugu Yimithirr dillerinde olduğu gibidir. Buna karşılık, benzer bir çevrede yaşayan komşu Botswana'daki Kgalagadi kabilesi ağırlıklı olarak benmerkezli koordinatlara bel bağlar. Ayrıca iki antropolog yukarıda gördüğümüz masa deneyi türünden çalışmalarla Hai||om ve Kgalagadi dillerini konuşanları karşılaştırdığında, Hai||om dilini konuşanların çoğu (bizim sezgilerimize ters düşen) coğrafi çözümleri önerirken, Kgalagadi dilini konuşanlar benmerkezli çözümlere meyletmiştir.

Yani dillerin koordinat sistemleri bütünüyle çevre tarafından belirlenmiş olamaz; bu ise farklı kültürlerin tercihte rol oynamış olduğu anlamına gelir. Nitekim bütün bulgular, kültürün koordinat sistemi üzerindeki etkisini anlayanın en iyi yolunun "kısıtlı özgürlük" formülüne başvurmak olduğunu söylüyor. Doğa –burada fiziksel çevre– verili bir dilde kullanımı makul olan koordinat sistemi türle-

rine belli kısıtlar getirir. Ancak bu kısıtlar altında, farklı seçeneklerden birini seçmek için hatırı sayılır bir özgürlük vardır.

Pinker'ın çevrenin belirleyiciliği görüşünde bir başka kritik hata daha vardır: Pinker bebeğin ya da küçük çocuğun çevreyle doğrudan etkileşime girmediğini, ancak yetiştirme ve eğitim aracılığıyla etkileştiğini gözden kaçırır. Bu noktayı aydınlatmak için iki farklı konuyu birbirinden kesinlikle ayrı tutmamız gerekir. Birincisi, hangi tarihsel sebeplerin belli bir toplumu belli bir koordinat sisteminde karar kılmaya götürdüğü sorusudur. Bizim asıl üzerinde durduğumuz ikinci konu ise, diyelim John Smith adlı, Guugu Yimithirr türü bir dili konuşan somut bir bireyin yetişmesinde neler yaşadığı, özellikle de mükemmel yön duygusu kazanmasını neye borçlu olduğudur. John'un yeteneklerini yirmi yaş civarında, sayısız av seferine çıktıktan, vahşi doğada binlerce saat yürüdükten sonra edindiğine ilişkin bulgular olduğunu varsayın. Bu yeteneğin oluşumunda dilin büyük bir rol oynadığına ilişkin iddia bu durumda oldukça zayıflardı. Yön duygusunun çevre etkilerine doğrudan bir cevap olarak gelişmiş olması, gereken eğitim ve idmanın avlanma ve doğa yürüyüşü deneyiminden gelmesi çok daha muhtemel görünürdü. Ancak biliyoruz ki coğrafi koordinat sistemi çok küçük bir yaşta öğrenilir. Tzeltal dilini konuşan çocuklar üzerine yapılan incelemeler, coğrafi kelime dağarcığını iki yaşından itibaren kullanmaya başladıklarını, dört yaşına geldiklerinde nesnelerin düzenini betimlemek için coğrafi koordinatları doğru biçimde kullandıklarını ve yedi yaşında sistemi kullanmada ustalaştıklarını gösteriyor. Maalesef topluluklarında İngilizce egemen olduğu için Guugu Yimithirr çocukları sistemi artık hiç öğrenmiyor. Ama Bali çocuklarına ilişkin incelemeler Tzeltal çocuklarının durumuna benzer sonuçlar veriyor: Bali'de çocuklar üç buçuk yaşından itibaren coğrafi koordinatları kullanıyor ve sekiz yaşlarında ustalaşıyor.

İki, üç, hatta sekiz yaşındayken, toplumunun yüzyıllar, hatta bin yıllar önce neden şu ya da bu koordinat sistemini seçmiş olduğu veya bu sistemin çevresine uygun olup olmadığı konusunda John Smith'in hiçbir fikri yoktur. Büyüklerinin sistemini olduğu gibi öğrenmek zorundadır. Coğrafi sistemi doğru kullanmak yönlere dair kesintisiz ve şaşmaz bir farkındalık gerektirir; bu yüzden John Smith mükemmel yön duygusunu çok küçükken, bu duygunun fiziksel

çevrede hayatta kalmanın veya avlanmanın gereklerine doğrudan bir cevap olamayacağı kadar genç bir yaşta geliştirmelidir.

Bütün bunlar, konuşup düşündüğünüz koordinat sisteminin çevre tarafından değil yetiştirilme tarzınız tarafından –ya da başka bir deyişle kültür aracılığıyla– belirlendiğini kanıtlıyor. Elbette yetiştirilme tarzının sadece dili içermediği söylenerek buna itiraz edilebilir. Yani Tzeltal ya da Guugu Yimithirr dilini konuşan birinin yetiştirilmesinde, coğrafi düşünmeye yol açan birincil nedenin başka bir şey değil de dil olduğunu varsayamayız. Konuşabilmek ve başkalarını anlayabilmek için yönleri sürekli hesaba katma ihtiyacının buradaki ana sebep olduğunu daha önce öne sürmüştüm. Ama en azından kuramsal olarak, çocukların, coğrafi düşünme tarzını tamamen farklı bir gerekçeyle –mesela çok genç yaştan itibaren yoğun bir yön bulma eğitimi tabi tutulmaları sebebiyle– geliştirmeleri ihtimali yok sayılamaz.

Aslında bizim kendi benmerkezli koordinat sistemimizdeki bir örnek, sağ-sol asimetrisi, temkinli olmamız konusunda bizi uyarır. Batılı yetişkinlerin çoğu sağ-sol ayrımını düşünmeden yapar ama çocuklar bu ayrımda ustalaşırken büyük zorluk çeker ve işi epey ileri bir yaşta becerirler. Çocukların çoğu okul çağlarında bu kavramlarla pasif olarak bile baş edemez ve on bir yaşına kadar kendi dillerinde aktif olarak sağ ve solu kullanmaz. Bu kavramların böylesine geç benimsenmesi ve özellikle de çocukların bu ayrımda ancak (okuma yazma öğrenmeyi ve harflerin sağa-sola dönüklüğüne dikkat etmeyi de gerektiren) okul eğitiminin kaba kuvveti aracılığıyla ustalaşması, sağ-sol ayrımının sadece günlük iletişim gereksinimleri aracılığıyla ediniliyor olma ihtimalini zayıflatıyor.

Bizim benmerkezli sistemimizdeki sağ-sol ayrımı nedensellik konusunda sonuçlara atlamamamız için bizi uyarır uyarmasına, ama sağ-sol kavramlarının geç benimsenmesiyle coğrafi koordinatların erken benimsenmesi arasındaki çarpıcı fark, ikinci durumda dilin neden açık arayla en muhtemel sebep olduğunu da altını çizerek ortaya koyar. Bali'de çocuğu başı belli bir yöne bakacak biçimde yatırmak gibi, coğrafi öğeler içeren dini uygulamaların varlığına ilişkin bulgular bir yana, çocuklara küçük yaşta coğrafi koordinatların öğretilmesine dair bir bulgu yoktur. Dolayısıyla öylesine küçük bir yaşta, yön bulma konusunda yoğun bir eğitim sağlayacak tek

muhtemel mekanizma dildir – yani gündelik hayatın en basit durumları hakkında başkalarıyla iletişim kurabilmek için yönleri bilme gereksinimidir.

Sonuç olarak dil ile mekânsal düşünce arasındaki ilişkinin sadece bir bağıntı değil bir neden-sonuç ilişkisi olduğu ve anadilin kişinin mekâna dair düşünme tarzını etkilediği görüşünün lehinde güçlü kanıtlar vardır. Somut bir örnekle Guugu Yimithirr gibi, konuşanları sürekli coğrafi koordinatları kullanmaya zorlayan bir dil, bize bu kadar garip ve ulaşılmaz gelen mükemmel bir yön duygusunu ve buna uygun hafıza örüntülerini ortaya çıkarmada canalcı bir etken olmalıdır.

Guugu Yimithirr dili dünyaya "kanguru" kelimesini miras olarak bıraktıktan iki yüzyıl sonra, bu dili konuşanlardan geriye kalan son kişiler dünyaya zorlu bir felsefe ve psikoloji dersi verdiler: Mekâna ilişkin dilin ve düşüncenin evrensel yapıtaşları olarak görülen kavramlar olmadan da bir dilin pekâlâ iş görebileceğini kanıtladılar. Bunu öğrenmek bizim kendi dilimizin kavramlarına ışık tuttu. Sağduyumuz bu kavramların bize doğa tarafından bahşedildiğini yeminle söyleyebilir, ama bu sadece sağduyumuz bu kavramları kullanan bir kültürde gelişmiş olduğu için böyle görünür. Guugu Yimithirr dili, doğanın bir parçası kılığına girmiş kültürel uzlaşımlara göz alıcı –renk terimlerinden bile daha parlak– bir örnek teşkil eder.

Dahası, Guugu Yimithirr dilinin esinlediği araştırmalar dilin düşünceyi nasıl etkilediğine ilişkin şimdiye kadarki en çarpıcı örneği sunmuştur. Bu araştırmalar, küçük yaşta kazanılan konuşma alışkanlıklarının nasıl zihin alışkanlıkları yaratabileceğini, bu zihin alışkanlıklarının nasıl konuşmanın çok daha ötesine giden, yön bulma yeteneği, hatta hafıza örüntüleri gibi sonuçlar doğurabileceğini göstermiştir. Guugu Yimithirr tam son anda, kendi günbatımıyla yitip gitmeden hemen önce vermiştir dersini. John Haviland'ın 1970'lerde en yaşlı konuşanlarının aracılığıyla kaydetmeye başladığı "katıksız" dil, o kuşağın son üyeleriyle birlikte, bütün dillerin kaçınılmaz sonunu tatmıştır. Guugu Yimithirr dilinden sesler Hopevale'de hâlâ duyulmaktaysa da, dilin kendisi İngilizcenin etkisi altında şid-

detli bir basitleşmeye maruz kalmıştır. Konuşanlar arasında yaşlılar –en azından İngilizce değil Guugu Yimithirr dilinde konuştuklarında– hâlâ anayönleri oldukça sık kullanmaktaysa da elli, yaşın altındakiler sistemi gerçekten kavramış olmaktan uzaktır.

Sadece farklı işleyen diğer diller gerektiği gibi anlaşılmadığı için ana Avrupa dillerinin başka hangi özelliklerini doğal ve evrensel saymaktayız acaba? Bunu hiç öğrenemeyebiliriz. Diğer bir deyişle, eğer dünya görüşümüzde rahatsızlık verici yeni uyarlamalar yapma düşüncesi gözümüzü korkutuyorsa, böyle özellikleri keşfetme ihtimalinin her dakika biraz daha azaldığını bilmek içimizi rahatlatabilir. Guugu Yimithirr ile birlikte başka yüzlerce "tropik dil" uygarlığın ilerlemesiyle parçalanıp yok oluyor. Muhafazakâr tahminlere göre iki ya da üç kuşak içinde bugünkü altı bin küsur dilin en azından yarısı, en başta da bize doğal görünenden gerçekten farklı olan uzak kabile dilleri yok olacak. Her geçen yıl bütün dillerin esas olarak İngilizce ya da İspanyolca gibi işlediği fikri gerçeğe daha yakın bir hale geliyor. Pek yakında "standart ortalama Avrupa-lı" tarzının insan dillerinin tek doğal modeli olduğu iddiası olgularla doğrulanabilir hale gelecek, çünkü ondan kayda değer ölçüde ayrılan dil kalmayacak. Ama bu içi boş, kof bir hakikat olacak.

Ancak, düşünce tarzında dikkat çekici farklılıklar doğuracak kadar garip bir biçimde işleyen dillerin yalnızca uzak kabile dilleri olduğu izlenimine kapılmamak için, ana Avrupa dillerinin de kayda değer bir çeşitlilik gösterdiği ve bu yüzden dilin düşünce üzerindeki etkisini daha yakından hissedebileceğimiz iki alanı keşfe çıkacağız şimdi.

Cinsiyet ve Sentaks

EN HOŞ ama en gizemli şiirlerinden birinde Heinrich Heine üstü karlı bir çam ağacının güneşin kavurduğu doğulu bir palmiyeye duyduğu özlemi anlatır. Şiir şöyledir:

Ein Fichtenbaum steht einsam
Im Norden auf kahle Höh'.
Ihn schläfert; mit weißer Decke
Umhüllen ihn Eis und Schnee.

Er träumt von einer Palme,
Die, fern im Morgenland,
Einsam und schweigend trauert
Auf brennender Felsenwand.

Victoria çağıının büyük melankoliklerinden biri olan İskoç şair James Thomson (1834-82; *Mevsimler*'in şairi, yine İskoçyalı James Thomson, 1700-1848, ile karıştırmayın), Heine'nin şiirindeki suskun umutsuzlukta içini titreten bir duygudaşlık yakalamış olmalı. Thomson özellikle çevirileriyle hayranlık toplamıştı. Yukarıdaki şiirin çok sayıda İngilizce çevirisi bulunur ama Thomson'ın yaptığı, bunlar arasında hâlâ en sık alıntılananıdır:

A pine-tree standeth lonely
In the North on an upland bare,
It standeth whitely shrouded
With snow, and sleepeth there.

It dreameth of a Palm Tree
Which far in the East alone
In mournful silence standeth
On its Ridge of burning stone

(Yalnız bir çam ağacı
Kuzeyde, çıplak dağda
Uyur, kardan ve buzdan
Yorganına sarılı.

Düşünde bir palmiye,
Uzaklarda, Doğuda
Kavrulan bir yamaçta
Ağlar yalnız başına.)

Çınlayan kafiyeleri ve iç içe geçen aliterasyonuyla, Thomson'ın çevirisi, terk edilmiş çamın ve palmiyenin yalıtılmışlıklarını, bulundukları yere umutsuzca çakılı oluşlarını çok iyi yakalar. Thomson bir yandan şiirin anlamına gayet sadık kalırken bir yandan da Heine' nin ritmini korumayı başarır. Ama bütün sanatsal inceliğine rağmen Thomson'ın çevirisi, özgün şiirin merkezi bir yüzünü, belki de şiirin yorumunun anahtarını İngiliz okura sunmayı beceremez. Bu mutlak başarısızlığın sebebi, çeviride Alman dilinin bir gramer özelliğinin gözardı edilmiş olmasıdır. Oysa bu gramer özelliği bütün alegorinin temelidir ve o olmayınca Heine'nin metaforu iğdiş edilmiş olur. Bu gramer özelliğini tahmin edemediyseniz Amerikalı şair Emma Lazarus (1849-87) tarafından yapılan aşağıdaki çeviri aydınlatıcı olabilir:

There stands a lonely pine tree
In the north, on a barrenheight:
He sleeps while the ice and snow flakes
Swathe him in folds of white.

He dreameth of a palm-tree
Far in the sunrise land,
Lonely and silent longing
On her burning bank of sand

(Yiğit bir çam ağacı
Kuzeyde, çıplak dağda
Uyur, kardan ve buzdan
Yorganına sarılı.

Düşünde bir palmiye,
Doğunun mahzun kızı
Kavrulan bir yamaçta
Ağlar yalnız başına.*

Heine'nin özgün şiirinde çam ağacı (*der Fichtenbaum*) eril, palmiye (*die Palme*) ise dişil bir kelimedir ve gramerdeki cins farkı, imgeye (Thomson'ın çevirisinde bastırılmış halde kalan) bir cinsel boyut katar. Ama pek çok eleştirmen, çam ağacının bembeyaz yorganının altında, karşılıksız aşk için alışılageldik romantik bir ağıttan fazla bir şeyler bulunduğuna, palmiyenin tamamen farklı bir arzu nesnesi olabileceğine inanmaktadır. Hep âşık olunan bir kadın olarak kişileştirilen uzak ve erişilmez Kudüs'e seslenen bir Yahudi şiir geleneği vardır. Bu türün kökeni Heine'nin en sevdiği mezmurlardan birine kadar gider: "Babil ırmakları kıyısında oturup Sion'u andıkça ağladık... Ey Kudüs, seni [dişil] unutursam, sağ elim kuru-sun, dilim damağıma yapışsın!" Heine belki de bu geleneği anıştırmak istiyordu; kavrulan yamaçtaki yalnız palmiye belki de Yahudiye tepelerine kurulu terk edilmiş Kudüs'e gönderme yapıyordu. Daha spesifik olarak Heine'nin mısraları, Kudüs için yakılmış ağıtların en ünlüsünü, Heine'nin büyük saygı duyduğu Yehuda Halevy tarafından on ikinci yüzyıl İspanyasında yazılmış bir şiiri anıştırmak istiyor olabilir. Çam ağacının uzaklarda, Doğu'da bulunan arzu nesnesi, Halevy'nin şiirinin "Kalbim Doğu'da kaldı, bense Batı'nın en ucundayım" şeklindeki ilk mısrasının bir yankısı olabilir.

Şiirin gerçekten Heine'nin kuzeydeki Germen kökleri ile Yahudi ruhunun uzak anavatanını uzlaştırma çabasının hüznüne dair olup olmadığı belki de hiç çözülmeyecek bir muamma olarak kalacak. Ama kuşku götürmeyen bir şey varsa, o da şiirin anahtarının iki fiğürün cinsiyetinde yattığıdır. Emma Lazarus'un çevirisi, cinsiyetlere ilişkin bu temel unsuru çam ağacı için *he* (eril 3. tekil şahıs zamiri), palmiye için ise *her* (dişil iyelik sıfatı) kullanarak İngilizceye aktarıyor. Lazarus'un bu sadakat için ödediği bedel, İngilizcede ağaçlardan bu şekilde söz etmek doğal olmadığı için, çevirisinin kulak tırmalaması, en azından suni bir şairanelik kokması.** Ancak hareketsiz nesneleri hep *it* (cinsiyetsiz 3. şahıs zamiri) ile karşılayan

* Türkçede zamirlerde eril-dişil ayrımı olmadığı için, sözü edilen alegori ancak "yiğit" ve "kız" kelimeleriyle Türkçeleştirilebildi. Cinsiyet imasının şiire kattığı boyuta dikkat edin. -Ç.n.

** Türkçe çeviride ise ödenen bedel, temel alegoriye sadık kalmak için özgün metinde bulunmayan kelimeler kullanarak düz anlamdan uzaklaşmak oluyor. -Ç.n.

İngilizceden farklı olarak, Almanca binlerce nesneye, doğal bir şeymiş gibi, eril ya da dişil bir cinsiyet verir. Yani Almancada cansız, hareketsiz nesnelerden eril ya da dişil zamirlerle söz etmenin hiç şairane bir yanı yoktur. En sıradan günlük konuşmada bile *Palme* için dişil 3. tekil şahıs zamiri kullanırsınız. Komşunuza palmiyenizi birkaç yıl önce fidanlıktan nasıl yarı fiyatına aldığınızı, ama maalesef onu okaliptüs ağacının fazla yakınına diktiğinizi, okaliptüsün köklerinin onu kötü etkilediğini, gövdesini saran ve yapraklarını döken mantarlar yüzünden nasıl rahat yüzü görmediğinizi anlatırken, sanki bir kadından söz eder gibi palmiye yerine hep dişil 3. tekil şahıs zamiri kullanırsınız. Bu, anlatımınıza zerre kadar şairanelik katmaz, hatta bu kullanımın farkına bile varmazsınız. Çünkü Almancada –ve benzer erillik-dişillik sistemine sahip İspanyolca, Fransızca, Rusça ve daha birçok dilde– böyle konuşulur.

"Bizim" dilimiz ile egzotik tropikal diller arasında değil de, çok daha yakın komşuların dilleri arasında önemli bir farklılığın görülebileceği en bariz alan bu cins konusudur. Kırk yıl yaşasanız Tzeltal veya Guugu Yimithirr dilini konuşan biriyle karşılaşmayabilirsiniz. Ama birkaç örnek saymak gerekirse, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Almanca, Rusça, Lehçe veya Arapça konuşan biriyle hiç karşılaşmamak epey zordur. Yakın arkadaşlarınızın bir kısmı bile nesnelerde cins ayrımı yapan bir dil konuşuyor olabilir. Acaba dillerinin bu özelliği düşünme süreçlerini etkiliyor mu? Almanca *Palme* kelimesinin dişil olması, bir Almanın palmiye ağaçlarına ilişkin düşüncelerini şiirsel oyunların dışında da etkiliyor olabilir mi? Ne kadar şaşırtıcı olursa olsun, cevabın evet olduğunu, cins sistemlerinin konuşanlardaki zihinsel çağrışımları güçlü bir biçimde etkilediğine dair artık sağlam bulgular bulunduğunu önümüzdeki sayfalarda göreceğiz.

"Cins" (*gender*) kelimesi netameli bir kelime bugünlerde. "Cinsiyet" (*sex*) kadar riskli olmasa da, ciddi yanlış anlamalara yol açma tehlikesi var. Dolayısıyla dilbilimcilerin bu kelimeyi, günlük dilden ve son zamanlarda yıldızı parlayan kimi akademik disiplinlerden farklı ve nispeten dar bir anlamda nasıl kullandığını aydınlatmak ya-

rarlı olur. Kelimenin kökeninde "cinsellik" anlamı bulunmuyor; "tür", "çeşit", "soy" anlamları yatıyor. Nitekim İngilizce *gender* kelimesi, *genus* (canlıların sınıflandırılmasında "cins") ve *genre* (edebiyatta "tür", güzel sanat dallarında "tarz") ile aynı kökenden geliyor. Yaşamdaki pek çok ciddi mesele gibi, *gender* kelimesinin anlamında sonradan meydana gelen çeşitlenmenin kökleri de eski Yunan'a uzanıyor. Yunan filozofları ("soy" ya da "tür" anlamına gelen) *génos* kelimesini, şeyleri üç belirli "türe" ayıran bir sınıflandırmaya işaret etmek amacıyla kullanıyorlardı: (insan ve hayvanlarda) erkekler, dişiler ve hareketsiz şeyler. Kelimenin bu anlamı Latince aracılığıyla diğer Avrupa dillerine geçti.

İngilizcede *gender* kelimesinin iki anlamı (genel olarak "tür" ve özel olarak gramerdeki ayrım) uzun süre bir arada varlığını sürdürdü. On sekizinci yüzyıla kadar bu kelime cinsellikten azade olarak kullanılabilirdi. Romancı Robert Bage 1784'te, "Ben de önemli biriyim, bir devlet adamıyım, vatansever cinsten" ("*of patriotic gender*") diye yazarken kastettiği elbette sadece "tür" anlamıydı. Ama zamanla kelimenin bu genel anlamı günlük İngilizcede kullanılmaz oldu, "cinsiyetsiz" kategorisi de giderek silindi ve eril-dişil ayrımı kelimenin anlamı üzerinde egemenlik kurdu. Yirminci yüzyılda *gender* kelimesi *sex* kelimesi yerine kullanılan bir hüsniatı haline geldi. Yani İngilizce bir resmi belge doldururken *gender* hanesine "vatansever" yazmanız pek beklenmez.

Kimi akademik disiplinlerde, özellikle cinsiyet araştırmaları alanında, *gender* kelimesinin cinsellik çağrışımı daha da özel bir anlam kazanmış ve kadınlarla erkekler arasındaki farkların (biyolojik değil) toplumsal yönlerine işaret etmeye başlamıştır. Dolayısıyla "cinsiyet araştırmaları" iki cinsin anatomileri arasındaki farkları değil, toplumda oynadıkları rolleri konu alır.*

Buna karşılık dilbilimciler tam ters yöne dümen kırmış; kelimenin özgün anlamına, "tür", "çeşit" anlamına geri dönmüştür. Şimdilerde kelime, adları bazı temel özelliklere göre bölen her türlü sınıflandırma için kullanılmaktadır. Bu temel özellikler cinsiyete dayanıyor *olabilir*, ama böyle olması şart değildir. Kimi dillerde mesela,

* Tam da bu durumu vurgulamak üzere *gender studies* için Türkçede yaygın olarak "toplumsal cinsiyet araştırmaları" terimi kullanılır. -ç.n.

cins ayrımı canlılığa dayanır; ayrım canlı, hareketli varlıklar (iki cinsiyetten insanlar ve hayvanlar) ile hareketsiz şeyler arasındadır. Kimi başka diller çizgiyi farklı bir yerden çizer ve insanlarla insan olmayanlar (hayvanlar ve hareketsiz şeyler) arasında bir cins ayrımı yapar. Çok daha özel ayrımlar yapan diller de vardır. Mali'de konuşulan bir Afrika dili olan Supyire beş cinse sahiptir: insanlar, büyük şeyler, küçük şeyler, topluluklar ve sıvılar. Swahili gibi Bantu dillerinde cins sayısı ona kadar çıkar. Avustralya dili Ngan'gityemerri'nin on beş farklı cinse –eril insanlar, dişi insanlar, köpekgiller, köpekgiller dışındaki hayvanlar, bitkiler, içecekler, mızraklar için (boylarına ve malzemelerine göre) iki farklı cins vs.– sahip olduğu belirtilmiştir.

Kısacası, bir dilbilimci cinslerden söz ederken kadınlar ve erkeklerden söz ediyor olabileceği gibi, "hayvanlar, mineraller ve bitkilerden" söz ediyor da olabilir. Yine de, gramerdeki cins farklarının zihin üzerindeki etkisine ilişkin araştırmalarda sadece Avrupa dilleri ele alındığı ve bu dillerin cins sistemlerinde eril ve dişi adlar arasındaki ayrım egemen olduğu için, önümüzdeki sayfalarda eril ve dişi cinslere odaklanacağız; daha egzotik cinsler sadece arada bir karşımıza çıkacak.

Buraya kadarki tartışma gramerdeki cins ayrımının bir mantığı olduğu izlenimini uyandırmış olabilir. Hayati özellikleri benzerlik taşıyan nesneleri bir araya toplayarak sınıflandırmak kendi içinde son derece makul görünür. Dolayısıyla bir dilin, cins ayrımı için benimsediği ölçüt doğrultusunda kendi koyduğu kurallara uyacağını varsaymak gayet doğaldır. Bu nedenle bir dişi cinsin dişi insanların ve hayvanların hepsini (ve yalnızca onları), bir cansız cinsin bütün cansız şeyleri (ve yalnız onları) ya da bir bitkisel cinsin bitkileri içermesini bekleyebiliriz.

Filiyatla böyle davranan bir avuç dil vardır. Tamil dilinde mesela, dişi, eril ve cinsiyetsiz üç cins vardır; aşikâr özelliklerine bakarak bir adın hangi cinse ait olduğunu söyleyebilirsiniz. Erkekleri (ve erkek tanrıları) gösteren adlar eril, kadınları (ve tanrıçaları) gösterenler dişi, geri kalan her şey –nesneler, hayvanlar (ve bebekler)–

cinsiyetsizdir. Bir başka anlaşılması kolay örnek, bundan beş bin yıl kadar önce Fırat kıyısında yaşayan, yazıyı bulan ve tarihi başlatan insanların konuştuğu dil, Sümercedir. Sümerce cins sistemi cinsiyete değil insanlarla insan olmayanlar arasındaki ayrıma dayanıyordu ve adlar tutarlı bir biçimde bu iki cinsten birine aitti. Tek belirsizlik noktası, kimi zaman insan sayılan kimi zaman da insandışı cinsten kabul edilen "köle" kelimesiydi. Mantıklı bir cins sistemine sahip seçkin diller kulübünün üyeleri arasında olduğu söylenebilecek bir başka dil de İngilizcedir. İngilizcede cins ayrımı yalnızca zamirleri (3. tekil şahıs zamirleri *he, she, it*; sırasıyla eril, dişil ve cinsiyetsiz) etkiler ve genellikle bu zamirlerin kullanımı şeffaftır: *she* kadınlar (ve zaman zaman dişi hayvanlar), *he* erkekler ve birkaç hayvanın erkeği, *it* ise geri kalan her şey için kullanılır. Gemiler için *she* kullanımı gibi istisnalar çok azdır.

Papua Yeni Gine'den Manambu dili gibi, cins ayrımının tamamen tutarlı olmadığı, ama en azından sistemde rasyonel bir tarzın temel unsurlarının ayrımsanabileceği kimi diller de vardır. Manambu dilinde sadece erkeklere ve kadınlara değil cansız şeylere de eril ve dişil cinsler atfedilir. Ama cansız şeylere bir cins atfetmenin makul ölçüde şeffaf kuralları bulunur. Mesela küçük ve yuvarlak şeyler dişil, büyük ve uzunca şeyler erildir. Sözelimi karın dişildir, ama hamile bir kadının karnı iyice büyüdüğünde artık ondan eril cinsten söz edilir. Yoğun şeyler eril, daha az yoğun şeyler dişildir. İyice yoğunlaşmadan önce karanlık dişildir, ama zifiri karanlık eril olur. İşin mantığı size uymayabilir, ama en azından mantığı izlemek mümkündür.

Bir de Türkçe, Fince, Estonyaca, Macarca, Endonezyaca ve Vietnamsca gibi, gramerlerinde cins ayrımı hiç olmadığı için cins konusunda bütünüyle tutarlı diller vardır. Bu dillerde insanları gösteren zamirlerde bile cins ayrımı bulunmaz, yani mesela İngilizcedeki *he* ve *she* yi karşılayan iki ayrı zamirleri yoktur. Arada sırada, yorgun olduğunda, Macar bir arkadaşımın dili sürçer ve "*she is Emma's husband*" ("O [dişil] Emma'nın kocasıdır") gibi şeyler söyler. Sebep Macarca konuşanların kadınlarla erkekler arasındaki farklardan habersiz olması değildir tabii. Dil sürçmesinin nedeni, Macarca konuşanların birinden söz ederken her defasında cinsiyetini belirtme alışkanlığına sahip olmamasıdır.

Cinsler her zaman İngilizce ya da Tamil dilinde olduğu kadar düzgün olsaydı, cins sistemlerinin insanların nesneleri algılayışını etkileyip etkilemediğini sormanın pek anlamı olmazdı. Her nesnenin gramerdeki cinsi sadece gerçek dünyadaki özelliklerini (erkek, kadın, cansız, bitki vs.) yansıtıyor olsaydı, bir kişinin kafasındaki çağrışımlara nesnel olarak var olmayan yeni bir şey ekliyor da olmazdı. Ama işin doğrusu, tutarlı ve şeffaf bir cins sistemine sahip olan diller son derece azınlıkta. Dillerin büyük bölümünde cinsler düzensiz. Avrupa dillerinin çoğu bu bozuk düzen topluluğuna dahil: Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Romence, Almanca, Hollandaca, İsveççe, Norveççe, Danca, Rusça, Lehçe, Çekçe, Yunanca...

En düzensiz cins sistemlerinde bile gramer açısından cins atamasının tutarlı bir biçimde yapıldığı çekirdek bir adlar grubu genellikle bulunur. Örneğin erkekler neredeyse her zaman erildir. Öte yandan kadınlar dişil cinse ait olma ayrıcalığından sık sık yoksun bırakılır ve onun yerine cinsiyetsiz cinse sürgün edilir. Almancada kadınlara ilişkin bir dizi kelime cinsiyetsiz bir "şey" olarak işlem görür: *das Mädchen* (kız), *das Fräulein* (evlenmemiş kadın, *Frau*'nun küçültme eki almış hali), *das Weib* (kadın, kökeni İngilizce *wife* ile aynıdır) ya da *das Frauenzimmer* (kadın, ama düz çevirisi "kadın odası": kökendeki anlamı hanımların oturma odasını gösteriyordu, ama zamanla kelime soylu hanımların çevresi için, daha sonra da bu çevredeki tek tek kadınlar için kullanılmaya başladı, sonunda da sıradan kadınlar için kullanılır oldu).

Yunanlar kadınlara biraz daha iyi davranır: Kızlar için kullandıkları kelime *-korítsi-* evet, tahmin edebileceğiniz gibi cinsiyetsiz cinse aittir, ama olgun ve dolgun, güzel bir kızdan söz ederken, güçlendirme eki *-aros* eklenir ve ortaya çıkan kelime *korítsaros*, "iri göğüslü, balık etinde kız" artık... eril cinse aittir. (Whorf ya da Freud—tam da ona göre bir konu—allah bilir buna ne derdi...) Eğer bu size deliliğin şahikası gibi görünüyorsa, gerçek bir cins sistemine sahip olduğu eski zamanlarda, İngilizcede *woman* (kadın) kelimesinin dişil olmadığını, hatta cinsiyetsiz bile olmadığını, Yunancadaki gibi eril olduğunu bir düşünün. *Woman* kelimesi Eski İngilizce *wif-man*, sözcüğü sözcüğüne "kadın-adam" ya da "kadın-insan" kelimesinden gelir. Eski İngilizcede *wif-man* gibi bileşik isimlerin cinsini son-

daki bileşen (burada eril *man*) belirlediği için, bir kadından söz ederken kullanılması gereken doğru zamir *he* (eril 3. tekil şahıs) idi.

Avrupa dillerinin, insanları –özellikle de belli bir cinsiyetten insanları– yanlış cinsten sınıflandırma alışkanlığı, sistemin en münasebetsiz unsuru olabilir. Ama söz konusu adların sayısı açısından bu garabet nispeten marjinal sayılabilir. Asıl eğlence cansız nesneler alanındadır. Fransızca, Almanca, Rusça ve başka pek çok Avrupa dilinde eril ve dişil cins, hayal gücünüz ne kadar geniş olursa olsun erkek ya da dişi bir cinsiyetle birlikte düşünemeyeceğiniz binlerce nesneyi kapsar. Mesela, bir Fransızın sakalında (*la barbe*) dişil olan nedir ki? Peki Rusların suyu neden dişildir ve neden içine bir çay poşeti attığınızda erile dönüşür? Ya neden Almanların dişil güneşi (*die Sonne*) eril günü (*der Tag*) ısıtır da eril ay (*der Mond*) dişil gecede (*die Nacht*) ışıldar? Sormaya değer bir soru, çünkü Fransızca da eril gün (*le jour*) eril güneş (*le soleil*), dişil gece (*la nuit*) de dişil ay (*la lune*) tarafından aydınlatılır. Alman çatal kaşık takımı cinsiyet rolleri yelpazesinin tümünü sergiler. *Das Messer* (bıçak) bir "şey" olabilir. Ama tabağın karşı tarafında kaşık (*der Löffel*) göz kamaştıran erilliği ile yatar, yanı başında ise akıl almaz cinsel cazibesi ile dişil çatal (*die Gabel*) vardır. Ama İspanyolcada göğsü kıllı, sesi kalın olan çatal (*el tenedor*), yuvarlak, kıvrımlı hatları olan ise kaşıktır (*la cuchara*).

Cansız nesnelere gelişigüzel cinsiyet verilmesi ve arada sırada insanların cinsiyetsizleştirilmesi bize aynı ölçüde sinir bozucu ve eğlendirici gelir. Mark Twain ünlü "Korkunç Alman Dili" iddianamesini hazırlarken, yönelttiği ana suçlama düzensiz cins sistemine ilişkindi.

Almanca da genç bir kızın cinsiyeti yoktur ama bir şalgamın vardır. Bunun şalgama nasıl abartılı bir saygı, kıza nasıl hiçe sayan bir saygısızlık olduğunu bir düşünün. Kâğıda döküldüğünde nasıl görüldüğüne bir bakın – şu diyalogu son derece iyi bir dini eğitim kitabından tercüme ettim:

GRETCHEN: Şalgam nerede?

WILHELM: [Kadını] mutfağa götürdüler.

GRETCHEN: İyi yetişmiş ve güzel İngiliz kız nerede peki?

WILHELM: [O şey] operaya gitti.

Twain Almancanın cins sisteminin özellikle yozlaşmış olduğunu, bütün diller arasında Almancanın özel ve az bulunur bir mantıksızlık taşıdığını düşünüyordu. Bu kanının temelinde bilgisizlik vardır, çünkü asıl az bulunur olan, İngilizce gibi *mantıklı* bir cins sistemine sahip *olan* dillerdir. Tam da bu noktada işin ucu bana da dokunduğundan tarafsız kalmanın benim için zor olduğunu açıklamalıyım: Tıpkı Almanca ya da Fransızca, İspanyolca, Rusça gibi anadilim İbranice de cansız nesneleri düzensiz biçimde eril ve dişil cinslere ayırır. (Eril) bir eve gittiğimde, dişil bir kapıdan, (pembe bile olsa) eril bir halı döşeli, eril kitaplarla dolu dişil kitaplıkları ve eril bir masası olan eril bir odaya girerim. Eril pencereden baktığımda eril ağaçları ve üzerlerine konmuş, anatomilerine bakmaksızın dişil olan kuşları görebilirim. (Dişil) "kuş biliminden" biraz daha anlasaydım, bakarak her kuşun cinsiyetini çıkarabilirdim. Bir dişil kuşu göstererek konuya yabancı olanlara cinsiyetini anlatabilirdim: "Göğsünde kırmızı bir benek bulunduğuna ve dişi kuşlardan daha iri olduğuna göre, o dişil kuş bir erkek." Bu söylediğimde en ufak bir tuhaflık bile görmezdim.

Karmakarışık cinsler Avrupa'ya ve Akdeniz havzasına özgü değildir. Daha çok sayıda cins kategorisi olan daha uzak diller, tutarsız cins atamaları konusunda daha da geniş bir alana sahiptir ve böyle bir fırsatı değerlendirmekten geri duracak bir dil de pek yoktur. Avustralya'daki Dyirbal dilinde su dişil cinse aittir. Bir başka Aborjin dili Mayalı ise suyu bitki cinsine gönderir. Komşu Gurr-goni dilinin bitki cinsi ise *erriplen* yani "uçak" kelimesini de içerir. Bir Afrika dili olan Supyire dilindeyse, "büyük şeyler" cinsi, bekleneceği gibi bütün büyük hayvanları içerir: at, zürafa, suaygırı, vb. Bütün büyük hayvanları mı? Eh, hemen hemen. Bir hayvan bu cinse sokulacak kadar büyük görülmemiş ve insan cinsine dahil edilmiş: fil. Zor olan böyle örnekler bulmak değil, bu örnekleri sıralarken durabilmek.

Niçin bu kadar çok sayıda dil düzensiz cins sistemleri geliştirmiştir? Dillerin çoğunda cins belirteçlerinin kökeni belirsiz olduğu için cins sistemlerinin gençlik hallerini pek bilmiyoruz.* Ama eldeki bir-

kaç ipucuna bakılırsa, olgun cins sistemlerinde hemen her zaman görülen mantıksızlık özellikle şaşırtıcıdır, çünkü bütün işaretler ilk başta cins sitemlerinin gayet akla uygun olduğunu gösterir. Özellikle Afrika'daki birkaç dilde dişil cins belirteci doğrudan doğruya "kadın" kelimesinin kısaltılmış haline, cansız cins belirteci ise "şey" kelimesine benzer. Aynı şekilde bazı Avustralya dillerinde bitki cinsi belirteci de "bitki" kelimesini andırır. Cins belirteçlerinin ömürlerine "kadın", "erkek", "şey" ya da "bitki" gibi genel kelimeler olarak başladığı fikri makul görünüyor. Ve eğer öyleyse, önceleri sadece kadınlar, erkekler, şeyler ve bitkiler için kullanılmış olmaları da akla uygundur.

Ama zamanla cins belirteçleri başlangıçtaki yetki alanlarının ötesindeki başka isimlere yayılmaya başlamış ve böyle bir dizi genişleme sonunda cins sisteminin düzeni hızla bozulmuş olabilir. Mesela Gurr-goni dilinde bitki cinsinin "uçak" ismini içermeye başlaması, gayet doğal bir dizi küçük adımın sonucudur: İlk başta bitki cinsi belirteci genel olarak bitkisel şeyleri, dolayısıyla her türlü tahta nesneyi kapsamaya başlamış olmalı. Kanolar tahtadan yapıldığı için bir başka doğal adımla onlar da bitki cinsine sokulmuştur. Gurr-goni dilini konuşanların ana ulaşım aracı kanolar olduğu için bitki cinsi genel olarak ulaşım araçlarını içerecek şekilde genişlemiştir. Böylece İngilizce *aeroplane*, "uçak" kelimesi *erriplen* biçiminde dillerine geldiğinde, doğal olarak bitki cinsine atanmıştır. Bu zincirdeki her adım doğal ve kendi bağlamında mantıklıdır. Ama ortaya çıkan sonuç bütünüyle keyfi görünür.

Hint-Avrupa dilleri de saydam bir cins sistemiyle işe başlamış olabilir. Mesela bir erkek tanrı olarak kişileştirildiği için ayın eril cinse sokulduğunu varsayın. Daha sonra gökteki aydan takvim ayı-

* Cins belirteçleri bir ismin cinsini gösteren öğelerdir. Kimi zaman cins belirteçleri kelimelere eklenen sonekler olur: Italyancadaki *ragazz-o* ("oğlan") ve *ragazz-a* ("kız") gibi. Kimi zaman da cins belirteçleri ismi niteleyen sıfatlarda ya da belirli veya belirsiz harfitariflerde görünebilir. Mesela Dancada *dag* ("gün") ve *hus* ("ev") kelimelerinde ayrı cinslere ait olduklarını gösteren bir şey yoktur. Fark belirsiz harfitarifte ve sıfatta ortaya çıkar: Birinde *en kold dag* ("soğuk bir gün"), diğesinde *et koldt hus* ("soğuk bir ev") denir. Cins fiillerde de belirtilebilir. Rusça ya da Lehçe gibi dillerde, özne dişil olduğunda kimi fiillerin sonuna *-a* soneki gelir. Maltaca gibi kimi semitik dillerdeyse *t* öneki öznenin dişil (*tikteh*, "o -dişil- yazıyor"), *j* önekiyse eril (*jikteh*, "o -eril- yazıyor") olduğunu gösterir.

na dair bir kelime türetildiğinde, ilki eril olduğu için ikincisinin de eril olması gayet doğaldır. Bu durumda "gün" gibi başka zaman birimleri için kullanılan kelimeler de eril cinsle sokulmuş olabilir. Bu genişleme zincirinde her adım gayet doğal olmakla birlikte, iki ya da üç adımın ardından başlangıçtaki mantığın saydamlığı tamamen kaybolur, eril ve dişil cinsler hiçbir anlaşılır sebep olmadan bir dizi cansız nesneye atfedilmiş olur.

Bu saydamlık kaybının en kötü yanı kendi kendini beslemesidir: Sistem ne kadar tutarsızlaşmışsa, onu daha da karıştırmak o kadar kolaylaşır. Cinsleri keyfi olan yeterince kelime olduğunda, dillerini öğrenmeye çalışan çocuklar nesnelerin gerçek dünyadaki özelliklerinden hareket eden kurallar bulma umudunu kesip başka türden ipuçları aramaya başlayabilir. Mesela bir ismin cinsini *söylenişinden* hareketle tahmin etmeye çalışabilirler. (X'in söylenişi Y'ye benziyorsa ve Y dişilse, belki X de dişildir.) Çocukların yanlış tahminleri önceleri hata olarak algılanabilir, ama zamanla böyle hatalar yerleşikleşebilir ve çok geçmeden baştaki mantığın bütün izi kaybolabilir.

Nihayet, bir dil üç cinsin birini kaybettiğinde sonucun sistemin düzensizliğini azaltmayıp artırması da talihin bir başka cilvesidir. Mesela İspanyolca, Fransızca ve İtalyanca, ataları Latincedeki cinsiyetsiz cinsi yitirmiş, bu cinsle eril cins kaynaşmıştır. Ama sonuç *bütün* cansız şeylere rasgele bir biçimde eril ve dişil cinsler atanması olmuştur.

Ancak "düzensiz cins sendromu" tedavisi olmayan bir dil hastalığı değildir. İngilizce tarihinin gösterdiği gibi, bir dil cinslerden birini değil de ikisini yitirmeyi becerdiğinde, sonuç düzensiz sistemi tamamen ortadan kaldıran esaslı bir ameliyata benzeyebilir. On birinci yüzyıla kadar İngilizce, tıpkı Almanca gibi eksiksiz bir üç-cins sistemine sahipti. Ama on ikinci yüzyılda bu sistem tamamen değişti.

Eski İngilizcenin düzensiz cins sisteminin çöküşünde, gelişen cinsel eğitim standartları pek rol oynamadı. Sebep daha ziyade, cins sisteminin sonu zaten gelmiş olan ismin hal eklerine sıkı sıkıya bağlı olmasıydı. Önceleri İngilizce, Latincedeki gibi karmaşık bir "ismin halleri" sistemine sahipti; isim ve sıfatlar cümledeki yerlerine göre farklı ekler alırdı. Farklı cinsten isimlerin aldığı hal ekleri de farklıydı, yani ekine bakarak ismin hangi cinsle ait olduğunu söyle-

mek mümkündü. Ama Norman Fethi'ni izleyen yüzyılda sonekler sistemi hızla yok oldu ve ekler ortadan kalkınca, dili konuşan yeni kuşak için ismin hangi cinse ait olduğunu haber veren pek bir ipucu kalmamış oldu. Bir kelimenin eril mi dişil mi olduğunu anlamak, mesela havuçtan *he* (eril 3. tekil şahıs) olarak mı *she* (dişil 3. tekil şahıs) olarak mı söz edileceğine karar vermek için kendilerine yeterli bilgiyi vermeyen bir dille yetişen bu yeni kuşakta, köktenci ve oldukça yaratıcı bir fikir belirdi ve havuçtan söz açıldığında ona *it* (cinsiyetsiz 3. tekil şahıs) demeye başladılar. Böylelikle, sadece birkaç kuşak içinde önceki keyfi cins sisteminin yerine, (neredeyse) bütün cansız şeyler için yalnızca *it* kullanan, kuralları saydam yeni bir sistem geçti.

Yine de, özellikle dişil olanlar arasından birkaç açığöz kelime bu kitlesel kısırlaştırmadan kendini kurtarmayı becerdi. Alman şalgamlarının dişilliğine kızan Mark Twain, kendisinden sadece üç yüzyıl önce İngiltere'de aynı âdetin sürdüğünü bilse şaşırırdı herhalde. 1561'de Londra'da yayımlanan, "En Mükemmel ve Fevkalade Ev Eczacılığı ya da Her Türü Vücut Ağrısı ve Hastalığı için Ev Hekimliği Kitabı" başlıklı bir tıp elkitabı ses kısılmasına şunu öneriyordu: "Yakın zamanda sesi kısılan biri varsa, bir şalgamı külde ya da ateşte tamamen kararana kadar pişirsin, sonra da onu (dişil) mümkün olduğu kadar sıcak iken yesin."

İngilizcenin kimi lehçelerinde bazı cinsiyetli kelimeler çok daha uzun süre varlığını korudu, ama standart dilde cansızlar dünyası, geride yalnızca dişilliği içinde gülümseyen tek tük birkaç isim bırakan büyük bir cinsiyetsizleşme dalgasına maruz kaldı. Yavaşça ama karşı konulamaz bir şekilde ilerleyen "*it*" istilasının son adımının 20 Mart 2002'de atıldığı söylenebilir. Denizcilik dünyası için o çarşambanın başka çarşambalardan daha önemli bir olay barındırdığına ilişkin bir belirti yoktu. Gemicilik işkolunun gazetesi *Lloyd's List*, deniz olayları, kazalar, korsanlık eylemleriyle ilgili haberlerle dolu günlük yayımını yapmıştı. Aktarılan haberler arasında şunlar yer alıyordu: "*Baltic Jet* gemisi Tallinn'den Helsinki'ye seyir halindeyken, (dişil) iskele tarafındaki motor dairesinde, yerel saatle 0814'te bir yangın çıktı"; "Bir süre önce bir gemiyle çarpışması sonucu (dişil) dümen şaftı kırılan, (dişil) uskur şaftının (dişil) şanzımanına girmesiyle (dişil) motor bloğu dağılan *Hamilton Energy* tankerinin

onarımı tamamlandı ve tanker Kanada'daki Port Weller tersanesinden ayrıldı." Herhangi bir gündü kısacası.

Denizleri dalgalandıran haber başka bir sayfadaki başyazıdaydı. Mizah perisinin esin veren öpücüğüyle yazısına "Diş(il)e Dokunur Bir İş" başlığını atan editör, "Üslubumuzu değiştirmek için basit ama önemli bir karar aldık ve önümüzdeki aydan itibaren gemilerden dişil yerine cinsiyetsiz cinstе söz edeceğiz. Böylece bu gazete de diğer seçkin uluslararası yayınların çoğuyla aynı noktaya gelmiş olacak," diyordu. Kamuoyundan müthiş bir tepki geldi ve gazete okur mektuplarına boğuldu. Öfkeli bir Yunan okur şöyle diyordu: "Beyler, binlerce yıldır dişil cinse ait olan gemilerden başka bir şekilde söz etmek, yalnızca bir avuç asık suratlı, dünyadan bihaber, kibirli İngilizin aklına gelirdi. Bahçelerinizle mi uğraşacaksınız, tilki avına mı çıkacaksınız, ne yapacaksanız yapın ama defolun gidin oradan, sizi gidi kendini beğenmiş salaklar. Saygılarımla, Stephen Komianos." Ancak bu dokunaklı okur talebi bile *Lloyd's List*'i yolundan çevirmeye yetmedi ve 2002 Nisan ayında son dişil gemi de battı.

Cins ve Düşünce

Cansız nesneleri eril ve dişil cinslere sokmak, onlardan erkekler ve kadınlar için kullanılanla aynı gramer biçimleriyle söz etmek zorunda bırakır konuşanları. Nesnelerden eril ve dişil olarak söz etme alışkanlığı, cansız bir nesnenin ismiyle cinsiyetlerden birisi arasında bir çağrışım bağı kurulmasına neden olur. Bu bağ nesnenin ismini her duyuşumuzda kulaklarımıza boca edilir ve nesnenin ismini her zikredişimizde gırtlığımızdan dışarı püskürtülmüş olur. Anadili bir cins sistemine sahip olan herkesin size söyleyebileceği gibi, alışkanlık bir kere yerleştiğinde, erillik veya dişillik bağı bir kere kurulduğunda, onu yerinden oynatmak çok zordur. Ben İngilizce konuşurken, yataktan laf açıldığında *it is too soft*, "o (cinsiyetsiz 3. tekil şahıs) çok yumuşak" *diyebilirim*. Ama aslında içimden geçen *she is too soft*, "o (dişil 3. tekil şahıs) çok yumuşak" olur. Cığerlerimden gırtlığıma kadar yatak dişillliğini korur, cinsiyetini ancak dilimin ucundayken kaybeder.

Yataklara karşı duygularıma dair itiraflarım, ciddi bir araştırma açısından pek güvenilir bir delil sayılmaz elbette. Sorun, aktardığım bu bilginin kişisel bir hikâye olması değil, hissettiğim dişillik duygusunun dilde kalan basit bir gramer alışkanlığından ibaret olmadığına ilişkin bir kanıt sunmamış oluşumdur. Cansız bir isimle cinsiyetli bir zamir arasındaki otomatik çağrışım bağı, gramer cinslerinin konuşanların düşüncelerinde daha derin bir etki yaptığını kendi başına göstermez. Örneğin İbranice veya İspanyolca konuşan ve yatağı dişil cinse ait gören birinin yatakla dişisel özellikler arasında gerçekten bir çağrışım bağı kurduğunu göstermez.

Geçen yüzyıl boyunca tam da bu soruya cevap aramak için bir dizi deney yapıldı: Cansız nesnelerin gramerdeki cinsleri konuşanların zihnindeki çağrışımları etkiler mi? Bu deneylerin muhtemelen ilki devrim öncesinde Rusya'daki Moskova Psikoloji Enstitüsü'nde yapıldı. 1915'te elli kişiden haftanın her gününü zihinlerinde bir kişi olarak canlandırmaları istendi. Bütün katılımcıların pazartesi, salı ve perşembeyi bir adam, çarşamba, cuma ve cumartesiye bir kadın olarak düşündükleri ortaya çıktı. Niçin böyle olmuştu? Deneye katılanlardan seçimlerini açıklamaları istendiğinde çoğu tatmin edici bir cevap veremedi. Ancak araştırmacılar, cevabın Rusçada pazartesi, salı ve perşembenin eril, çarşamba, cuma ve cumartesinin ise dişil bir isme sahip olmasıyla ilişkisiz olamayacağı sonucunu çıkardılar.

90'larda psikolog Toşi Konişi Almanca ve İspanyolca konuşanlarda gramerdeki cinslerin neden olduğu çağrışım bağlarını karşılaştıran bir deney yaptı. İki dilde zıt cinslere ait olan epey cansız isim vardır. Alman havası (*die Luft*) dişil iken İspanyolca *el aire* erildir; *die Brücke* (köprü) Almancada dişil ancak İspanyolca *el puente* erildir. Aynı durum saatler, apartman daireleri, çatallar, gazeteler, cepler, omuzlar, mühürler, biletler, kemanlar, güneş, dünya ve aşk için de geçerlidir. Öte taraftan *der Apfel* (elma) Almanlar için eril, *la manzana* ise İspanyolcada dişildir – sandalyeler, süpürgeler, kelebekler, anahtarlar, dağlar, yıldızlar, masalar, savaşlar, yağmur ve çöp de öyle. Konişi böyle zıt cinslere ait bir isim listesini Almanca ve İspanyolca konuşanlara verdi ve katılımcılara –zayıf mı, güçlü mü, büyük mü küçük mü gibi sorularla– bu isimlerin özelliklerine ilişkin görüşlerini sordu. Almancada eril, İspanyolcada dişil olan kelimeler (mesela sandalyeler ve masalar) ortalama olarak Alman-

lar için daha güçlü çıktı. İspanyolcada eril, Almancada dişil olan köprüler ve saatler ise İspanyolca konuşanlardan ortalamada daha fazla güç puanı aldı.

Bu deneyden çıkarılacak basit sonuç, Almanca konuşanlara kıyasla İspanyolca konuşanların zihninde köprülerin daha erkeksi bir çağrışım yaptığı olabilir. Ama bu çıkarıma karşı, çağrışım neden olan şeyin doğrudan doğruya köprü değil de sadece ismi *el* veya *un* gibi eril bir harfitarifle birlikte işitmek olduğu yolunda bir itiraz öne sürülebilir. Bu yoruma göre İspanyolca ve Almanca konuşanlar bir köprüye bakarken zihinlerindeki çağrışımlar etkilenmeyebilir, ancak konuşma sırasında, yalnızca cins belirtecini söylediklerinde veya işittiklerinde zihinlerinde erkeksilik veya kadınsılıkla ilgili kısa süreli çağrışımlar oluşur.

Peki o zaman sorunun etrafından dolanmak, söz konusu dilde cins belirteçlerinin açık olarak ifade edilmediği durumlarda da cansız cisimlerin kadınsı ya da erkeksi çağrışımlar yapıp yapmadığını kontrol etmek mümkün olabilir mi? Psikolog Lera Boroditsky ve Lauren Schmidt, yine İspanyolca ve Almanca konuşanlarla, ama bu defa katılımcılarla anadillerinde değil de İngilizce iletişim kurarak benzer bir deneyi bunu yapmaya çalıştı. Deney bütün cansız nesneleri cinsiyetsiz cinse sokan bir dilde yapılmasına rağmen, İspanyolca ve Almanca konuşanlar arasında söz konusu nesneler için seçtikleri niteliklerde bariz farklar vardı. Almanca konuşanlar köprüleri güzel, zarif, zayıf, sakin, hoş, ince olarak betimlemeye eğilimliyken, İspanyolca konuşanlar büyük, tehlikeli, uzun, güçlü, sağlam, heybetli demeye eğilimliydi.

Sorunun üzerinden atlamanın daha radikal bir yolu, Fransızca ve İspanyolca konuşanların tepkilerini karşılaştıran, ama kelimeler yerine nesnelerin resimlerini kullanan psikolog Maria Sera ve çalışma arkadaşları tarafından tasarlandı. Birbiriyle yakın akraba olan Fransızca ve İspanyolcada cinsler büyük ölçüde örtüşür, ama farklı cinslere mensup çok sayıda isim de vardır: mesela Fransızcada dişil (*la fourchette*), İspanyolcada eril (*el tenedor*) olan çatal böyledir. Arabalar (*la voiture, el carro*) ve muzlar (*la banana, el plátano*) da çatal gibidir. Buna karşılık Fransız yatakları eril (*le lit*), İspanyol yataklarıysa (*la cama*) dişildir. Aynı durum bulutlar (*le nuage, la nube*) ve kelebekler (*le papillon, la mariposa*) için de söz konusudur. De-

neye katılanlardan gündelik nesnelerin canlandığı bir filmin hazırlanmasına yardım etmeleri istendi. Görevleri filmdeki her nesne için uygun bir seslendirici seçmektir. Kendilerine bir dizi resim gösterildi ve her biri için bir erkek ya da bir kadın sesi seçmeleri istendi. Nesnelerin isimleri hiç zikredilmediği halde, çatalın resmi gösterildiğinde, Fransızca konuşanların çoğu onun bir kadının sesiyle konuşmasını istedi; oysa İspanyolca konuşanlar ona bir erkek sesini uygun görmeye eğilimliydi. Yatak resmi için ise durum tam tersiydi.

Yukarıda anlatılan deneyler kuşkusuz bir şeyler söylüyor. Cansız nesnelerin gramerdeki cinslerinin konuşanların zihinlerinde bu nesnelerin çağrıştırdığı özellikleri etkilediğini gösteriyor gibiler. Ya da en azından, konuşanlardan aktif olarak hayal güçlerini harekete geçirmeleri ve bir nesnenin çağrıştırdıklarını söylemeleri istendiğinde, gramer cinslerinin verdikleri cevabı etkilediğini kanıtlıyorlar. Ama bu son nokta ciddi bir zaaf kaynağı. Buraya kadar anlatılan bütün deneylerin altında aynı sorun var: Hepsi katılımcıları hayal güçlerini kullanmaya zorlamış. Kuşkucu biri, bir ölçüde haklı olarak, deneylerin sadece şunu kanıtladığını iddia edebilir: Katılımcılar doğal olmayan bir biçimde çeşitli cansız nesnelere birtakım özellikler uydurmaya zorlandığında, gramer cinsleri kurulan çağrışımları etkiler. İş daha da zora sokmak için katılımcıların zihninden geçenlerin şöyle bir parodisi yapılabilir: "Bana türlü çeşitli saçma sapan sorular soruyorlar. Şimdi de bir köprü için birtakım özellikler düşünmemi istiyorlar. Hey allahım, acaba bundan sonra ne soracaklar? İyisi mi bir şeyler uydurayım, yoksa çıkıp gitmeme izin verecekleri yok. Hadi, bari X diyeyim." Bu şartlar altında İspanyolca konuşan birinin aklına gelen ilk özelliğin kadınsı değil erkeksi olması elbette daha muhtemeldir. Başka bir deyişle, İspanyolca konuşan birini doğaçlama şair olmaya zorlar, köprülerin özelliklerini ağızlarından çekip çıkarmaya uğraşırsanız, cins sistemi tabii ki seçtikleri özellikleri etkiler. Peki ama, sipariş üzerine şairlik yapmalarının istendiği durumlar dışında, konuşanların köprülere ilişkin kendiliğinden kavrayışlarına eril cinsin bir etkisinin olup olmadığını nasıl anlayacağız?

60'larda dilbilimci Susan Erwin İtalyanca konuşanlarla yaptığı

bir deneyde yaratıcılık unsurunun etkisini azaltmaya çalıştı. Erwin İtalyancanın dağınık pek çok lehçesi olmasına ve anadili İtalyanca olan birinin bile, tanımadığı bir lehçede hiç tanımadığı kelimelerle karşılaşmayı garipsememesi olgusuna bel bağlamıştı. Öncelikle Erwin kulağa farklı lehçelerde birtakım nesnelerin adı gibi gelecek bir dizi anlamsız kelime uydurdu. Bunların bir kısmı *-o* (eril) bir kısmı da *-a* (dişil) ile bitiyordu. Bu kelimelerin İtalyanca konuşanlarda nasıl bir çağrışım yaptığını görmek istiyor, ama katılımcıların yaratıcı hayal gücüne başvurduklarını fark etmelerini istemiyordu. Bu nedenle onlara bilmedikleri bir İtalyan lehçesinden bir dizi kelime göstereceğini söyledi ve deneyin amacının söylenişlerinden hareketle kelimelerin özelliklerinin insanlarca doğru tahmin edilip edilmediğini araştırmak olduğu yolunda bir açıklama yaptı. Neticede katılımcılar *-o* ile biten kelimelere erkekleri niteleyen özellikler (güçlü, büyük, çirkin), *-a* ile biten kelimelere ise kadınlar için kullanılan özellikler atfetme eğilimi gösterdi. Erwin'in deneyi, katılımcıların yaratıcı hayal gücüne başvurduklarını fark etmedikleri, sorulan sorunun doğru bir cevabı olduğunu varsaydıkları durumlarda da gramer cinslerinin çağrışımları etkilediğini gösteriyordu. Ancak öznel değerlendirme sorununun üstesinden gelmek için bir miktar yol almış olmasına rağmen bu deney de sorunu tamamen çözmemişti, çünkü katılımcılar sipariş üzerine çağrışımlar kurmak zorunda bıraktıklarının farkında olmasa bile deneyde kendilerinden istenen tam da buydu.

Aslında öznel yargının etkisini tamamen devre dışı bırakacak bir deneyin nasıl tasarlanabileceğini hayal etmesi bile zor. Çünkü yapılmak istenen, yumurtaları kırmadan omlet yapmak gibi bir şey: Konuşanlardan zihinlerinden geçen çağrışımları söylemelerini istemeden, gramer cinslerinin konuşanların kurduğu çağrışımlar üzerindeki etkisini ölçmek isteyen bir deney nasıl yapılabilir ki? Ama birkaç yıl önce Lera Boroditsky ve Lauren Schmidt tam da bunu yapmanın bir yolunu buldu. İspanyolca konuşan bir grupla Almanca konuşan bir gruptan bir hafıza oyununa katılmalarını istediler. (Cinslerden açıkça söz etmemek için oyun baştan sona İngilizce oynanacaktı.) Katılımcılara iki düzine cansız nesne ve her nesne için bir insan isminden oluşan bir liste verildi. Mesela "elma" ile ilişkili isim Patrick, "köprü" ile ilişkili isim Claudia idi. Katılımcılara liste-

deki ilişkileri ezberlemeleri için belli bir süre verildi, ardından ne kadar iyi ezberlediklerini ölçen bir test yapıldı. Sonuçların istatistiksel analizi, nesnenin cinsiyle insan isminin cinsiyeti aynı olduğunda ilişkiyi hatırlamanın daha kolay, nesnenin cinsiyle insan isminin cinsiyeti çatıştığıdaysa daha zor olduğunu ortaya koydu. Yani mesela İspanyolca konuşanlar "elma" (*la manzana*) ile ilişkili isim erkek ismi Patrick değil de kadın ismi Patricia olduğunda, ya da "köprü" (*el puente*) ile ilişkili isim kadın ismi Claudia değil de erkek ismi Claudio olduğunda ilişkiyi daha kolay hatırlıyordu.

İspanyolca konuşanlar köprüyü bir kadınla ilişkilendirmeyi bir erkekle ilişkilendirmekten nesnel olarak daha zor bulduğuna göre, eril veya dişil cinse ait cansız nesnelerin erkeklik ya da kadınlıkla kurduğu çağrışım bağının, İspanyolca konuşanların zihninde her daim var olduğu sonucunu çıkarabiliriz – aktif olarak bu çağrışımlardan söz edilmediği, köprülerin güçlü mü, ince mi olduğu gibi konularda düşünmeleri istenmediği durumlarda, hatta İngilizce konuştukları sırada bile.

Elbette sözü edilen hafıza oyununun yapaylık içerdiği, elmalarla köprülere takılan Patrick veya Claudia gibi isimleri ezberlememizi kimsenin istemeyeceği gündelik hayatın uzağında kaldığı söylenerek itiraz edilebilir hâlâ. Ama istatistiksel açıdan anlamlı farklılıkları açığa çıkarmak için psikoloji deneyleri, çerçevesi böyle dar çizilmiş görevlere bel bağlamak zorundadır. Sonuçların önemi, söz konusu göreve ilişkin ne dediklerinde değil, genel olarak cinslerin etkisine ilişkin neyi açığa vurduklarındadır. Burada açığa çıkan ise şudur: Cansız nesnelerin gramerdeki cinsleri yüzünden, İspanyolca ve Almanca konuşanların zihnindeki çağrışımlar, onların hafızaya bilgi kaydetme yeteneklerini etkileyecek kadar güçlüdür.

Psikoloji deneylerinde her zaman daha inceliklisini, daha iyisini yapmak mümkündür ve yukarıdakiler de bunun istisnası değildir. Ancak şimdiye kadar ortaya çıkan bulgular, bir cins sisteminin kendine özgü niteliklerinin konuşanların düşüncelerinde önemli bir etki yaptığı konusunda kuşkuya yer bırakmıyor. Cansız nesneleri kadınlar ve erkekler gibi ele alan, kadın ve erkeklere özgü gramer bi-

çimlerini ve zamirleri cansız nesneler için de kullanan bir dil söz konusu olduğunda, gramer alışkanlıkları, gramerin ötesindeki zihin alışkanlıklarına sızabilir. Nesnelerle cinsler arasındaki bağlar çok küçük yaşta çocukların zihnine kazınır ve ömür boyunca binlerce defa pekiştirilir. Bu bitmeyen talim, konuşanların cansız nesnelere ilişkin geliştirdiği çağrışımları etkiler; nesnelere kadın ya da erkek kıyafetleri giydirebilir. Bulgular, cinsiyetle ilişkili çağrışımların sadece talep edildiğinde değil, aktif olarak istenmediği zaman da varlığını sürdürdüğünü düşündürüyor.

Dolayısıyla cinsler anadilin düşünceyi etkilemesine ilişkin ikinci örneği oluşturuyor. Yine burada da bir cins sistemi olan ve olmayan diller arasındaki asıl fark, konuşanların aktarmasına *imkân verdikleri* şeylerde değil, konuşanları sürekli söylemek *zorunda bıraktıkları* şeylerde yatar. Gramer cinslerinin kişinin mantıklı bir şekilde akıl yürütmesini etkilediğini düşündüren bir bulgu yoktur. Bir cins sistemine sahip dilleri konuşanlar, cinsiyetle sentaks arasındaki farkı mükemmelen anlar, cansız nesnelerin biyolojik cinsiyete sahip oldukları gibi bir yanılsamaya kapılmazlar. Alman kadınlar, (ikisi de eril olmasına karşın) kocalarını şapka sanmaz; İspanyol erkekler bir yatakla içinde yatanı karıştırmalarıyla meşhur değildir; her nesnenin bir ruhu olduğu inancına İtalya ya da Rusya'da Anglo-sakson ülkelerden daha sık rastlanmaz. Tersten bakarsak, zamirlerinde bile cins ayrımı olmayan Macarca, Türkçe ya da Endonezce dillerini konuşanların kuşlara ya da arılara ilişkin ince noktaları anlama konusunda bir engelleri olduğundan kuşkulanan için bir neden yoktur.

Ancak gramer cinsleri kişinin akıl yürütme yeteneğini sınırlamıyor olsa da, bu durum, cinsli bir dile mahkûm olanlar üzerindeki sonuçların ciddi olmasını engellemez. Çünkü bir cins sistemi her şeye rağmen bir hapishaneye benzeyebilir: bir çağrışımlar hapishanesi. Kişinin dilindeki cinslerin dayattığı çağrışımlar zincirini kırmak neredeyse imkânsızdır.

Ama anadili İngilizce ya da cins sistemi barındırmayan bir başka dil olup, mantıksız bir cins sisteminin prangasına vurulmuş olanlar için üzülmeye niyetlenenler bir daha düşünsün. Ben sizle yer değiştirmek hiç istemezdim. Zihnim keyfi ve mantıksız bir dizi çağrışımın yükünü taşıyor olabilir, ama dilimin toprakları sizin cinsiyet-

siz nesnelerle dolu çölünüzden öylesine daha verimli ki, benim dünyamda sizin tamamen yoksun olduğunuz bir sürü şey var.

Söylemeye gerek yok ama cinsler dilin şairlere hediyesidir. Heine'nin eril çam ağacı dişil palmiye'nin özlemini çeker; Boris Pasternak'ın *Kızkardeşim Hayat* şiirini mümkün kılan, "hayat" kelimesinin Rusçada dişil olmasıdır; Charles Baudelaire'in "İnsan ve Deniz" şiirinin dilimize çevirileri, ne kadar esin dolu olsa da eril adam ile dişil deniz arasındaki hem bir çekim hem de bir uzlaşmazlık içeren fırtınalı ilişkiyi tamamen yakalayamaz; aynı şekilde Pablo Neruda'nın "Denize Övgü" şiirinin de İngilizcede hakkını vermek mümkün değildir: Şiirde eril deniz (*el mar*), bir dişil taş (*una piedra*) çarpar, sonra "onu okşar, öper, ıslatır, onun adını söyleyerek göğsünü yumruklar" – ama cinsiyetsiz "o" (*it*) zamiri, eril ve dişil 3. şahıs zamirlerinin verdiği etkiyi tam olarak veremez.

Elbette cinsler sıradan ölümlülerin günlük hayatına da renk katar. Cinsler yabancı dil öğrenenlerin kâbusu olabilir, ama anadilini konuşanlar için herhangi bir ciddi sorun yaratmaz ve dünyayı daha yaşanır hale getirir. Arılar dişil, kelebekler eril olmasaydı, dişil kaldırımdan eril yola adım atmasaydık, on iki eril ay dişil bir yılın içine doluşmasaydı, Bay Hıyar ile Bayan Karnabahara nasıl hitap edeceğimizi bilmeseydik her şey ne sıkıcı olurdu... Ben cinslerimden vazgeçmeyi asla istemem. Augusta Teyzem gibi ben de İngilizce diline şunu demek isterim: Cinslerden birini kaybetmek şanssızlık olarak görülebilir; ama ikisini birden kaybetmek biraz sarsaklık gibi görünüyor.

Rus Mavileri

JAPONYA'YA giden keskin gözlü turistler kimi trafik ışıklarında alışıldık olmayan bir şey fark edebilir. Aslında temel düzende bir gariplik yoktur: Her yerdeki gibi Japonya'da da kırmızı ışık "dur", yeşil "geç" demektir, ikisinin arasında da sarı ışık vardır. Ama dikkatli bakan biri, yeşil ışığın başka ülkedekilerden farklı, bariz bir mavimsi tonda olduğunu görür. Bu durumun nedeni turkuaz rengin nazardan korumasına ilişkin bir Uzakdoğu batıl inancı ya da bir Japon plastik fabrikasında boya kazanına biraz mavi bulaşması değil, dilsel-siyasal tarihin garip bir cilvesidir.

Japoncada eskiden hem yeşili hem de maviyi kapsayan bir renk kelimesi —*ao*— vardı. Ancak artık modern dilde *ao* büyük ölçüde mavi tonları için kullanılıyor, yeşil renk *midori* kelimesiyle ifade ediliyor. (Yine de tazeliği ya da hamlığı gösteren yeşil için *ao* hâlâ kullanılabiliyor — mesela yeşil elmalara *ao ringo* deniyor.) 30'larda ilk trafik ışıkları ABD'den ithal edilip Japonya'ya yerleştirilmeye başlandığında yeşil ışık her yerdeki gibiydi. Buna rağmen, belki Japon ressamlarının paletlerindeki üç ana renk geleneksel olarak *aka* (kırmızı), *kiro* (sarı) ve *ao* olduğu için, günlük dilde geç ışığına *ao şingu* deniyordu. *Ao* kelimesinin yeşille ilişkili diğer çağrışımları nedeniyle, yeşil ışık için *ao* adlandırması önceleri çok tuhaf görülüyordu. Ama zamanla yeşil renkle *ao* kelimesinin baskın anlamı arasındaki uyumsuzluk daha sinir bozucu hale gelmeye başladı. Omurgası daha zayıf bir ülke olsaydı, sadece geç ışığının resmi adını değiştirip *midori* yapmak gibi basit bir çözüme boyun eğebilirdi. Japonlar böyle yapmadı. İsmi değiştirip gerçekliğe uygun hale getir-

mek yerine, Japon hükümeti 1973'te gerçekliğin isme uygun hale getirilmesine karar verdi: Bundan böyle geç ışığı *ao*'nun baskın anlamına daha iyi uyan bir renkte olacaktı. Maalesef rengi gerçek bir maviye çevirmek olanaksızdı, çünkü Japonlar trafik işaretlerinin bütün dünyada olabildiğince aynı olmasını sağlamaya yönelik bir uluslararası anlaşmaya taraftı. Bu nedenle çözüm, *ao* ışığı, resmen yeşil kalırken olabildiğince mavimsi yapmak oldu. (Bkz. renkli sayfalardaki Şekil 7.)

Japonya'da trafik ışıklarının turkuazlaşması, dildeki tuhaflıkların gerçekliği ve insanların dünyada gördüğü şeyleri nasıl değiştirebildiğine biraz sıradışı bir örnek. Son birkaç bölümdür ilgilendiğimiz türden bir dil etkisi değil bu elbette. İlgilenmekte olduğumuz soru, farklı dilleri konuşanların *aynı gerçekliği* sadece anadilleri yüzünden farklı algılayıp algılamadıkları sorusu. Dilimizin renk kavramları, içinden bakarak dünyadaki renkleri görüp deneyimlediğimiz bir mercek midir?

Bu son bölüm renk konusuna dönerek ve dil ve algıya ilişkin on dokuzuncu yüzyıl sorusunu tersyüz ederek eski bir borcu ödemeye çalışıyor. Gladstone, Geiger ve Magnus'un, renk terimlerine ilişkin farkların renk algısında önceden var olan farklılıklardan kaynaklandığına inandığını hatırlayın. Acaba buradaki neden-sonuç ilişkisinin tersine çevrilmesi gerekmez mi? Dilsel farklılıkların algıdaki farklılıkların *nedeni* olduğu düşünülemez mi? Dilimizde hep yapageldiğimiz renk ayrımları kimi renklere duyarlılığımızı etkiliyor olabilir mi? Chagall'ın resimlerine ya da Chartes Katedrali'nin vitraylarına ilişkin duygularımız dilimizde "mavi" için bir kelime olmasına bağlı olabilir mi?

Hayattaki pek az heyecan verici şey, geceyarısından sonra yapılan ergen felsefesi kadar keyif verir. Bu sivilceli metafizik oturumlarında genellikle ortaya çıkan derin kavrayışlardan biri, kişinin renkleri başkalarının *aslında* nasıl gördüklerini asla bilemeyeceği yolundaki çarpıcı tasavvurdur. Siz ve ben, ikimiz de şu elmanın yeşil, bununsa kırmızı olduğu konusunda hemfikir olabiliriz, ama sizin kırmızı dediğiniz benim yeşil olarak deneyimlediğim şey (ve tersi) olabilir.

Dünyanın sonuna kadar karşılaştırma yapsak da bir sonuca varamayız, çünkü benim kırmızı-yeşil algım sizinkinin negatifi olsa da sözlü iletişim kurduğumuzda her türlü renk tasvirinde uzlaşırız. Olgun domateslerin kırmızı, olmamışların ise yeşil olduğu konusunda anlaşırız, hatta kırmızının sıcak, yeşilin daha soğuk bir renk olduğu konusunda bile anlaşırız. Çünkü benim dünyamda alevler yeşil görünür –ve ben bu rengi kırmızı olarak adlandırırım– dolayısıyla bu rengi sıcaklıkla ilişkilendiririm.

Elbette burada ciddi bilimle uğraşmamız gerek, gençlerin sa-
bahlarken yaptığı tartışmalarla değil. Sorun şu ki, konu renk algı-
mızı anlamak olduğunda çağdaş bilim ergen metafiziğinin çok ilerisi-
ne gidememiş görünüyor. Retinaya ve her birinin tepe duyarlılığı
tayfın başka bir bölgesine denk gelen üç çeşit koni hücresine ilişkin
epey çok şey biliyoruz bugün. Ancak sondaki ekte açıklandığı üze-
re, renk algısı retinada değil beyinde gerçekleşir ve beyin yaptığı,
üç tip koni hücresinden gelen sinyalleri toplamaktan ibaret değildir.
Aslında koni hücreleriyle renk algımızın fiilen gerçekleşmesi ara-
sında olağanüstü ince ve karmaşık bir hesaplama silsilesi bulu-
nur: normalizasyon, kompanzasyon, stabilizasyon, regülarizasyon,
hatta düpedüz hayali renkler görme (beyin eğer bir rengin orada ol-
ması gerektiğine dair geçmiş deneyimlerine dayalı bir gerekçeye
sahipse, olmayan bir rengi görmemize yol açabilir) gibi. Beyin bü-
tün bu hesaplamaları ve yorumlamaları, bize farklı aydınlatma şart-
larında kökten değişmeyen, nispeten istikrarlı bir dünya resmi sun-
mak için yapar. Eğer beyin görüşümüzü böyle normalize etmeseydi,
ucuz bir fotoğraf makinesinde çekilmiş ve ışık en uygun düzeyden
uzaklaştıkça renkleri değişen nesnelerle dolu bir resimler dizisi ola-
rak deneyimlerdik dünyayı.

Ne var ki biliminsanları, beyinde renk duyusunun fiilen nasıl
oluştugu konusunda –retinadan gelen sinyallerin yorumlanmasının
muazzam ölçüde karmaşık ve incelikli bir süreç olduğu dışında–
çok az şey biliyor; renk duyusunun kişiden kişiye nasıl değişebile-
ceği meselesinden bahsetmiyorum bile. Renk duyusuna doğrudan
yaklaşma yeteneksizliğimizi hesaba katarsak, farklı dillerin o dille-
ri konuşanların renk algısını etkileyip etkilemediğini bulmanın bir
çaresi var mıdır acaba?

Geçtiğimiz yıllar boyunca araştırmacılar, insanlara deneyimle-

diklerini kelimelerle tasvir ettirerek bu engeli aşmaya çalıştı. 1984'te (ünlü Berlin ve Kay ikilisinden) Paul Kay ve Willet Kempton mavi ve yeşili iki farklı renk olarak alan İngilizce gibi bir dilin, konuşanların yeşil-mavi sınırındaki renk tonlarını algılamasını çarpıtıp çarpıtmadığını araştırmayı denedi. Farklı yeşil ve mavi tonlarda, çoğu sınıra yakın, yeşili mavimsi mavisi yeşilimsi olan renkli pullar kullandılar. Yani nesnel uzaklık açısından, iki yeşil pul birbirine, birinin mavi bir pula olduğundan daha uzak olabilirdi. Deneye katılanlardan bir dizi "farklı olanı göster" görevini yapması istendi. Her defasında üç pul gösteriliyor, diğerlerinden en farklı renkte olan pulu seçmeleri isteniyordu. Deneye katılan bir grup Amerikalının cevapları, yeşil-mavi sınırının iki tarafında kalan iki pulun renk farkını abartmaya, sınırın aynı tarafındaki pullar arasındaki uzaklığıysa azımsamaya meylettiklerini gösteriyordu. Mesela pulların ikisi yeşil, üçüncüsü (yeşilimsi) mavi ise, katılımcılar yeşillerin biri diğer ikisinden nesnel olarak daha uzak olsa bile, mavi olanı en farklı pul seçmeye eğilimliydi. Daha sonra aynı deney Meksika'da, mavi ve yeşili aynı rengin tonları olarak alan Tarahumara Kızılderili dilini konuşanlar arasında tekrarlandı. Tarahumara dilini konuşanların, yeşil-mavi sınırının iki tarafında kalan pulların renk farkını abartmadığı görüldü. Kay ve Kempton, İngilizce ve Tarahumara dilini konuşanların cevapları arasındaki farkın dilin renk algısı üzerindeki etkisini kanıtladığı sonucuna vardılar.

Böyle deneylerin sorunu, belirsiz, muğlak görünen bir görevde öznel yargılara bel bağlamalarıdır. Kay ve Kempton'ın kendilerinin de teslim ettiği gibi, İngilizce konuşanlar şöyle akıl yürütmüş olabilir: "Üçünün de rengi birbirine öyle yakın ki, hangisinin en farklı görüldüğüne karar vermek zor. Acaba kullanabileceğim başka bir ipucu var mı? Hah! A ve B'nin ikisine de 'yeşil' *denir*, oysa C'ye 'mavi' *denir*. Sorun halloldu; en farklı olarak C'yi seçeceğim." Yani İngilizce konuşanlar basitçe, "Kararsız kaldıysan adına bakarak seç" kuralına uyarak davranmış olabilir. Eğer gerçekten böyle yaptılarsa, deneyin ispat ettiği tek şey, açık seçik bir cevabı olmayan muğlak bir soru karşısında İngilizce konuşanların B planı olarak dile başvurdıklarıdır. Yeşil ve mavi için iki ayrı kelimeleri olmadığı için, Tarahumara dilini konuşanların böyle bir yedek stratejileri yoktur. Ancak bu durum, İngilizce konuşanların gerçekten de renkleri Tara-

humara dilini konuşanlardan farklı algıladıklarına bir kanıt oluşturmaz.

Bu sorunu cepheden göğüslemek için Kay ve Kempton aynı deneyi bir başka İngilizce konuşan katılımcı grubuyla tekrarladı, ama bu defa onlara hangi pulların daha farklı olduğuna karar verirken renk adlarına başvurmamaları açık açık söylendi. Ancak bu uyarıya rağmen cevaplarda yeşil-mavi sınırının iki tarafındaki renkler arasındaki uzaklık abartılmayı sürdürdü. Nitekim, seçimlerini açıklamaları istendiğinde katılımcılar bu pulların renklerinin gerçekten de birbirinden farklı *göründüğünde* ısrar ettiler. Kay ve Kempton bu durumdan, eğer adların konuşanların seçimlerine bir etkisi varsa, bu etkinin kolayca denetlenemeyeceği, istendiği gibi devreden çıkarılamayacağı sonucunu çıkardı. Bu sonuç, dilin görsel verilerin işlenmesine derin, bilinçdışı bir düzeyde etki ettiğini akla getiriyor. Az ileride göreceğimiz gibi, bu önsezileri sonraki yıllarda çok daha belirginleşecekti. Ancak 1984'te eldeki tek bulgu muğlak konulardaki öznel yargılara dayandığı için deneyleri yeterince ikna edici değildi.

Farklı insanların farklı renk tonlarını birbirine ne kadar yakın gördüğünü nesnel olarak ölçmenin bir yolu olmadığı için, farklı dillerin renk algısını etkileyip etkilemediğini daha nesnel bir biçimde saptama girişimleri yıllar boyunca hep aynı çıkmaz sokağa girecek gibi göründü. Bir yandan beyinde renk duyusunu doğrudan taramanın imkânı yoktu; öte yandan insanlardan gördüklerini tasvir etmelerini isteyerek algıdaki ince ayrımları bulup çıkarmaya kalkıştığınızda, çok yakın renk tonları arasında seçim yapmayı içeren görevler tasarlamamız gerekiyordu. Bu son durumda da ister istemez, doğru bir çözümü olmayan muğlak görevler söz konusu olacak; anadilin seçilen cevabı etkilediği gösterilse bile, dilin gerçekten renk algısını mı etkilediği, yoksa sadece muğlak bir soruya bir cevap ararken kişiye ilham mı verdiği sorgulanabilir kalacaktı.

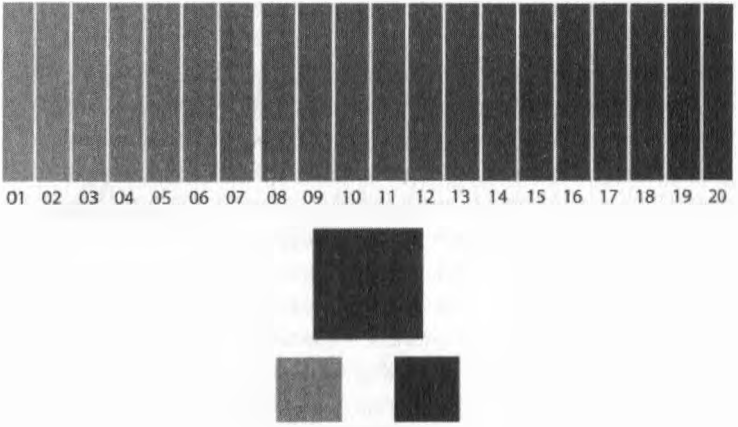
Araştırmacıların kendilerini bu çıkmazdan kurtarması ancak yakın zamanlarda mümkün oldu. Buldukları yöntem hâlâ çok dolaylı, hatta basbayağı dolambaçlı olabilir. Ancak ilk defa olmak üzere, bu yöntem araştırmacılara algıyla ilintili *bir şeyi* nesnel olarak ölçme imkânı tanıdı: kişilerin kimi renkler arasındaki farkı algılama süresi. Yeni yöntemin arkasındaki mantık basit: "Hangi iki renk birbirine daha yakın görünüyor?" gibi muğlak bir soru sormak yerine araş-

tırmacılar katılımcılara, tek bir doğru çözümü olan, açık seçik ve kolay bir iş veriyor. Dolayısıyla teste tabi tutulan şey katılımcıların doğru cevap verip vermemesi değil (ki genellikle cevaplar doğru oluyor), bunun yerine onların tepki verme süresi ölçülüyor ve bundan beyindeki süreçlere ilişkin sonuçlar türetiliyor.

Raporu 2008'de yayımlanan böyle bir deneyi Stanford, MIT ve UCLA üniversitelerinden bir ekip –Jonathan Winawer, Nathan Wittfoft, Michael Franc, Lisa Fu, Alex Wade ve Lera Brodsky– gerçekleştirdi. İngilizcede tek bir *blue* (mavi) başlığı altında toplanan renk alanı için Rusçada iki renk adı, *siniy* (lacivert) ve *goluboy* (açık mavi) bulunduğunu 3. Bölüm'de görmüştük. Deneyin amacı "mavi" için iki ayrı kelimesi olan Rusların mavi tonlarını algılamasının bundan etkilenip etkilenmediğini incelemektir. Katılımcılar bir bilgisayar ekranının karşısına oturtuluyor ve her defasında yanda ya da renkli sayfalarındaki Şekil 8'de gösterildiği gibi üstte bir, altta iki olmak üzere üç mavi kare gösteriliyordu.

Altındaki karelerden biri üstteki kareyle tam olarak aynı renkte, diğeri ise farklı bir tonda maviydi. Katılımcılara verilen görev, alttaki karelerden hangisinin üsttekiyle aynı renkte olduğunu belirtmektir. Katılımcıların yüksek sesle bir şey söylemesi gerekmiyordu; yapmaları gereken, resim ekranda gözüdür gözükmez mümkün olduğunca çabuk iki düğmeden birine, sağdakine ya da soldakine basmaktır. (Mesela yukarıdaki resimde, doğru cevap sağdaki düğmeye basmak olurdu.) Bu, çözümü yeterince basit olan, yeterince basit bir görevdi; katılımcılar hemen hemen her defasında doğru cevabı vermişti. Ama deney aslında doğru düğmeye ne kadar süre içinde basıldığını ölçmek üzere tasarlanmıştır.

Her üçlüdeki renkler mavinin yirmi tonu arasından seçilmişti. Bekleneceği gibi tepki süresi öncelikle ve en çok, farklı karenin tonunun diğer ikisinden ne kadar uzak olduğuna bağlıydı. Yukarıdaki kare koyu bir lacivert, mesela 18 numaralı tondayken farklı kare çok açık bir mavi, mesela 3 numaralı tonda ise, katılımcılar doğru düğmeye çok hızlı basıyordu genellikle. Buna karşılık, farklı karenin rengi diğer ikisine ne kadar yakınsa, tepki süresi de o kadar daha uzamaya eğilimliydi. Bu kadarı şaşırtıcı değil. Birbirinden çok uzak iki renge baktığımızda farkı algılamamızın çabuk olması, renkler birbirine benzediğinde ise iki rengin aynı olmadığına karar vermek

için beynin daha fazla işlem yapmaya, dolayısıyla daha uzun süreye ihtiyaç duyması beklentilerimize uyar.

Daha ilgi çekici bir sonuç, Rusça konuşanların tepki süresinin yalnızca renk tonları arasındaki nesnel uzaklığa değil, *siniy* ile *goluboy* arasındaki sınıra da bağlı olmasıydı! Yukarıdaki karenin *siniy* (lacivert) olduğunu ama *goluboy* (mavi) sınırının hemen yanında bulunduğunu düşünün. Eğer alttaki iki kareden farklı olanı iki adım daha açık mavi yönünde ise (dolayısıyla sınırın *goluboy* tarafında ise) Rusların ortalama doğru düğmeye basma süresi, farklı karenin ters yönde aynı nesnel uzaklıkta –koyuya doğru iki adım uzaklıkta– olduğu, dolayısıyla *siniy* bölgesinde kaldığı duruma kıyasla, anlamlı ölçüde kısalıyordu. İngilizce konuşanlar aynı düzenekle incelendiğinde, tepki sürelerinde böyle bir asimetri gözlemlenmemişti. Onlarda maviyle lacivert arasındaki sınır bir fark yaratmamıştı; tepki sürelerini etkileyen tek geçerli etken renk tonları arasındaki nesnel uzaklıktı.

Bu deney fiili renk duyusunu doğrudan ölçmemekle birlikte, ona en yakın sayılabilecek görsel algıyla yakından bağlantılı bir tepki süresini ölçmeyi başarıyordu. En önemlisi, katılımcılardan renkler arasındaki uzaklığı kestirmeleri ya da hangi renklerin birbirine daha benzer olduğunu söylemeleri istenmediğinden, burada muğlak görevlerde öznel yargılara bel bağlanması söz konusu değildi. Bunun

yerine tek bir doğru cevabı olan basit bir görsel görevi yapmaları isteniyordu onlardan. Deneyin ölçtüğü tepki zamanı, katılımcıların bilincinde olduğu ya da denetleyebildiği bir şey değildi. Sadece ekranda yeni bir resim görüldüğünde olabildiğince hızla bir düğmeye basıyorlardı. Ama Rusların ortalama hızı renkler farklı adlar taşıdığına daha yüksekti. Dolayısıyla sonuçlar, görsel verileri işleme sistemlerinin mavi tonlarına verdiği tepki açısından Ruslarla İngilizler arasında nesnel olarak farklı bir şey olduğunu kanıtlıyordu.

Kesin olarak söyleyebileceğimiz bundan ibaret olmakla birlikte, bir adım daha atmak ve şu çıkarsamayı yapmak akla uygundur: Renk tanıma görevlerinde renkler birbirinden ne kadar uzaksa insanların tepki süresi o kadar uzadığına ve Ruslar *siniy-goluboy* sınırının iki tarafındaki renklere nesnel uzaklığın gerektirdiğinden daha hızlı tepki verdiğine göre, sınırın iki tarafındaki komşu renkler Ruslara gerçekte olduklarından daha uzak görünür.

Elbette Rusça konuşanlarla İngilizce konuşanların davranışlarındaki farklar nesnel olarak kanıtlansa bile, bağıntıdan neden-sonuç ilişkisine hemen atlayıvermek her zaman tehlikelidir. Rusların sınıra yakın renklere verdikleri tepkilerin ortaya çıkmasında –yetiştirilmelerinde, geçmişlerinde bulunan başka bir şeyin değil de– özel olarak Rusçanın nedensel bir rol oynadığından nasıl emin olabiliriz? Belki de daha çabuk tepki vermelerinin asıl sebebi Rusların saatlerce uçsuz bucaksız Rus semalarına gözlerini dikip bakma âdetidir? Ya da mavi votkayı yıllar boyunca yakından incelemeleridir?

Beyindeki dil devrelerinin renk sinyallerinin işlenmesine herhangi bir doğrudan katkısının olup olmadığını incelemek için araştırmacılar deneye başka bir unsur daha kattı. Dil devrelerinin normal işleyişini zorlaştırmak için "engelleyici görev" adı verilen standart bir yöntem kullanıldı. Katılımcılardan rasgele sayı dizilerini ezberlemeleri ve ekrana bakıp düğmelere bastıkları sırada bunları yüksek sesle tekrarlamaları istendi. Bunun arkasındaki fikir şuydu: Katılımcılar dille ilgili ama yaptıklarıyla alakasız bir ek işle uğraştıklarında (mesela bir rakam salatasını yüksek sesle söylediklerinde), beyinlerinin dil bölgeleri "başka bir işle meşgul" olduğu için renklerin görsel olarak işlenmesini desteklemeye pek müsait olmayacaktı.

Deney böyle bir sözel engelleme eşliğinde tekrarlandığında, Rus-

lar *siniy-goluboy* sınırının iki tarafındaki renklere daha hızlı tepki vermeyi bıraktı ve tepki süresi yalnızca renk tonları arasındaki nesnel uzaklığa bağlı kaldı. Engelleyici görevin sonuçları, tepki sürelerinde daha önce gözlenen farktan dilin sorumlu olduğunu açıkça göstermişti. Kay ve Kempton'ın dilin renklerin işlenmesine derin, bilinçdışı bir düzeyde etki ettiği yolundaki önsezisi, böylece yirmi yıl kadar sonra güçlü bir destek kazanmış oldu. Sonuç olarak Rus mavileri deneyindeki görev tamamen görme ve hareket etme üzerine kuruluydu ve dil hiç açık olarak işin içine dahil edilmemişti. Yine de fotonların retinaya çarpmasıyla parmak kaslarının hareketi arasında bir yerlerde anadilin kategorileri işe karışmış, renk tonları farklı adlara sahip olduğunda renk farklarının tanınmasını hızlandırmıştı. Rus Mavileri deneyinden elde edilen bulgular Kay ve Kempton'ın katılımcılarının, adları farklı olan renk tonlarının onlara birbirinden daha farklı *göründüğü* yönündeki öznel sözlerine de böylece inandırıcılık katmış oluyordu.

Dilin görsel renk sinyallerinin işlenmesine nasıl karıştığına dair daha da dikkat çekici bir deney, Berkeley ve Chicago'dan dört araştırmacı—Aubrey Gilbert, Terry Regier, Paul Kay (hep aynı Kay) ve Richard Ivry—tarafından tasarlandı. Sonuçları 2006'da yayımlanan deneyin düzeneğinin en garip tarafı karşılaştırdığı dillerin beklenmedik sayısıydı. Rus Mavileri deneyi iki dili konu etmiş ve iki dilin renk kategorilerinin farklılaştığı renk alanındaki yanıtları karşılaştırmıştı; buna karşılık Berkeley ve Chicago deneyi değişikti, çünkü karşılaştırılan... sadece İngilizceydi.

Anadilin konuşanların renk algısında yarattığı farkı inceleyen bir deneye yalnızca tek bir dili konuşanları dahil etmek, ilk bakışta tek elle alkış tutmaya benziyordu. Neyin neyden farkı incelenecekti ki? Ancak bu zekice deney sağ gösterip sol vuran türdendi. Ya da daha doğrusu sağlı sollu darbelerle sorunun üzerine giden türden bir deneydi. Çünkü araştırmacıların karşılaştırmaya çalıştıkları şeyler, beynin sağ ve sol yarısıydı.

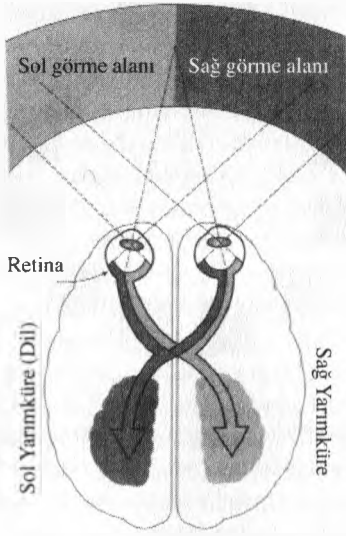
Deney basit bir fikre dayanıyordu: çoğu zekice fikir gibi, bir kere birisi akıl ettikten sonra basit görünen bir fikre. Araştırmacılar beyne

dair çok uzun süredir bilinen iki olgudan hareket etmişti. Birinci olgu beyindeki dil merkezine ilişkindi. Biliminsanları bir buçuk yüzyıldır dil bölgelerinin beynin iki yarımküresine eşit dağılmadığını biliyor. 1861'de Fransız cerrah Pierre Paul Broca, Paris Antropoloji Derneği'nde bitirici bir beyin hastalığı yüzünden bir gün önce koğuşunda ölmüş bir adamın beynini sergiledi. Adam konuşma yeteneğini yıllar önce kaybetmiş, ama zekâsının pek çok başka yönlerini korumuştur. Broca'nın otopsisinde adamın beyninde belli bir bölgenin tamamen tahrip olduğunu gösteriyordu: Beynin sol yarımküresindeki frontal lobda beyin dokusu çürüyüp gitmiş, yerinde sulu bir sıvıdan başka bir şey kalmamıştı. Broca bu durumdan, beynin konuşmadan sorumlu bölgesinin sol yarımküredeki bu özel bölge olduğu sonucunu çıkarmıştı. Sonraki yıllarda Broca ve meslektaşları, konuşma yeteneğini yitirmiş insanlar üzerinde çok sayıda otopsi gerçekleştirdi ve hepsinde beynin aynı bölgesinin zarar görmüş olduğunu gözlemledi. Bu gözlemler daha sonraları "Broca bölgesi" adını alacak olan sol yarımküredeki bu özel kesimin beynin dil bölgesi olduğunu kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde kanıtlıyordu.

Deneyin dayandığı ikinci iyi bilinen olgu, beynin her bir yarımküresinin, görme alanının öbür tarafından gelen görsel sinyallerin işlenmesinden sorumlu olduğuydu. Yandaki şekilde görüldüğü gibi, görme alanının iki yarısı ile beynin iki yarımküresi arasında X biçiminde bir çapraz geçiş söz konusudur. Solumuzdan gelen sinyaller işlenmek üzere sağ yarımküreye gönderilirken, sağ görme alanından gelen sinyaller sol yarımkürede işlenir.

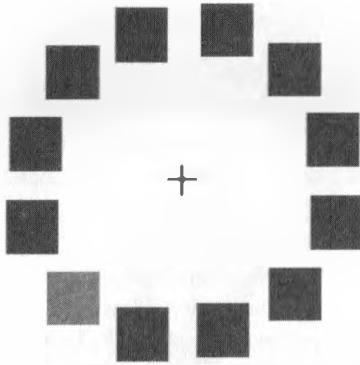
İki olguyu yan yana koyarsak (dil merkezinin sol yarımkürede olması ve görsel bilginin işlenmesindeki çapraz geçiş), sağ tarafımızdan gelen görsel sinyallerin beyinde dil ile aynı yani sol yarımkürede, solumuzdan gördüklerimizin ise dil ile ilgili önemli bir parçası olmayan sağ yarımkürede işlendiği sonucu çıkar.

Araştırmacılar bu asimetriyi ilk (hatta ikinci) bakışta inanılmaz görünen bir hipotezi sınamak için kullandılar: Renklerle ilişkili görsel işlemlerde dilin işe karışması, acaba sol yarımkürede sağdakinden daha güçlü olabilir miydi? İnsanlar sağda ya da solda görmelelerine bağlı olarak renkleri farklı algılıyor olabilir miydi? Mesela İngilizce konuşanlar, solda gördüklerine kıyasla sağda gördükleri yeşil-mavi sınırına yakın renk tonlarına daha duyarlı olabilir miydi?

Beyinde sağ ve sol görme alanlarının işlenmesi

Bu uçuk önermeyi sınamak için araştırmacılar basit bir "farklı olanı seçme" deneyi tasarladılar. Katılımcıların bir bilgisayar ekranına bakıp ortadaki küçük bir artı işaretine odaklanmaları gerekiyordu. Böylece ekranın sol tarafında görünen ne varsa sol görme alanında, sağ tarafındakiler de sağ görme alanında olacaktı. Bunun ardından katılımcılara aşağıdaki şekildeki (ve renkli sayfalardaki Şekil 9'daki) gibi küçük karelerden oluşan bir çember gösteriliyordu. Biri dışında bütün kareler aynı renkteydi. Katılımcılardan, farklı renkteki karenin çemberin sol ya da sağ yarısında oluşuna göre, iki düğmeden birine basması isteniyordu. Aşağıdaki şekilde farklı kare kabaca saat sekiz yönünde, dolayısıyla doğru yanıt sol düğmeye basmak olurdu. Katılımcılara farklı karenin rengi ve yeri değiştirilerek böyle bir dizi görev verildi. Kimi zaman diğerleri yeşilken, farklı kare maviydi, kimi zaman diğer yeşillerden farklı bir yeşildi, kimi zaman da kendisi maviyken diğerleri yeşildi vs. Görev basitti, dolayısıyla katılımcılar genellikle doğru düğmeye basmışlardı. Ama aslında ölçülen yanıt vermeleri için geçen süreydi.

Beklendiği gibi, farklı kareyi tanıma hızı esasen karenin renginin diğerlerinden nesnel olarak ne kadar uzak olduğuna bağlı çıktı. Sol-da ya da sağda bulunmasından bağımsız olarak, farklı karenin rengi diğerlerinden ne kadar uzaksa katılımcılar o kadar hızlı yanıt veriyordu. Ama şaşırtıcı olan, sağ ve sol görme alanlarındaki tepki örüntülerindeki anlamlı farklılıktı. Farklı kare ekranın sağındayken, yani bilgisi beyinde dil merkezinin bulunduğu yarımkürede işlendiği zaman, yeşil ve mavi arasındaki sınır gerçek bir fark yaratmıştı: Farklı kare diğerlerine göre yeşil-mavi sınırının öte tarafında olduğunda, ortalama tepki süresi anlamlı ölçüde kısalıyordu. Buna karşılık farklı kare ekranın sol tarafındayken yeşil-mavi sınırının etkisi çok daha zayıftı. Başka bir deyişle bu durumda yanıtalama hızı, farklı karenin diğerlerine göre yeşil-mavi sınırının öte tarafında mı yoksa aynı rengin değişik bir tonunda mı olduğundan çok az etkileniyordu.

Yani İngilizce konuşanların beyinlerinin sol yarısı mavi-yeşil sınırına Rusça konuşanların *siniy-goluboy* sınırına verdikleri gibi bir tepki veriyor, buna karşılık beyinlerinin sağ yarısı ise böyle bir asimetrisinin yalnızca zayıf bir izini gösteriyordu. Bu deneyin (ve bunun ana sonucunu teyit eden bir dizi çeşitlemesinin) sonuçları, anadilimizin renk kavramlarının renklerin beyinde işlenmesine doğrudan karıştıkları konusunda kuşkuyla pek yer bırakmaz. İki yarımküre deneyi, dilin görsel algı üzerindeki etkisine dair, doğrudan doğruya beyin taraması yapmanın dışında olabilecek en dolaysız bulguyu sunar bize.

Doğrudan doğruya beyin taraması mı? Hong Kong Üniversitesi'nden bir grup araştırmacı bunu yapmaktan geri durmak için bir sebep olmadığını düşündü. 2008'de küçük bir değişiklik içeren benzer bir deneyin sonuçlarını yayımladılar. Tanıma görevi önceki gibi bir bilgisayar ekranına bakmayı, renkleri tanımayı ve iki düğmeden birine basmayı gerektiriyordu. Değişiklik, gözü kara katılımcıların bu işi bir MR tarayıcısının içinde yapmalarının istenmesiydi. MR (yani manyetik rezonans) ile görüntüleme, beynin farklı bölgelerindeki kan akışı düzeylerini ölçerek anlık beyin taraması yapan bir sistemdir. Artan kan akışı artan sinirsel etkinliğe tekabül ettiği için MR tarayıcıları (dolaylı olarak) beynin farklı noktalarındaki sinirsel etkinliği ölçer. Bu deneyde katılımcıların anadili Mandarin Çincesiydi. Altı farklı renk kullanılıyordu: Bunların üçü (kırmızı, yeşil ve mavi) Çince'de tanıdık ve basit adlara sahipti. Diğer üç renk ise böyle değildi (bkz. renkli sayfalardaki Şekil 10). Verilen görev çok basitti: Katılımcılara bir saniyeden az bir süreyle ekranda iki kare gösteriliyor, iki karenin aynı renkte olup olmadığını düğmelerden birine basarak belirtmeleri isteniyordu.

Görev herhangi bir biçimde dil ile ilişkili değildi. Saf bir görsel-motor çalışmaydı. Ancak araştırmacılar beynin dil bölgelerinin yine de harekete geçip geçmediğini görmek istiyordu. Gösterilen renklerin bariz bir etiketten yoksun olduğu duruma kıyasla, renkler tanıdık ve basit adlara sahip olduğunda, görsel görevde dil devrelerinin işe karışmasının daha muhtemel olduğunu varsaymışlardı. Nitekim renkler kolay adlandırılabilir gruptan olduğunda, sol yarımkürede, beyin korteksinde iki belirli küçük bölge etkinleşti, renkler zor adlandırılabilir gruptan olduğunda ise bu bölgeler bir etkinlik göstermedi.

Ardından sol yarımküredeki bu iki bölgenin işlevini daha hassas biçimde belirlemek için araştırmacılar katılımcılara, bu defa açıkça dille ilişkili ikinci bir görev verdi. Katılımcılara ekranda renkler gösterildi ve beyin taraması yapılırken onlardan gördükleri her rengin adını yüksek sesle söylemeleri istendi. Daha önce kolay adlandırılabilir gruptan renklerde etkinleşen bölgeler bu ikinci görevde yoğun bir etkinlik içine girdiklerini gösteren biçimde parlamaya başladı. Dolayısıyla araştırmacılar söz konusu iki bölgenin renk adlarını saptamadan sorumlu dilsel devrelerin bulunduğu yer olduğu sonucuna vardılar.

Bu iki bölgenin işlevini, birinci (salt görsel) görevin sonuçlarına yansıtırsak, beyin iki rengin aynı görünüp görünmediğine karar verirken, konuşma hiç söz konusu olmasa da, görsel algıdan sorumlu devrelerin karar için dil devrelerinin yardımını istediği açıkça ortaya çıkar. Yani özel olarak adları bulmadan sorumlu beyin bölgelerinin salt görsel renk bilgisinin işlenmesi sürecine karıştığı konusunda, ilk kez elimizde dolaysız nörofizyolojik bulgular bulunuyor.

Bu bölümde anlatılan deneylerin ışığında, renkler, bir mercek olarak dil metaforunun gerçekliğe en yakın düştüğü alan olabilir. Elbette dil maddi bir mercek değildir ve göze ulaşan fotonları etkilemez. Ancak renk duyusu gözde değil beyinde oluşur ve beyin retinadan gelen sinyalleri oldukları gibi kabul etmez; farklı ışıklandırmalar altında sabit kalan renkler yanılsamasını yaratan, son derece karmaşık bir normalizasyon sürecini işletir. Bu "anında onarım" etkisini başarmak için beyin, retinadan gelen sinyalleri kaydırıp uzatarak kimi farklılıkları abartır, kimilerini hafifletir. Beynin bütün bu işi tam olarak nasıl yaptığı bilinmiyor, ama geçmişteki anılara ve depoladığı izlenimlere bel bağladığı da açıktır. Mesela beyin muzların sarı olduğunu hatırladığı ve duyuyu görmeyi beklediği yönde normalize ettiği için, tamamen gri renkte bir muz resminin bize sarımsı göründüğü gösterilmiştir. (Daha fazla ayrıntı için bkz. Ek bölümü.)

Dilin renk algısına karışmasının, beynin belli renklerin birbirine ne kadar benzediğine karar vermek için depoladığı geçmiş anılara ve yerleşik ayrımlara başvurduğu bu normalizasyon ve kompanzasyon düzeyinde gerçekleşiyor olması muhtemeldir. Dilsel ve görsel devreler arasında ne olup bittiğini kimse tam olarak bilmesede, şimdiye kadar elde edilen bulgular dilin görme duyusunu etkilediği yolunda ikna edici bir önerme oluşturmaya yetiyor. Kay ve Kempton'ın 1984'te "yukarıdan-aşağıya" yaklaşımıyla yaptıkları deneyde İngilizce konuşanlar yeşil-mavi sınırındaki renk tonlarının birbirinden daha uzak *göründüğünü* söylemişti. Yakın dönemlerdeki deneylerin "aşağıdan-yukarıya" yaklaşımı, dilsel renk kavramlarının görsel bilginin işlenmesine doğrudan karıştığını ve insanları farklı adlar taşıyan renklere sanki birbirlerinden nesnel olarak daha uzakmış gibi tepki

vermeye ittiğini gösteriyor. Bu sonuçlar bir arada düşünüldüğünde, sadece birkaç yıl önce pek az kişinin inanmaya hazır olduğu bir sonuç çıkıyor: Farklı dilleri konuşanlar renkleri birbirinden biraz farklı algılıyor olabilir.

Öyleyse bir anlamda, Gladstone'un 1858'de Odysseus'un izinden başlattığı renk seferinin, bir buçuk yüzyıllık serüvenli bir yolculuktan sonra başladığı noktanın hemen dibine dönerek sonlandığı söylenebilir. Çünkü sonuç olarak Yunanların renkleri bizden az bir miktar farklı algılıyor olması pekâlâ mümkündür. Ancak yolculuğu Gladstone'un yanı başında bitirmiş olsak da, tam olarak onunla aynı yöne bakmıyoruz; çünkü onun hikâyesini tersyüz ettik, dil ile algı arasındaki neden-sonuç ilişkisinin yönünü tersine çevirdik. Gladstone, Homeros'un renk terimleri dağarcığıyla bizimki arasındaki farkın renkleri algılamada önceden var olan farklılığın *sonucu* olduğunu varsaymıştı. Oysa şimdi, farklı dillerin renk terimleri dağarcıklarının renk algısındaki farklılıkların *nedeni* olması mümkün görünüyor. Gladstone, Homeros'un ayrıntısız renk terimleri dağarcığının göz anatomisinin gelişmemiş durumunun yansıması olduğunu düşünüyordu. Biz ise son birkaç bin yılda gözüün anatomisinin hiç değişmediğini, buna rağmen ayrıntılı renk terimleri dağarcığımızın aşıldığı zihin alışkanlıkları sayesinde kimi ince renk ayrımlarına daha duyarlı hale gelmiş olabileceğimizi biliyoruz.

Daha genel olarak, etnik gruplar arasındaki bilişsel farklılıkların açıklanmasında ağırlık anatomiden kültüre kaydı. On dokuzuncu yüzyılda genellikle, farklı ırkların kalıtsal zihin yetenekleri arasında önemli farklar olduğu ve başka başka alanlarda başarılı olmalarının esasen bu farklılıklardan kaynaklandığı varsayılırdı. Yirminci yüzyılın tacındaki mücevherlerden biri, bilişsel sermayeyle ilgili her alanda insanlığın esas olarak bir olduğunun fark edilmesi oldu. Dolayısıyla bugünlerde artık etnik gruplar arasında zihinsel özelliklerdeki değişkenliği açıklamak için öncelikle genlere bakmıyoruz. Buna karşılık yirmi birinci yüzyılda kültürel uzlaşımların, özel olarak da farklı diller konuşmanın damgasını taşıyan düşünme farklılıklarını yavaş yavaş anlamaya başlıyoruz.

SONSÖZ

Bilgisizliğimizi Bağışlayın

DİLİN İKİLİ BİR YAŞAMI VARDIR. Kamusal rolü açısından dil, o dili konuşanların oluşturduğu topluluğun, etkin bir iletişim sağlamak amacıyla üzerinde anlaştığı bir uzlaşımlar sistemidir. Ama dilin bir de, o dili konuşan herkesin zihninde içselleştirdiği bir bilgi sistemi olarak özel bir varoluşu vardır. Dilin etkin bir iletişim aracı olarak işe yaraması için o dili konuşanların zihinlerindeki özel bilgi sisteminin, kamusal dil uzlaşımları sistemiyle sıkı bir uyum içinde olması gerekir. İşte bu uyum sayesinde, bütün evrendeki en harika ve en ele avuca gelmez şey olan zihnimizde olan bitenin yansımalarını dilin kamusal uzlaşımlarında bulmak mümkün oluyor.

Bu kitapta yapmaya çalıştığım şey, dilin sunduğu kanıtlar aracılığıyla, düşüncemizin kimi temel yönlerinin toplumumuzun kültürel uzlaşımları tarafından –bugünlerde kabullenilmesi revaçta olmayan ölçüde– etkilendiğini göstermektir. Birinci kısımda dilimizin dünyayı kavramlara bölme tarzının doğa tarafından belirlenip bize sunulan bir şey olmadığı ve neyi "doğal" bulduğumuzun büyük ölçüde hangi uzlaşımlarla yetiştirildiğimize bağlı olduğu açıklığa kavuştu. Bu elbette her dilin dünyayı keyfine göre bölümlere ayırabileceği anlamına gelmez. Ama neyin öğrenilebilir ve iletişim açısından makul olduğunu belirleyen kısıtlar altında, en basit kavramların bile nasıl tanımlandığı, sağduyunun öngörebileceğinden çok daha fazla değişkenlik gösterir. En nihayetinde sağduyunun doğal bulduğu şeyler, alışık olduğu şeylerden ibarettir.

İkinci kısımda toplumumuzun dilsel uzlaşımlarının düşüncemizin dilin ötesine geçen yönlerini de etkileyebildiğini gördük. Dilin

düşünce üzerindeki kanıtlanabilir etkisi, daha önceleri çığırtañlıđı yapılandan çok daha farklıdır. Özel olarak, anadilimizin entelektüel ufkumuzu sınırladığı ya da başka bir dilde kullanılan kavram ve ayrımları anlama yeteneğimizi kısıtladığı yönünde hiçbir bulgu yoktur. Anadilin asıl etkisi belli tür deyişlerin *sık kullanımı* ile oluşan düşünce alışkanlıklarında yatar. Farklı görmek üzere eğitildiğimiz kavramlar, anadilimizin bizi sürekli vermek zorunda bıraktığı bilgiler, dikkatli olmamızı istediği ayrıntılar ve bizi maruz bıraktığı tekrarlanan çağrışımlar – bütün bu konuşma alışkanlıkları, dilin kendisine dair bilgimizden daha fazlasını etkileyen düşünce alışkanlıkları yaratabilir. Dilin uç alanından örnekler gördük: mekânsal koordinatlar ve bunların hafıza örüntüleri ile yön duygusu üzerindeki etkileri; gramerdeki cinsler ve bunların çağrışımlar üzerindeki etkisi; ve kimi renk ayrımlarına duyarlılığımızı artırabilen renk kavramları.

Dilbilim ve bilişsel bilimler alanında çalışanlar arasında bugünkü baskın görüşe göre, dilin düşünce üzerindeki etkisi ancak doğru- dan akıl yürütme üzerinde gerçekleşiyorsa –mesela bir dili konuşanların kolayca çözdüğü mantık problemlerinin başka bir dili konuşanlar tarafından çözülmesinin dillerince engellendiği gösterilebiliyorsa– bir önem taşır. Mantıksal akıl yürütme üzerinde böyle bir kısıtlayıcı etkiye dair hiçbir bulgu sunulamadığına göre, (bu görüş açısından) bunun zorunlu sonucu, dilin geri kalan etkilerinin önemsiz olduğu ve hepimizin esas olarak aynı şekilde düşündüğüdür.

Ancak mantıksal akıl yürütmenin hayatımızdaki önemini abartmak çok kolaydır. Böyle bir abartı, düşünceyi fiilen mantığa eşitleyen ve diğer zihinsel süreçleri dikkate değmez gören analitik felsefeyle beslenerek yetişenler açısından doğaldır. Ancak bu görüş, bizim fiili yaşam deneyimimizde mantıksal düşünmenin oynadığı nispeten mütevazı role tekabül etmez. Neticede günlük kararlarımızın ne kadarını iç sesimize, sezgilerimize, duygularımıza, dürtülerimize veya pratik yeteneklerimize uyarak değil de, soyut tümdengelimci akıl yürütme yoluyla veriyoruz ki? Günün ne kadarını çoraplarınızı arayarak ya da katlı otoparkta arabanızı nereye koyduğunuzu hatırlamaya çalışarak, ne kadarını mantık problemleri çözerek geçiriyorsunuz? Reklamların ne kadarı bizi mantık tasımlarıyla ikna etmeye çalışır, ne kadarı renklerle, çağrışımlarla, imalarla aklımızı çelmeye çalışır? Ve son olarak, kaç savaş kümeler kuramı konusunda anlaş-

mazlık çıkması yüzünden patlak vermiştir?

Anadilin deneysel olarak kanıtlanmış etkisi hafıza, algı ve çağrışımlarda ya da yön bulma gibi pratik becerilerde kendini hissettirir. Fiili yaşam deneyimimizde bu alanlar soyut akıl yürütme yeteneğimizden daha az önemli değildir, hatta belki de çok daha önemlidir.

Bu kitapta izi sürülen sorular çağlar öncesinden kalmadır, ama konu üzerinde ciddi araştırmalar henüz bebeklik aşamasında bulunuyor. Mesela yerkürenin uzak köşelerinde hâlâ konuşulmakta olan binlerce egzotik dilin, İngilizce, İspanyolca ve bir avuç diğer baskın dil karşısında can vermeden önce acilen kaydedilip incelenmesi gerektiğini ancak son yıllarda anladık. Yakın geçmişte bile, diyelim İngilizce, İtalyanca ve Macarcadan oluşan bir grup örnek dile ait kimi fenomenleri inceledikten ve bu üç dilin uyum içinde olduğunu gördükten sonra bir "evrensel insan dili" bulduklarını iddia eden dilbilimcilere sık rastlanırdı. Neyin hakikaten doğal ve evrensel olduğunu ortaya çıkarabilecek dillerin sadece işleri bizim alışıktığımızdan çok farklı tarzda yapan kabile dilleri olduğu bugün giderek daha fazla dilbilimci için açıklığa kavuşuyor. Dolayısıyla bu dillere dair bilgiler tamamen yok olup kaybolmadan olabildiğince büyük kısmını kayıt altına almak için zamana karşı yarışılıyor.

Toplunun yapısıyla gramerin yapısı arasındaki olası bağlantılara ilişkin araştırmalar ise henüz tohum halinde. Yıllar yılı "eşit ölçüde karmaşıklık" tabusunun gölgesinde güdük kaldıktan sonra, gramerin farklı alanlarındaki karmaşıklığın toplumun karmaşıklığına hangi ölçüde bağımlı olduğunu saptamaya yönelik girişimler hâlâ esas olarak "nasıl" sorusunun cevabını keşfetme aşamasında ve "neden" sorusuna yeni yeni yaklaşıyor.

Ama her şeyden önce, dilin düşünce üzerindeki etkisinin araştırılması ciddi bir bilimsel girişim konusu olmaya henüz başlıyor. (Bunun fantazi düşkünlerinin atış alanı olarak çok daha eskiye dayanan bir geçmişi vardır elbette.) Verdiğim üç örnek –mekân, cins ve renk– dilin etkisinin en ikna edici biçimde kanıtlandığı alanlar gibi geliyor bana. Son yıllarda başka alanlar da incelendi ama onlara ilişkin henüz yeterince destekleyici bulgu ortaya konulmuş değil.

Aralarından biri çoğul halin belirtilmesine ilişkin. İngilizce, bir ismin her kullanıldığında tekil ya da çoğul olduğunun belirtilmesini konuşanlardan isterken, düzenli olarak bu ayrımı yapmayı zorunlu kılmayan diller de vardır. Çoğulluk halini belirtmek zorunda olmanın (ya da olmamanın) konuşan kişinin dikkatini ve hafıza örüntülerini etkilediği öne sürülmüşse de, kuramsal olarak akla uygun görünen bu konuda nihai kanıt henüz elde edilememiştir.

Hiç kuşkusuz deneysel araçlarımızın kaba sabalığı giderildikçe dilin başka alanları da araştırılacaktır. Mesela gelişkin bir kanıtsallık sistemi, araştırmaya değer bir alandır. Matses dilini konuşanların betimledikleri her olay için bilgi kaynaklarına dair ayrıntılı bilgi vermek zorunda oluşunu hatırlayın. Böyle bir dilin getirdiği konuşma alışkanlıkları, acaba konuşanların dilin ötesindeki zihinsel alışkanlıkları üzerinde ölçülebilir bir etkide bulunur mu? Önümüzdeki yıllarda bunun gibi sorular mutlaka deneysel olarak incelenebilir hale gelecektir.

Olağanüstü savaş kahramanlıklarından söz edilmeye başlamışsa, bu genellikle savaşın çok da şahane gitmediği anlamına gelir. Çünkü savaş belli bir plan uyarınca yürütülüyorsa ve kazanılmaya doğru gidiyorsa, sıradışı bireysel kahramanlıklara pek gerek kalmaz. Kahramanlık daha çok durumu umutsuz olan taraf için gereklidir.

Karşılaştığımız kimi deneylerin yaratıcılık ve inceliği öyle ilham verici ki, bunları bilimin insan beynini fethetme savaşındaki büyük zaferlerin işareti olarak görme hatasına kolayca düşülebilir. Oysa aslında bu deneylerdeki yaratıcı çıkarsamalar büyük bir gücün değil büyük bir zaafın emaresidir. Çünkü bütün bu yaratıcılığa beynin işleyişine dair çok az şey bildiğimiz için gerek duyuluyor. Bilgisizliğimiz bu kadar derin olmasaydı, yapay görevlere verilen tepkinin hızı gibi ölçümlerden bilgi süzmeyi içeren dolambaçlı yöntemlere başvurmak zorunda olmazdık. Daha çok şey bilseydik, sadece beyinde olup biteni doğrudan gözlemler ve doğa ile kültürün dilin kavramlarını nasıl şekillendirdiğini kesin olarak belirleyebilir, gramerin herhangi bir parçasının doğuştan gelip gelmediğini saptaya-

bilir, düşüncenin belli bir yönünün dil tarafından tam olarak nasıl etiklendiğini kavrayabilirdik.

Aktardığım son deneyin nefes kesici bir teknolojik inceliğe dayandığı düşünülürse, bugünkü bilgi düzeyimizin böyle kasvetli bir tarzda sunulmasının hiç hakkaniyetli olmadığı yolunda bir itiraz öne sürülebilir. Zira bu deneyde beyin etkinliğinin anlık taranması ve beyin belirli bir işle uğraşırken hangi özel bölgelerinin etkin olduğunun ortaya çıkarılması söz konusuydu. Böyle bir şey nasıl olur da bilgisizlik olarak tanımlanabilir? Ama şöyle düşünmeyi deneyin: Diyelim büyük bir şirketin nasıl çalıştığını anlamak istiyorsunuz. Yalnızca genel merkez binasının önünde durup uzaktan pencerelere bakabiliyorsunuz. Elde edebileceğiniz tek bulgu günün farklı zamanlarında hangi odalarda ışıkların yanıp söndüğüne ilişkin. Elbette yeterince uzun süre çok dikkatli gözlem yaparsanız, süzebileceğiniz bir sürü bilgi edirsiniz. Mesela haftalık yönetim kurulu toplantılarının 25. katta, soldan ikinci odada yapıldığını, bir kriz durumunda 13. katta büyük bir faaliyetin olduğunu, dolayısıyla muhtemelen orada bir acil durum merkezi bulunduğunu vb. bulabilirsiniz. Ama bir düşünün, söylenenleri duymanıza hiç izin verilmiyorsa, çıkarsamalarınız sadece pencerelere bakmaya dayanıyorsa, bütün bu bilginiz ne kadar yetersiz olacaktır.

Bu benzetmenin fazla karamsar olduğu düşüncesindeyseniz, en gelişkin MR tarayıcılarının bile bütün yaptığının beyinde nerelerde ışıkların yandığını göstermekten ibaret olduğunu aklınıza getirin. MR tarayıcıları sadece belli bir anda nerede kan akışının hızlandığını ortaya koyuyor ve biz de bundan oralarda daha fazla beyin etkinliği olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Ama beyinde nelerin "konuşulduğunu" anlayabilmenin yanına bile yaklaşmış değiliz. Belli bir kavramın, etiketin, gramer kuralının, renk izleniminin, yön bulma stratejisinin ya da cins çağrışımının nasıl kodlanmış olduğu konusunda hiçbir fikrimiz yok.

Bu kitap için araştırma yaparken, birkaç yüzyıl öncesinin biyolojik kalıtım tartışmalarını taradıktan kısa süre sonra, son zamanlarda beynin işleyişine dair öne sürülen epey bir görüşü okudum. Bu iki alanda kısa bir aralıkla okuma yapıldığında, aradaki yakın benzerlik karşısında şaşırmamak mümkün değil. Yirmi birinci yüzyıl başlarken bilişsel bilimlerin alanında çalışan biliminsanlarıyla, yir-

minci yüzyıl başlarının moleküler biyologlarını birleştiren bağ, araştırdıkları konulardaki derin bilgisizlikleridir. 1900 yılı civarında biliminsanlarının en büyükleri için bile kalıtım bir kara kutuydu. Ellerinden gelenin en fazlası, kutunun bir tarafından "giren" (anababanın özellikleri) ile öteki tarafından "çıkan" (yavruların özellikleri) arasında karşılaştırma yapmaktı. Aradaki fiili mekanizma onlar için gizemli ve anlaşılmazdı. Hayatın reçetesini apaçık görebilen bizler, bu dev biliminsanlarının sancılı tartışmalarını okuduğumuzda ve kuşaklar boyunca farelerin kuyruğunu kestikleri, yaraların sonraki nesle aktarılıp aktarılmadığını araştırdıkları gülünç deneyler üzerine düşündüğümüzde onlar adına nasıl da mahcup oluyoruz.

Bir yüzyıl sonra genetik mekanizmalarla ilgili olarak çok daha ilerisini görebiliyoruz, ama beynin işleyişine ilişkin her meselede tıpkı eskiler gibi önümüzü pek göremez bir haldeyiz. Bir taraftan içeri gireni (mesela göze giren fotonu) biliyoruz; öteki taraftan çıkana (bir elin bir düğmeye basması) biliyoruz; ama aradaki bütün karar alma süreçleri kapalı kapıların ardında cereyan ediyor. Gelecekte sinir ağları, bugün DNA'nın yapısının olduğu kadar açık seçik anlaşılır hale geldiğinde, biliminsanları nöronları dinleyip ne dediklerini tamamen anlamaya başladığında, bizim MR tarayıcılarımız ancak farelerin kuyruğunu kesmek kadar incelikli bir yöntem olarak görülecek.

Geleceğin biliminsanları, ekranlara bakıp düğmelere basmak gibi görevler içeren ilkel deneyler yapmayacak. İlgili beyin devrelerini bulup kavramların nasıl oluştuğunu, algı, hafıza, çağrışım ve düşüncenin başka yönlerinin anadilden nasıl etkilendiğini doğrudan görecekler. Geleceğin bilim tarihçileri eğer bu küçük kitabı okuma zahmetine katlanırlarsa, bizim adımıza nasıl da mahcup olacaklar. Niçin belirsiz dolaylı çıkarsamalarla idare etmemiz gerektiğini, kendilerinin yüz yüze görebildiklerini bizim neden aynada silik bir görüntü gibi görmek zorunda kaldığımızı kavramaları nasıl da zor olacak.

Ey geleceğin okurları, biz nasıl bizden öncekilerin bilgisizliğini başışladıysak, sizler de bizim bilgisizliğimizi başışlayın. Kalıtımın esrarı bizim için aydınlığa kavuşmuş durumda, ama bu aydınlığa sahipsek, bunun sebebi bizden öncekilerin karanlıkta yılmadan araştırmayı sürdürmüş olması. Ey torunlarımız, zorlanmadan çıktığınız

zirveden aşağıya, bize bakmaya gönöl indirdiğinizde, oraya bizim çabalarımız sayesinde ulaşmış olduğunuzu unutmayın. Karanlıkta el yordamıyla ilerlemeye çalışmak meşakkatli, bir kenara oturup kavrayışın ışığıyla aydınlanmayı bekleme fikri ise ayartıcıdır. Bu ayartıya yenik düşseydik, krallığınız asla kurulamazdı.

—

Renk Görenin Gözündedir

İNSANLAR ışığı ancak dar bir dalga boyu aralığında –0,4 ile 0,7 mikron ya da daha hassas olmak gerekirse 380 ile 750 nanometre arasında– görebilir. Bu dalga boylarındaki ışık, göz yuvarının içini kaplayan ince bir sinir hücresi tabakası olan retinanın hücreleri tarafından soğurulur. Retinanın arkasında, ışığı soğuran ve beyinde renk duyusuna çevrilecek sinir sinyallerini gönderen bir fotoreseptör hücre tabakası bulunur.

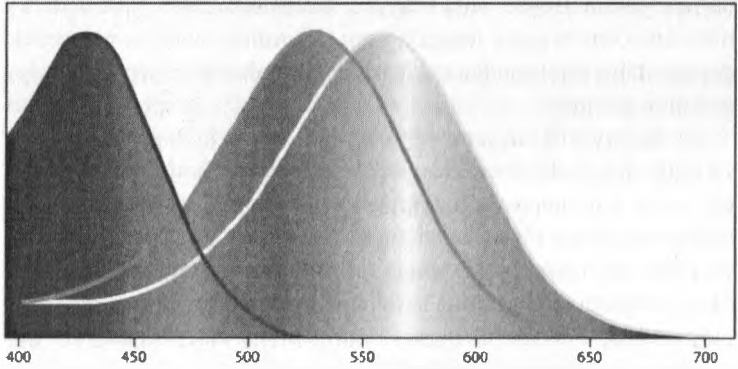
Gökkuşağına ya da bir prizmadan süzülen ışığa baktığımızda, renk algımız dalga boyuyla birlikte kesintisiz olarak değişiyor gibi görünür (bkz. renkli sayfalardaki Şekil 2 ve Şekil 11). 380 nm'den küçük dalga boylarındaki morötesi ışığı göremeyiz, ama dalga boyu bu noktadan itibaren büyüdükçe mor tonlarını algılamaya başlarız. Yalaşık 450 nm civarında maviyi görmeye başlarız. 500 civarından sonra yeşil, 570'den sonra sarı ve 590'dan sonra turuncu tonları görürüz. Dalga boyu 620'nin üzerine çıkınca, 750 nm'nin altında bir yerde duyarlılığımızın sona erdiği ve kızılötesi ışığın başladığı noktaya kadar kırmızıyı görürüz.

Farklı dalga boylarında ışık kaynaklarından gelen bir bileşim olmak yerine tek bir dalga boyu içeren "saf" bir ışığa monokromatik ışık denir. Bir ışık kaynağı bize sarı görüldüğünde, onun gökkuşağındaki sarı ışık gibi yalnızca 580 nm civarındaki dalga boylarından oluştuğunu varsaymak doğaldır. Bir nesne bize sarı görüldüğünde, sadece 580 nm civarında dalga boyuna sahip ışığı yansıttığını, diğer dalga boylarındaki bütün ışığı yuttuğunu varsaymak da doğaldır. Ancak bu iki varsayım da tamamen yanlıştır. Aslında renkli görüş sinir sistemi ve beynimizin bizim için yarattığı bir yanılsamadır. Sarı-

yı algılamak için 580 nm dalga boyunda ışığa hiç ihtiyacımız yoktur; 620 nm'lik saf kırmızı ışık ile 540 nm'lik saf yeşil ışığın eşit oranda üst üste getirilmesiyle de tamamen aynı bir "sarı" duyusu edinebiliriz. Başka bir deyişle, gözümüz monokromatik sarı ışık ile monokromatik kırmızı ve yeşil ışığın karışımını ayırt edemez. Nitekim televizyon ekranları sadece üç monokromatik ışığın –kırmızı, yeşil ve mavinin– farklı oranlardaki bileşimlerini kullanarak renk tayfının bütün renklerini algılamamızı sağlayacak şekilde bizi aldatabilir. Ayrıca bize sarı görünen nesneler pek ender olarak sadece 580 nm civarındaki ışığı yansıtır; genellikle sarının yanı sıra yeşil, kırmızı ve turuncu ışıklar yansıtılır. Bütün bunlar nasıl açıklanabilir?

Biliminsanları on dokuzuncu yüzyıla kadar bu renk eşdeğerliliğini ışığın kimi fiziksel özelliklerinden hareketle açıklamaya uğraştı. Ancak 1801'de İngiliz fizikçi Thomas Young verdiği ünlü bir konferansta açıklamanın ışığın özelliklerinde değil insan gözünün anatomisinde yattığını öne sürdü. Young "trikromatik" –üçrenkli– görüş kuramını geliştirmişti: Buna göre gözde her biri renk tayfının belli bir alanına duyarlı sadece üç tür reseptör bulunuyordu. Öznel kesintisiz renk duyumuz bu üç farklı reseptörden gelen uyarıların beyin tarafından karşılaştırılmasıyla oluşuyordu. 1850'lerde James Clerk Maxwell ve 1860'larda Hermann von Helmholtz, Young'ın kuramını biraz daha detaylandırdı. Retinanın işleyişine ilişkin bugünkü bilginin temeli hâlâ budur.

Renkli görüş, retinadaki koni hücrelerinde bulunan üç tür pigment molekülüne dayanır. Işığı soğuran bu üç tür koni hücresi, uzun dalga, orta dalga ve kısa dalga koni hücreleri diye bilinir. Koni hücreleri fotonları soğurur ve birim zamanda soğurdukları foton sayısına dair bir sinyal yollar. Kısa dalga koni hücrelerinin duyarlılık tepe noktası 425 nm civarında, yani mor ile mavi sınırındadır. Duyarlılık tepe noktası, bu konilerin sadece 425 nm'deki fotonları soğurduğu anlamına gelmez. Yandaki şekilde (ve renkli sayfalardaki Şekil 12'de) görülebileceği gibi, kısa dalga koni hücreleri mordan maviye, hatta yeşilin bir bölümüne uzanan geniş bir dalga boyu aralığındaki ışığı soğurur. Ama ışığa duyarlılıkları, dalga boyu 425'ten uzaklaştıkça azalır. Yani 520 nm dalga boyunda monokromatik yeşil ışık kısa dalga koni hücrelerine ulaştığında, 425 nm'deki ışığa kıyasla çok daha az foton soğurulur.

Kısa dalga, orta dalga ve uzun dalga koni hücrelerinin, dalga boyunun fonksiyonu olarak (normalize edilmiş) duyarlılıkları.

İkinci tip reseptörlerin yani orta dalga koni hücrelerinin duyarlılık tepe noktası sarımsı yeşilde, 530 nm civarındadır. Yine bunlar da maviden turuncuya uzanan bir dalga boyu aralığındaki ışığa (gidererek azalan ölçüde) duyarlıdır. Son olarak uzun dalga koni hücrelerinin duyarlılık tepe noktası, orta dalga koni hücrelerinin hemen yakınında 565 nm'dedir.

Koni hücrelerinin kendileri soğurdukları ışığın dalga boyunu "bilmez". Kendi başına her koni hücresi renk köründür. Sadece soğurdukları ışığın genel şiddetini kaydederler. Dolayısıyla bir kısa dalga koni hücresi, soğurduğunun düşük şiddetli (440 nm) mor ışık mı, yüksek şiddetli (500 nm) yeşil ışık mı olduğunu ayırt edemez. Orta dalga koni hücresi de 550 nm dalga boyundaki ışığı, aynı şiddette 510 nm dalga boyundaki ışıktan ayırt edemez.

Beyin hangi rengi gördüğünü kestirmek için üç farklı tür koni hücresinde fotonların hangi hızda soğurulduğunu karşılaştırır. Ama tamamen aynı oranları verebilecek sonsuz sayıda farklı dalga boyu kombinasyonu vardır ve bunları birbirinden ayıramayız. Mesela daha önce sözünü ettiğimiz gibi, 580 nm dalga boyunda monokromatik sarı ışığın retinaya düşmesi ile, 620 nm'deki kırmızı ışıkla 540 nm'deki yeşil ışığın karışımının retinaya düşmesi arasında, farklı türden koni hücrelerinin gelen ışığı soğurma oranları açısından hiç-

bir fark yoktur. Böyle sonsuz sayıda "metamerik renk", yani üç farklı türden koni hücresi arasında aynı soğurulma oranlarını verecek değişik dalga boylarından ışık karışımları bulunur ve hepsi göze aynı renkte görünür.

Dolayısıyla bizim renk duyuları dizilimimizin doğrudan doğruya renk tayfındaki monokromatik renklerin dizilimi tarafından değil, üç tür koni hücresinin uyarılma oranlarının dağılımı tarafından belirlendiğini kavramak önem taşır. "Renk uzayımız" üç boyutludur ve gökkuşağındaki hiçbir renge tekabül etmeyen duyular içerir. Mesela pembe duyumumuz herhangi bir monokromatik ışığın oluşturamayacağı, ancak bir kırmızı ve mavi ışık karışımının yarattığı soğurulma oranlarından kaynaklanır.

Gece ışık azaldığında farklı bir görüş sistemi işin içine girer. Koni hücreleri çok düşük şiddette ışığı algılayacak kadar duyarlı değildir; ama çubuk hücreleri denen ve tek bir fotonun bile soğurulmasını kaydedebilecek kadar duyarlı başka reseptör hücreler vardır. Çubuk hücreleri en çok, dalga boyu 500 nm civarında olan mavimsi yeşil ışığa duyarlıdır. Ancak zayıf ışıktaki görüşümüz renk körüdür. Bu durumun sebebi geceleri ışığın kendi dalga boyunu unutması değildir tabii, sadece tek bir tür çubuk hücresi olmasıdır. Tek bir tür çubuk hücresinden gelen uyarıyı karşılaştıracak başka bir şey olmadığı için renk duyusu ortaya çıkmaz.

Farklı Dalga Boylarına Duyarlılık

Retinada toplam altı milyon kadar koni hücresi vardır ama üç tür koni hücresi eşit sayıda bulunmaz: Nispeten az sayıda kısa dalga (mor) koni hücresi, bunun on katından fazla orta dalga (yeşil) koni hücresi ve daha da fazla uzun dalga koni hücresi vardır. Orta ve uzun dalga koni hücrelerinin çok daha fazla sayıda olması, gözün renk tayfının uzun dalgalarda (sarı ve kırmızı), kısa dalgalarda olduğundan daha verimli çalışması anlamına gelir. Bu yüzden gözün algılaması için mavi veya mora kıyasla daha az şiddette sarı ışık yeterlidir. Nitekim gündüz görüşümüzün maksimum duyarlılığı 555 nm dalga boyunda sarı-yeşil ışığa karşıdır. Mavi ışık doğası gereği sarı ışıktan daha az şiddetli olmadığına göre, sarının bize mavi ya da

mordan daha parlak görünmesi, ışığın içsel özelliklerinden değil, anatomimizin bu kendine has özelliğinden kaynaklanır. (Aslında dalga boyu ve enerji ters orantılıdır: Uzun dalga boylu kırmızı ışık en düşük enerjiye sahiptir, sarı ışığın enerjisi kırmızıdan fazladır, ama yeşil ve mavi de sarıdan daha fazla enerjiye sahiptir. Gözle görülmeyen morötesi ışığın enerjisi daha da yüksektir; öyle ki derimize zarar verebilir.)

Renklere duyarlılığımızda başka bir çeşit eşitsizlik daha vardır: Dalga boylarındaki küçük farklılıkları ayırt etme yeteneğimiz bütün dalga boyu yelpazesinde aynı değildir. Sarı-yeşil bölgedeki dalga boyları arasındaki farklılıklara karşı özellikle duyarlıyız. Bunun sebebi de yine anatomimizin arızı özelliklerinde yatar. Orta dalga (yeşil) ve uzun dalga (sarımsı yeşil) reseptörlerin duyarlılık tepe noktası birbirine çok yakın olduğu için, sarı-yeşil bölgedeki çok küçük dalga boyu değişiklikleri bile bu iki tür koni hücresinin soğurduğu ışığın oranında önemli değişikliklere yol açar. En iyi şartlar altında, normal bir insan dalga boyları açısından aralarında sadece tek bir nanometre fark olan sarı tonlarını ayırt edebilir. Buna karşılık tayfın mavi ve mor bölgelerinde farklı dalga boylarını birbirinden ayırt etme yeteneğimiz bunun üçte birinden azdır. Tayfın öteki ucundaki kırmızı tonlarında, dalga boyu farklılıklarına maviden de az duyarlıyız.

Renk duyumuzdaki bu iki çeşit eşitsizlik –parlaklık duygusunun ve ince dalga boyu farklılıklarını ayırt etme yeteneğinin değişmesi– renk uzayımızı asimetrik yapar. 96. sayfadaki dipnotta belirtildiği gibi, bu asimetri yüzünden renk uzayını bölümlemenin kimi yolları diğerlerine kıyasla kavramların iç benzeşmesini artırır, kavramlararası benzerliği azaltır.

Renk Körlüğü

Koni hücrelerinin üç çeşidinden biri arızalıysa, renk ayrımı üç değil iki boyutlu hale gelir ve bu duruma dikromasi adı verilir. En sık rastlanan dikromasi türü, genellikle kırmızı-yeşil renk körlüğü olarak adlandırılan türdür. Erkeklerin yüzde 8'i ve kadınların yüzde 0,45'i, birbirine yakın iki tip (uzun dalga ve orta dalga) koni hücrelerinden birinden yoksundur ve kırmızı-yeşil renk köründür. Dikromatik gö-

rüşe sahip olanların duyumlarını, üç boyutlu trikromatik görüşe sahip olanların duyumlarına basitçe "tercüme etmek" mümkün olmadığından, renk körlerinin renk duyumlarına dair pek az şey bilinir. Bir gözünde kırmızı-yeşil kusuru olup diğer gözü normal görüşe sahip az sayıda insanın aktardıkları kayıt altına alınmıştır. Böyle insanlar, normal gözlerini referans alarak renk körü gözlerinde sarı ve mavi duyumu olduğunu söylemiştir. Ancak onların durumunda normal gözleriyle ilişkili sinir ağları da normal olmayabileceği için aktardıklarını yorumlamak basit bir iş değildir.

Diğer bazı renk körlüğü çeşitlerine çok daha az rastlanır. Tritanopya –ya da günlük konuşmada mavi-sarı körlüğü denilen farklı türden bir dikromasi– uzun dalga (mavi) koni hücrelerinden yoksun kişilerde söz konusudur. Bu durum nüfusun yüzde 0,002'sinde (yüz bin kişinin ikisinde) görülür. Daha vahim bir kusur, iki tür koni hücresinin birden bulunmamasıdır. İş gören tek bir koni hücresi türüne sahip oldukları için, bu kusurdan etkilenenlere monokromat denir. Üç tür koni hücresinden de yoksun olan ve bizim gece görüşü için kullandığımız çubuk hücrelerinden başka bel bağlayacakları bir şey bulunmayan çubuk monokromatları daha da aşırı bir durum oluşturun.

Renkli Görüşün Evrimi

İnsanlarda renkli görüş, böcekler, kuşlar, sürüngenler ve balıklardan bağımsız olarak evrilmiştir. Trikromatik renkli görüşümüzü başka memelilerle değil, sadece büyük maymunlar ve Eski Dünya maymunlarıyla paylaşıyoruz. Bu, renkli görüşümüzün yaklaşık otuz-kırk milyon yıl kadar geriye gittiği anlamına gelir. Çoğu memeli dikromatik görüşe sahiptir, yani sadece iki tür koni hücreleri vardır ve bunlardan birinin duyarlılık tepe noktası mavi-mor bölgesinde, diğerinin duyarlılık tepe noktası ise yeşildedir (orta dalga koni hücreleri). Primatlarda trikromatik görüş, dikromatik aşamada bir genin kopyalanmasına ve orta dalga (yeşil) reseptörün, birbirine komşu ve yenisi öncekine göre biraz daha sarı tarafta bulunan iki reseptöre ayrışmasına neden olan bir mutasyon yoluyla oluştu. Yeni iki reseptör yeşil yaprakların önünde sarımsı meyvelerin fark edilmesi açısından

en uygun konumdaydı. İnsanlarda renkli görüş, parlak renkli meyvelerle birlikte evrimleşmiş görünüyor. Bir biliminsanının dediği gibi, "Yalnızca ufak bir mübalağayla, bizim trikromatik renkli görüşümüzün kimi meyve veren ağaçların çoğalıp yayılmak için icat ettikleri bir araç olduğu söylenebilir". Daha somut bir ifadeyle, trikromatik renkli görüşümüz, kuşların taşıyamayacağı kadar iri olan ve olgunlaştıklarında sarı veya turuncu renkli meyveler veren belli bir tropik ağaç sınıfıyla birlikte evrimleşmiş gibi görünüyor. Ağaçlar ormanın gizleyici yeşil yapraklarının arasında maymunların görebileceği renkli sinyaller verir, bunun karşılığında maymunlar da zarar görmemiş meyve çekirdeklerini tükürür ya da gübre görevi gören dışkılarıyla birlikte uzağa bırakır. Kısacası arılar çiçekler için ne ise, maymunlar da renkli meyveler için odur.

Üçüncü tür koni hücreleri ortaya çıktığında onlardan gelen sinyallerden yararlanmanın ek bir sinir donanımı gerektirip gerektirmediği bilinmediği için, dikromasiden trikromasiye geçişin ne ölçüde aşamalı ya da sıçramalı olduğu açık değil. Ancak renklere duyarlılığın Hugo Magnus'un iddia ettiği gibi tayfin kırmızı ucundan mora doğru süreklilik içinde evrilmiş olamayacağı apaçık. Hatta yüz milyonlarca yıllık bir zaman dilimine bakılırsa, gelişme tam ters yönde gerçekleşmişti. Memeli öncesi dönemden gelen en eski koni hücreleri, duyarlılık tepe noktası tayfin mavi-mor ucunda olan ve sarı ve kırmızı ışığa hiç duyarlı olmayan türdendi. Ortaya çıkan ikinci tür koni hücresi, duyarlılık tepe noktası yeşilde olandı ve gözün duyarlılığı böylece tayfin kırmızı ucuna doğru epey genişlemiş oldu. Otuz-kırk milyon yıllık en genç koni hücresi türünün duyarlılık tepe noktası ise biraz daha kırmızı uca doğruydı, dolayısıyla gözün duyarlılığı tayfin uzun dalga ucuna doğru daha da arttı.

Beyindeki Fotoşop

Retinadaki koni hücrelerine ilişkin buraya kadar sözü edilen olgular bildiğim kadarıyla doğrudur. Ama bunların görme duyumumuzu fiilen açıkladığı gibi bir hisse kapıldıysanız yanılıyorsunuz. Aslına bakılırsa koni hücreleri, dijital resim düzenleme programlarındaki "otomatik düzelt" komutunun beyindeki eşdeğeri olan, çok karma-

şık ve hâlâ büyük ölçüde anlaşılamamış normalizasyon, kompanzasyon, stabilizasyon süreçlerinin ilk basamağında yer alır.

Ucuz fotoğraf makinelerinin renkleri doğru dürüst vermemesinin nedenini hiç merak ettiniz mi? Mesela neden iç mekânda yapay ışık altında bunlarla fotoğraf çektiğinizde renkler bir acayip görünür? Neden her şey doğal olmayan biçimde sarı görünür, neden mavi renkler parlaklığını yitirip grileşir? Aslında fotoğraf makinesi hem doğru hem dürüsttür, yalan söyleyen beyninizdir. Akkor lambaların sarımsı ışığı altında nesneler gerçekten daha sarı, maviler daha gri olur. En azından nesnel ölçme cihazları için bu böyledir. Bir nesnenin rengi, yansıttığı dalga boylarının dağılımına bağlıdır; ama yansıtılan dalga boyları tabii ki ışık kaynağının dalga boylarına bağlıdır. Aydınlatmada belli bir dalga boyunun, mesela sarının oranı daha fazla olduğunda, nesne de kaçınılmaz olarak daha yüksek oranda sarı ışık yansıtır. Eğer beyin koni hücrelerinden gelen sinyalleri olduğu gibi kabul etseydi, dünyayı ucuz fotoğraf makinesiyle çekilmiş fotoğraflar dizisi gibi deneyimler, aydınlatmaya göre nesnelerin sürekli renk değiştirdiğini görürdük.

Evrim perspektifinden bunun neden işe yarar bir durum olmadığını görmek kolay. Aynı ağaçtaki aynı meyve öğlen bir renkte, akşam başka bir renkte görünseydi, renk o kadar güvenilir bir tanıma aracı olmazdı – hatta tanımayı zorlaştıran bir ayak bağı olurdu. Bu yüzden, uygulamada bizim için nispeten istikrarlı bir renk duyumu yaratmak üzere beyin muazzam miktarda kompanzasyon ve normalizasyon işlemi yapar. Retinadan gelen sinyaller istediğine ya da beklediğine uymadığında, "renk değişmezliği" olarak bilinen durumu yaratmak için "otomatik düzeltme" işleviyle bu sinyalleri normalize eder. Ancak bu normalizasyon süreci, beynin dünyaya ilişkin genel deneyimine ve özel olarak depolanmış anı ve alışkanlıklara dayandığı için, dijital kameralardaki mekanik "beyaz ayarı" işlevinden çok daha karmaşıktır.

Mesela uzun dönem hafızasının ve nesne tanıma becerisinin renk algısında önemli bir rol oynadığı gösterilmiştir. Beyin belli bir nesnenin belli bir renkte olması gerektiğini hatırlıyorsa, o nesneyi gerçekten o renkte görmeniz için elinden geleni yapacaktır. Bu etkiyi gösteren şahane bir deney Almanya'da Giesen Üniversitesi'nden bir grup bilimsani tarafından 2006'da gerçekleştirildi. Deney eki-

bi, bir ekranda katılımcılara belli bir renkte—diyelim sarı— beneklerden oluşan bir resim gösterdi. Katılımcıların önünde dört düğme vardı ve onlardan bu düğmelere basarak söz konusu beneklerde sarıdan ya da başka bir canlı renkten iz kalmayana, benekler tamamen gri olana kadar renkleri ayarlamaları istendi. Bekleneceği gibi ayarlarla ulaşıldıkları renk tam ve katıksız bir gri oldu.

Sonra aynı düzenekle, ama bu defa ekranda rasgele benekler değil, bir muz gibi tanınabilir bir nesne varken deney tekrarlandı. Katılımcılardan muz gri renkte görünene kadar yine düğmelere basarak renkleri ayarlamaları istendi. Ancak bu defa ayarlarla ulaşılan renk saf bir gri değil, hafifçe mavimsi bir gri oldu. Başka bir deyişle muzun kendilerine gri görünmesi için katılımcılar katıksız grinin öte tarafına geçmişti. Bu da nesnel olarak gri olduğunda bile muzun onlara hâlâ hafifçe sarımsı görüldüğü anlamını taşıyordu! Yani beynin, muzun nasıl görüldüğüne ilişkin depoladığı geçmişteki anılara başvuruyor ve renk duyumunu bu yönde itekliyordu.

Görsel renk bilgisinin işlenmesine dilin müdahalesi, muhtemelen bu normalizasyon ve kompanzasyon düzeyinde gerçekleşiyor. Uygulamada nasıl işlediği açık olmasa da, bir dilin renk kavramlarının ve renkler arasında ayırım yapma alışkanlıklarının, renk duyumunu yaratırken beynin başvurduğu depolanmış anılara katkıda bulunduğu, akla yatkın bir varsayım gibi görünüyor.

Notlar

Giriş: Dil, Kültür ve Düşünce

Sayfa 9 "Dünyevi kullanıma layık dört dil vardır": Yerusalayim Talmudu. Sota 30a (עברי לדיבור ארבעה לשונות נאין להשתמש בהן העולם. ואילו (הן לעז לזמר רומי לקרב סורסי לאיליי).

Sayfa 10 "düşünce yapısına ve adabına ilişkin hatırı sayılır miktarda ipucu": Bacon 1861, 415 (*De dignitate et augmentis scientiarum*, 1923, 6. kitap: "Atque una etiam hoc pacto capiuntur signa haud levia [sed observatu digna quod fortasse quispiam non putaret] de ingeniis et moribus populorum et nationum, ex linguis ipsorum").

Sayfa 11 "Tüm göstergeler bir dilin, o dili konuşan halkın karakterini ifade ettiğini teyit ediyor": Condillac 1822, 285.

Sayfa 11 "Her dilde, onu konuşanların anlayış ve karakteri yansır.": Herder 1812, 354-55.

Sayfa 11 "Bir milletin ruhunu büyük ölçüde": Emerson 1844a, 251.

Sayfa 11 "Bir halkın karakterini, o halkın diliyle en iyi ifade edilen fikirlere bakarak": Russell 1983, 34.

Sayfa 11 Cicero'nun *ineptus* üzerine söyledikleri: *De oratore* 2, 4.18.

Sayfa 12 "Romalıların günlük dili bir dil olmaktan çok berbat bir jargondur": Dante, *De vulgari eloquentia* 1.11.

Sayfa 12 "insanoğlu tarafından kullanılan gelmiş geçmiş en mantıklı, en sarıh, en şeffaf dil": Brunetière 1895, 318.

Sayfa 12 Fransızcanın eşsiz dehası üzerine Voltaire: *Dictionnaire philosophique* (Besterman 1987, 102): "Le génie de cette langue est la clarté et l'ordre: car chaque langue a son génie, et ce génie consiste dans la facilité que donne le langage de s'exprimer plus ou moins heureusement, d'employer ou de rejeter les tours familiers aux autres langues."

Sayfa 12 On yedinci yüzyıl Fransız gramercileri: Vaugelas, *Remarques sur la langue française, nouvelles remarques*, 1647 (Vaugelas 1738, 470): "la clarté du langage, que la Langue Française affecte sur toutes les Langues

du monde." François Charpentier 1683, 462: "Mais ne conte-t-on pour rien cete admirable qualité de la langue François, qui possedant par excellence, la Clarté & la Netteté, qui sont les perfections du discours, ne peut entreprendre une traduction sans faire l'office de commentaire?"

Sayfa 12 "biz Fransızlar, söylediğimiz her sözde": Le Laboureur 1669, 174.

Sayfa 12 "Sarih olmayan bir ifade İngilizce, İtalyanca, Yunanca ya da Latince olabilir": Rivarol 1784, 49.

Sayfa 13 "İngilizce, yöntemli, canlı, pratik": Jespersen 1955, 17.

Sayfa 13 "monistik bir bakış tarzı": Whorf 1956 (1940), 215.

Sayfa 13 "Eğer zaman kipleri sistemimiz daha zayıf olsaydı": Steiner 1975, 167, 161.

Sayfa 13 Anglikan ilahiyatı İngiliz dilinin gereklerinin kaçınılmaz sonucuydu: Harvey 1996.

Sayfa 14 Chomsky'nin Marsh bilimcisi: Piattelli-Palmarini 1983, 77.

Sayfa 16 "Geniş etnografik anlamıyla": Tylor 1871, 1.

Sayfa 20 "ruhun izlenimleri": Aristotle, De interpretatione 1.16a.

Sayfa 22 "bir dilde bulunup bir diğerinde tam karşılığı olmayan kelimelerin devasa yığını": Locke 1849, 315.

Sayfa 23 Tagalog: Foley 1997, 109.

Sayfa 23-24 İnsan vücudunun parçaları: Bkz. Haspelmath ve diğ.. 2005, "El ve parmak". Eski İbranicede "el" ve "kol" arasında ayırım yapıyordu; bu ikincisi günümüz İbranicesinde hâlâ kimi deyimlerde varlığını sürdürür. Ama konuşma dilinde "el", hem el hem de kol için düzenli olarak kullanılır. Benzer şekilde, İngilizcede de "boynun arkası" yani ense için *nape* kelimesi vardır, ancak pek kullanılmaz.

1. Bölüm: Gökkuşağını Adlandırmak

Sayfa 33 "insan soyu için yüce şiir sanatım kuran ": Gladstone 1877, 388.

Sayfa 33 "saf insan kültürünün tarihindeki en olağanüstü fenomenler": Gladstone 1858, 1:13.

Sayfa 34 Gladstone'un Homeros üzerine görüşleri: Wemyss Reid 1899, 143.

Sayfa 34 "Homeros ve Yunan dünyasıyla ilgili sorularına öyle gömülmüşsün ki": Myers 1958, 96.

Sayfa 34 *The Times*'daki Gladstone eleştirisi yazısı: "Mr Gladstone's Homeric Studies", 12 Ağustos 1858.

Sayfa 35 "Avrupa kamu sahnesinde Bay Gladstone kadar berrak bir zihne": John Stuart Blackie, *The Times*, 8 Kasım 1858.

Sayfa 35 "devlet adamı, hatip ve âlim": John Stuart Blackie, *Horae Hellenicae* (1874). E. A. W. Buchholz'un *Die Homerischen Realien* (1871) kitabı "dem eifrigen Pfleger und Förderer der Homerischen Forschung" sözleriyle Gladstone'a ithaf edilmişti.

Sayfa 35 "amatörce bir hevesle davranıyor": Argyll Dükü'ne mektup, 28 Mayıs 1863 (Tennyson 1897, 493).

Sayfa 35 "Bay Gladstone bilgili, coşkulu, son derece maharetli ": John Stuart Blackie, aktaran: *The Times*, 8 Kasım 1858. Gladstone'un Homeros üzerine çalışmalarının nasıl karşılandığına dair, bkz. Bebbington 2004.

Sayfa 36 "İngilizlerin dilbilim alanında değerli bir şey üretme yeteneksizliği": Marx, Engels'e mektup, 13 Ağustos 1858.

Sayfa 36 "*İlyada*'nın kurgusunda": Morley 1903, 544.

Sayfa 37 İlios, Wilusa, ve *İlyada*'nın tarihsel arka planı: Latacz 2004; Finkelberg 2005.

Sayfa 37 Leto "Bakire Meryem'i temsil eder": Gladstone 1858, 2:178; ayrıca bkz. 2:153.

Sayfa 38 Gladstone'un özgünlüğü: Ta 1577'de konu hakkındaki görüşlerini dile getiren Scaliger'den beri pek çok âlim, eski yazarların renk tasvirlerindeki yoksulluk üzerine yorum yapmıştı (bkz. Skard 1946, 166), ama Gladstone'dan önce hiç kimse eskilerle bizim aramızdaki farkın zevklere ve günün üslubuna bağlı ayrılıkların ötesine gittiğini anlamamıştı. Mesela on sekizinci yüzyılda Friedrich Wilhelm Doering şöyle yazmıştı (1788, 88): "Gösteriş araçları bir kez sınırsızca çoğaldıktan sonra bizim artık kullanmaktan kaçınamayacağımız birçok renk terimini kullanmadan yaşamak, eski zamanlarda hem Yunanlar hem de Romalılar için pekâlâ mümkündü. Çünkü bu sade insanların süsten uzak yalınlıkları, sonraki zamanlarda daha gevşek ve hassas insanların büyük bir hevesle peşinde koştuğu rengârenk giysi ve binaları tiksinti verici buluyordu." ("Hoc autem primum satis constat antiquissimis temporibus cum graecos tum romanos multis colourum nominibus carere potuisse, quibus posterior aetas, luxuriae instrumentis in infinitum auctis, nullo modo supersedere potuit. A multiplici enim et magna illa colourum in vestibis aedificiis et aliis operibus varietate, quam posthac summo studio sectati sunt molliores et delicatiores homines, abhorrebat austera rudium illorum hominum simplicitas.") *Farbenlehre* (1810, 54) adlı kitabında Goethe de eskilere ilişkin şöyle diyordu: "Ihre Farbenbenennungen sind nicht fix und genau bestimmt, sondern beweglich und schwankend, indem sie nach beiden Seiten auch von angrenzenden Farben gebraucht werden. Ihr Gelbes neigt sich einerseits ins Rote, andererseits ins Blaue, das Blaue teils ins Grüne, teils ins Rote, das Rote bald ins Gelbe, bald ins Blaue; der Purpur schwebt auf der Grenze zwischen Rot und Blau und neigt sich bald zum

Scharlach, bald zum Violetten. Indem die Alten auf diese Weise die Farbe als ein nicht nur an sich Bewegliches und Flüchtiges ansehen, sondern auch ein Vorgefühl der Steigerung und des Rückganges haben: so bedienen sie sich, wenn sie von den Farben reden, auch solcher Ausdrücke, welche diese Anschauung andeuten. Sie lassen das Gelbe röteln, weil es in seiner Steigerung zum Roten führt, oder das Rote gelbeln, indem es sich oft zu diesem seinen Ursprunge zurück neigt."

Sayfa 39 yosunlar yüzünden kırmızı deniz: Maxwell-Stuart 1981, 10.

Sayfa 39 "mavi ve menekşe rengi pırıltılar": Christol 2002, 36.

Sayfa 40 "Eğer biri, denizi bu muğlak kelimeyle ": Blackie 1866, 417.

Sayfa 40 "anadan doğma bir maliye bakanı": "Mr Gladstone's Homeric studies," *The Times*, 12 Ağustos 1858.

Sayfa 41 menekşe renkli demir: *Iliad* 23.850; menekşe renkli koyun: *Odyssey* 9.426; menekşe renkli deniz: *Odyssey* 5.56.

Sayfa 42 renklerin çekiciliğine hiç kimsenin kayıtsız kalamayacağı: Goethe, *Beiträge zur Chromatik*.

Sayfa 43 "Homeros'un önünde mavinin kusursuz örneği duruyordu": Gladstone 1858, 3:483.

Sayfa 43 "Her şeyi kül eden bir yangın nasıl büyük bir ormanı": *Iliad* 2. 455-80.

Sayfa 43 "tohumların ve bahar yağmurlarının yüküyle boynu bükük": *Iliad* 8.306.

Sayfa 43 "esmeye başlayan batı yelinin dalgalandırıp kararttığı": *Iliad* 7.64.

Sayfa 43 "bizim için Doğa tarafından belirlenmiş": Gladstone 1858, 3:459.

Sayfa 44 "şimdi bize çok şaşırtıcı gelecek derecede": Gladstone 1858, 3:493.

Sayfa 45 "olguları son derece işin ehli uzmanların yargısına sunduktan sonra": Gladstone 1877, 366.

Sayfa 45 "Kahramanlar çağı Yunanlılarında görme organı": Gladstone 1858, 3:488.

Sayfa 46 "Bize böylesine kolay ve bildik gelen algılar": Gladstone 1858, 3:496.

Sayfa 47 "renkleri incelikli olarak ayırt edebilmesi için gözün...": Gladstone 1858, 3:488.

Sayfa 47 "Bizde tam olarak gelişmiş olan organ": Gladstone 1877, 388.

Sayfa 47 Gladstone'un isabetli ve öngörülü tespitlerde bulunuşu: Gladstone'un analizinin modernliği için, bkz. Lyons 1999.

2. Bölüm: Yıllar Yılı Yanlış İz Peşinde

Sayfa 49 Geiger'in semineri: "Ueber den Farbensinn der Urzeit und seine Entwicklung" (Geiger 1878).

Sayfa 50 Geiger'in cesur ve özgün kuramları: Bu fikirlerin çoğu –mesela ses ve anlamın birbirinden bağımsız değişmesine ilişkin olan ve Saussure'ün işaretin keyfiliğine dair görüşlerini müjdeleyen tartışma veya somuttan soyuta semantik anlam genişlemesinin sistematik olarak ele alınması– Geiger 1868 ve ölümünden sonra yayımlanan Geiger 1872 içinde bulunabilir. Geiger'in Hint-Avrupa dillerinde vurgu üzerine düşünceleri için bkz. Davies 1998. Geiger'in hayatı ve eserlerinin değerlendirilmesi için bkz. Peschier 1871, Keller 1883, Rosenthal 1884.

Sayfa 50 Geiger'in renk terimlerine ilgisinin Gladstone'un keşiflerinden kaynaklanması: Ancak görünüşe bakılırsa (1878, 50) Geiger Gladstone'un analizini bir açıdan yanlış okumuş ve Gladstone'un Homeros'un körlüğüne inandığını sanmıştır; oysa Gladstone'un bu efsaneye açıkça karşı çıktığını görmüştük.

Sayfa 50 "On bin mısradan uzun bu ilahiler": Geiger 1878, 47.

Sayfa 50 Kitabı Mukaddes İbranicesinde "mavi" için bir kelime bulunmaz: Delitzsch'den (1878, 260; 1898, 756) bizzat Geiger'e kadar (1872, 318) pek çok bilginin belirttiği gibi, Eski Ahit'teki Mısır'dan Çıkış 24:10'da en azından dolaylı olarak gökyüzünü lapis lazuli ile ilişkilendirir görünen muammalı bir söz vardır (Hezekiel 1:26'da da yankılanır). Mısır'dan Çıkış 24'te Musa, Harun ve İsrail ileri gelenlerinden yetmiş kişi Sina Dağı'na Yahova'yı görmeye çıkar: "İsrail'in Tanrısını gördüler. Tanrı'nın ayakları altında laciverttaşını andıran bir döşeme vardı. Gök gibi duruydu." "Tanrı'nın ayakları altındaki" döşeme için burada iki betimleme vardır: Önce lapis lazuli taşlarıyla döşenmiş gibi görüldüğü söylenir, ardından gök gibi duru olduğu. Gökyüzü *doğrudan* lapis lazuliye benzetilmez, ama iki betimlemenin bu lacivert taş ile gökyüzü arasında yakın bir ilişkiye dayandığı izleniminden kaçınmak zordur. Bu parçanın yorumu için bkz. Durham 2002, 344.

Sayfa 51-52 Geiger alıntıları: 1878, 49, 57, 58.

Sayfa 52 Siyah ile beyaz konusunda Geiger'in kafa karışıklığı: Geiger, ancak aydınlık ve karanlıktan farklı bir ad aldıklarında siyah ile beyazın renk sayılabileceğini varsaymış olabilir. Bu, Geiger'in beyazın kırmızı karşısındaki konumuna ilişkin muğlak (ve görünürde çelişkili) sözlerini açıklayabilir. Konferansında (1878, 57) şöyle der: "Weiß ist in [den ächten Rigvedalieder] von roth noch kaumgesondert." Ama tamamlamadığı ve ölümünden sonra yayımlanan *Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft* (1872, 245) kitabının ikinci cildinin için-

dekiler sayfasında tam tersi bir sıralama kullanır: "Roth im Rigveda noch nicht bestimmt von weiß geschieden." Maalesef tamamlanmamış cilt bu bölümden önce sona erer, dolayısıyla beyaz konusunda Geiger'in tam olarak ne kastettiğini kesin olarak belirlemek imkânsızdır.

Sayfa 53 Geiger'in notlarındaki imalar: *Der Ursprung der Sprache* (1869, 242) kitabında Geiger şöyle yazıyordu: "Daß es sich auf niedrigen Entwicklungsstufen noch bei heutigen Völkern ähnlich verhält, würde es leicht sein zu zeigen." Ölümünden sonra yayımlanan notlarında da dilin alğının gerisinde kalma ihtimalini açıkça ele almıştı (1872, 317-18): "[Es] setzt sich eine ursprünglich aus völligem Nichtbemerken hervorgegangene Gleichgültigkeit gegen die Farbe des Himmels . . . fort. Der Himmel in diesen [Texten wird] nicht etwa schwarz im Sinne von blau genant, sonder seine Bläue [wird] gänzlich verschwiegen, und ohne Zweifel geschieht dies weil dieselbe [die Bläue] nicht unmittelbar mit dem Dunkel verwechselt werden konnte. . . . Reizend ist es sodann, das Ringen eines unklaren, der Sprache und Vernunft überall um einige wenige Schritte vorauseilenden Gefühles zu beobachten, wie es . . . hie und da bloß zufällig einen mehr oder weniger nahe kommenden Ausdruck leiht."

Sayfa 53-54 Lagerlunda tren kazası: Olsen 2004, 127 ve sonrası, Holmgren 1878, 19-22, ama eleştirel bir görüş için bkz. Frey 1975. Renk körü personelin demiryolları için yarattığı tehlikeye yirmi yıl öncesinde, Edinburgh Üniversitesi'nde teknoloji profesörü olan George Wilson (1855) tarafından işaret edilmişti. Ancak kitabı pek bir etki yaratmamışa benziyor.

Sayfa 54 Gazetelerde renk körlüğünün yarattığı tehlikenin gündemden inmemesi: Mesela *The New York Times*, "Renk körlüğü ve tehlikeleri" (8 Temmuz 1878); "Renk körlüğü: Demiryolu yolcularını nasıl tehlikeye atıyor – Massachusetts meclis komisyonu önünde gerçekleştirilen kimi ilginç deneyler" (26 Ocak 1879); "Demiryolu çalışanlarında renk körlüğü" (23 Mayıs 1879); "Renk körü demiryolu çalışanları: Massachusetts' deki bir hatta çalışanların büyük bir yüzdesinde görme bozukluğu" (17 Ağustos 1879); "Renk körlüğü" (17 Ağustos 1879). Keza bkz. Turner 1994, 177.

Sayfa 55 Magnus'un kitabı: Aslında Magnus aynı yıl içinde aşağı yukarı aynı içerikte, biri daha akademik diğeri genel okura yönelik iki monograf (1877a, 1877b) yayımladı.

Sayfa 55 Geiger'in coşkuyla karşılanan semineri: Delitzsch 1878, 256 böyle betimler.

Sayfa 55 Magnus'un evrim modeli: 1877b, 50.

Sayfa 55-56 "Sürekli ve kesintisiz olarak ışınlara maruz kalması yüzünden retinanın performansı giderek arttı": Magnus 1877a, 19. Keza bkz. Magnus 1877b, 47.

Sayfa 56 "bugün nasıl morötesini görmüyorsak": Magnus 1877a, 9.

Sayfa 56 Magnus'un kitabının ateşli tartışmalara konu olması: Turner'a göre (1994, 178) Magnus tartışmaları üzerine yazılanlar, 1875 ile 1879 yılları arasında görme üzerine bütün yayınların yüzde 6'sının üzerine çıkmıştı.

Sayfa 56 Yunanlıların renkli görüş yetisi üzerine Nietzsche: Nietzsche 1881, 261. Orsucci 1996, 244 ve sonrası, Nietzsche'nin Magnus'un kitabı üzerinde dönen tartışmayı *Kosmos* dergisinin ilk cildinden izlediğini gösterir.

Sayfa 56 Gladstone'un Magnus değerlendirmesi: Gladstone 1877.

Sayfa 57 "Eğer renkleri ayırt etme yeteneği": Wallace 1877, 471n1. Ancak Wallace ertesi yıl fikrini değiştirir (1878, 246).

Sayfa 57 "retinanın yüksek renk duyusuyla ilgili daha hassas koni hücreleri": 25 Mart 1878 tarihli seminer (Haeckel 1878, 114).

Sayfa 59 "böylece boynu o kadar uzadı ki": Lamarck 1809: 256-57.

Sayfa 59 Zürafanın boynu üzerine Wallace: 1858, 61.

Sayfa 59 "Beyefendi küçükken, her iki başparmağının derisi": Darwin 1881, 257. Darwin annenin kimi sinirlerine yapılan işlemlerin sonuçlarının sonraki kuşağa kalıtımla devredildiğini kanıtlamak için kobaylarla o sıralarda yapılan "Brown-Sequard'ın ünlü deneyleri" üzerine övücü sözler söyler.

Sayfa 60 Edinilmiş özelliklerin kalıtımına herkesin inanması: Mayr 1991, 119. Weismann'a ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mayr 1991, 111.

Sayfa 60 "Weismann konuyu araştırmaya eski tekerlemedeki": Shaw, *Back to Methuselah* için önsöz (1921, xlix). Shaw (yeni) Darvencilikten hiç hoşlanmıyor, Lamarckçı evrime tutkuyla inanıyordu.

Sayfa 60-61 "hâlâ sürmekte olan deneyinin sonuçlarını duyurdu": 1892, 523, n1, 514, 526-27.

Sayfa 61 Weismann'ın görüşü azınlıkta kaldı: Mesela 1907'de Berlin Anatomic ve Biyoloji Enstitüsü müdürü Oskar Hertwig (1907, 37), hâlâ sonunda Lamarckçı mekanizmanın doğru olduğunun anlaşılacağını öngörüyordu. Keza bkz. Mayr 1991, 119 ve sonrası.

Sayfa 62 "bir kuşakta edinilen yetenekler": Gladstone 1858, 426, ve birkaç yıl sonra benzer bir formülasyon daha (1869, 539): "bir kuşağın edinilmiş bilgisi zamanla bir başkasının kalıtımla devralınmış yeteneği haline gelir."

Sayfa 62 Magnus'un açıkça Lamarckçı modele dayanması: Magnus 1877b, 44, 50.

Sayfa 62 Magnus eleştirileri: Darwin'in ilk takipçilerinden biri olan ve onu Almanya'da yaygınlaştıran Ernst Krause (Krause 1877) Magnus'u en ön-

ce ve en üst perdeden eleştiren kişiydi. Darwin'in kendisi de Magnus'un senaryosunun sorunlu olduğunu hissetmişti. 30 Haziran 1877'de Darwin Krause'ye şöyle yazmıştı: "Renk duyusunun insanlarda ancak yakın zamanlarda edinildiği inancına karşı çıkan güçlü görüşleriniz çok ilgimi çekti." Sesini yükselten bir başka eleştiri sahibi, bilim yazarı Grant Allen (1878, 129-32; 1879) ise şöyle diyordu: "Renkleri algılamamanın, insanların hayvanlar dünyasının yüksek üyelerinin tümüyle paylaştığı bir yeti olduğunu düşünmek için her türlü sebep var. Çiçeklerin, meyvelerin, böceklerin, kuşların ve memelilerin, kendilerini yiyeceğe ya da karşı cinse götüren göz alıcı işaretler olarak gelişmişe benzeyen çeşit çeşit renklerini başka türlü açıklamak imkânsız." Ancak hayvanların parlak renklerine ilişkin önerme, kendisine en çok ihtiyaç duyulan yerde güçten düşüyordu: Memelilerde renkler kuşlara ve böceklerle göre çok daha hafifti; siyah, beyaz, kahverengi ve gri tonlar hâkimdi. O zamanlar hangi hayvanların renkleri gördüğüne dair çok az dolaysız bulgu vardı: Arıların ve başka böceklerin renklere yanıt verdiği gösterilmişti, ama renk duyusunun insaninkinden daha az gelişmiş olduğu gösterilmiş olan (bkz. Graber 1884) memelilere ve diğer yüksek hayvanlara ilişkin pek bir bulgu bulunmuyordu. Keza bkz. Donders 1884, 89-90; tartışmanın ayrıntılı bir dökümü için bkz. Hochegger 1884, 132.

Sayfa 63 "Özünde iki gözle değil, üç gözle görürüz": Delitzsch 1878, 267.

Sayfa 63 British Museum'da birkaç saat geçirmek : Allen 1879, 204.

Sayfa 64 "bize hiç akla yatkın görünmüyor": Magnus 1877c, 427. Keza bkz. Magnus 1880, 10; Magnus 1883, 21.

3. Bölüm: Uzak Diyarlardaki Vahşi Topluluklar

Sayfa 65 Berlin'deki zarif Kurfürstendamm'da: 1925'ten bu yana caddenin bu kısmı Budapester Strasse olarak adlandırılıyor.

Sayfa 65 Nubyalıların sergilenmesi: Rothfels 2002, 84.

Sayfa 66 Nubyalıların renk duyusu: Virchow 1878 (Sitzung am 19.10.1878) ve Virchow 1879.

Sayfa 66 "uzak diyarlardaki vahşi topluluklar": Gatschet 1879, 475.

Sayfa 66 "bir defasında istediğim mavi (pya) şişeyi getiremediği için": Bastian 1869, 89-90.

Sayfa 66 "Vahşilerin" muammayı çözecek anahtar olması: Mesela Darwin Gladstone'a yazdığı bir mektupta (de Beer 1958, 89) "ilkel vahşilerin" renk tonlarını adlandırıp adlandırmadığının araştırılması gerektiğinden söz etmişti: "Sanırım adlandırmazlar ve –şaşkınlık verecek ölçüde– her tepeyi, her tümseği adlandıran Şili ve Ateş Toprakları yerlileri için kayda değer bir durumdur bu."

- Sayfa 67 "Her türden çimen, ot ya da bitkinin rengi": Gatschet 1879, 475, 477, 481.
- Sayfa 68 Almquist'in raporları: Almquist 1883, 46-47. Israr edildiğinde Çukçiler başka terimler de söylüyordu, ama bunlar hep değişiyor gibiydi. Berlin'de Rudolf Virchow da Nubyalılar arasında kimileri için benzer bir sonuca ulaşmıştı (Virchow 1878, 353).
- Sayfa 68 Sumatra'daki Nias Adası sakinleri: Magnus 1880, 8.
- Sayfa 68 Nubyalıların hiçbiri doğru renkleri seçmede zorluk çekmedi: Virchow 1878, 351n1.
- Sayfa 69 Ovaherero: Magnus 1880, 9.
- Sayfa 69 Magnus'un gözden geçirilmiş kuramı: Magnus 1880, 34 ve sonrası; Magnus 1881, 195 ve sonrası.
- Sayfa 70 Rivers'ın hayatı ve eserleri: Slobodín 1978.
- Sayfa 70 "Hoşçakal dostum; bir daha görüşebileceğimizi sanmıyorum": Whittle 1997.
- Sayfa 71 "antropolojinin Galileo'su": Lévi-Strauss 1968, 162.
- Sayfa 71 "ilk defa, uygun laboratuvar araçlarıyla donatılmış": Haddon 1910, 86.
- Sayfa 72 "bir renge verilecek doğru ad": Rivers 1901a, 53.
- Sayfa 74 "bu yerliler için mavi rengin": Rivers 1901b, 51. Keza bkz. Rivers 1901b, 46-47.
- Sayfa 74 "Avrupalılarla karşılaştırıldığında maviye": Rivers 1901a, 94. Rivers, Lovibond tintometresi denen bir aygıt aracılığıyla yerlilerin çok açık mavi camı fark edebilme eşiğinin Avrupalılardan yüksek olduğunu deneysel olarak göstermeye de çalıştı. Woodworth 1910b, Titchener 1916 ve Bancro 1924 Rivers'ın deneylerindeki ciddi sorunlara işaret eder. Yakın zamanlarda iki İngiliz biliminsanı (Lindsey ve Brown 2002), Rivers'inkine benzer bir fikir öne sürerek ekvatora daha yakın yaşayan insanların daha şiddetli morötesi ışınlarla maruz kaldığını, bunun da retina-larının yeşil ve maviye duyarlılığını azalttığını öne sürdü. Ancak bu iddi-anın içerdiği vahim sorunlar Regier ve Kay 2004 tarafından gösterildi.
- Sayfa 74 "Ancak zeki yerlilerin gökyüzünün ve denizin parlak mavisi": Rivers 1901a, 94.
- Sayfa 75 Rusçadaki *siny* ve *goluboy*: Corbett ve Morgan 1988.
- Sayfa 76 "çocuklarımla zihinsel gelişimini dikkatle izlemiş": Krause, 30 Haziran 1877.
- Sayfa 76 Çocukların renkleri öğrenmesi: Pitchford ve Mullen 2002, 1362; Roberson ve diğerleri 2006.

Sayfa 77 Bellona: Kuschel ve Monberg 1974.

Sayfa 82 Rivers üzerine değerlendirme yazıları : Woodworth 1910b, Titchener 1916, Bancroft 1924.

4. Bölüm: Söylediklerimizi Bizden Önce Söyleyenler

Sayfa 84 "Dünün hayatı bugün tekrarlanır": Lambert 1960, 244. Bunun yazılı olduğu tablet daha sonraki bir dönemden, Aşurbanipal Kütüphanesi'nden kalma (MÖ yedinci yüzyıl). Ama bu atasözünün daha eski bir kopması bulunmamakla birlikte Sümer atasözleri genellikle en azından Eski Babil dönemine (MÖ 2000-1600) kadar geriye gider. "Söylenenler hep tekrar": Parkinson 1996, 649.

Sayfa 84 "Kahrolsun bizim sözlerimizi bizden önce söylemiş olanlar": Donatus'un bu cümlesini öğrencisi Aziz Jerome, Mezmurlar tefsiri içinde alıntılar (Migne 1845, 1019): "Comicus ait: Nihil est dictum, quod non sit dictum prius, unde et præceptor meum Donatus, cum ipsum versiculum exponeret, Pereant, inquit, qui ante nos nostra dixerunt."

Sayfa 87 "Temsil amacıyla seçilen fiziksel tipler": Francis 1913, 524.

Sayfa 88 "Duyusal ve motor süreçlerin ve temel beyin etkinliklerinin": Woodworth 1910a, 179.

Sayfa 88 Geiger sıralamasının belki de sadece bir rastlantı olduğu: Woodworth 1910b.

Sayfa 89 "Fizikçiler renk tayfını kesintisiz ve sürekli olarak görür": Bloomfield 1933, 140.

Sayfa 89 "renk tayfı üzerinde keyfi sınırlar": Hjelmslev 1943, 48.

Sayfa 89 "Renk tayfının 'doğal' bölümlenmesi diye bir şey yoktur": Ray 1953; keza bkz. Ray 1952, 258.

Sayfa 90 Bellona dilinin renk sistemi: Kuschel ve Monberg 1974.

Sayfa 90 1969 öncesindeki keyfilik iddiaları: Berlin ve Kay 1969, 159-60n1.

Sayfa 91 "Berlin ve Kay'in *Basic Color Terms* kitabını antropoloji biliminin en önemli buluşları ": Sahlins 1976, 1.

Sayfa 91 "*Basic Color Terms* kitabındaki kadar anlamlı ": Newcomer ve Farris 1971, 270.

Sayfa 93 Tzeltal dilindeki odaklar: Berlin ve Kay 1969, 32. Daha fazla ayrıntı için (Berlin'in yayımlanmamış çalışması) bkz. MacLaury 1997, 32, 258-59, 97-104.

Sayfa 93 Odakların evrenselliği iddiası: Berlin ve Kay'in odakların evrenselliği iddiası kısa süre içinde güçlü bir destek aldı: Berkeley Üniversitesi'nden psikolog Eleanor Rosch Heider (1972) odakların hafıza açısından

özel bir durum olduğunu, söz konusu odaklara ayrı bir ad vermemiş dilleri konuşanların bile onları daha kolay hatırladığını öne sürdü. Ancak Rosch Heider'in kendi bulgularını yorumlama şekli eleştirildi ve yakın zamanlarda deneylerini tekrarlayan araştırmacılar aynı sonuçları bulamadılar (Roberson ve diğ. 2005).

Sayfa 93 Berlin ve Kay'ın tahmininden sapan odaklar: Roberson ve diğ. 2000, 2005; Levinson 2000, 27.

Sayfa 94 Dillerin çoğunun Geiger sıralamasına uymaması: Kay ve Maffi 1999.

Sayfa 96 Renk kavramlarının *öncelikle* kültür tarafından mı, doğa tarafından mı belirlendiği tartışması: Roberson ve diğ. 2000, 2005; Levinson 2000; Regier ve diğ. 2005; Kay ve Regier 2006a, 2006b. Bebeklerde renklerin sınıflandırılmasına dair bir tartışma için bkz. Özgen 2004; Franklin ve diğ. 2005; Roberson ve diğ. 2006.

Sayfa 96 Doğal kısıtlamalara ilişkin modeller: Regier ve diğ. 2007; keza bkz. Komarovaa ve diğ. 2007. Regier, Khetarpal ve Kay'ın modeline göre, renk uzayının birkaç bölgesinde, özellikle mavi/mor civarında optimal bölümlleme dünya dillerinin çoğundaki bölümlmeden sistematik olarak farklıdır. Bunun nedeni ya modellerinin kusursuz olmayışı ya da kültürel etkenlerin baskın çıkması olabilir.

Sayfa 97 Kırmızının heyecanlandırıcı bir renk olması: Wilson 1966, Jacobs ve Hustmyer 1974, Valdez ve Mehrabian 1994.

Sayfa 98 "temel unsurlardan türetilmiş kaba renk kavramları": Gladstone 1858, 3:491.

Sayfa 98 "Homeros için renkler olgu değil imge niteliğindeydi": Gladstone 1877, 386.

Sayfa 99 Hanunoo halkı: Conklin 1955, Gladstone'a gönderme yapmaz. Eski Yunanlar ile Hanunoo halkı arasındaki benzerlik için bkz. Lyons 1999.

Sayfa 99 Modern bir kuram olarak parlaklık temelli bir sistemden renk tonlarına kayış: MacLaury 1997; keza bkz. Casson 1997.

Sayfa 99 "bir kuşağın edinilmiş yetenekleri": Gladstone 1858, 3:426.

Sayfa 100 "ilerleyen eğitim": Gladstone 1858, 3:495.

Sayfa 101 kavram öğrenmede doğallık: bkz. Waxman ve Senghas 1992.

Sayfa 101 Yanomamö akrabalık terimleri: Lizot 1971.

Sayfa 102 Doğuştanlık tartışması: Doğuştancı görüşün en iyi ifade edilmiş sunumu Steven Pinker'ın *The Language Instinct* (1994) kitabıdır. Geoffrey Sampson'ın *The "Language Instinct" Debate* (2005) kitabıysa gramerin doğuştan geldiğine dair iddiaların yöntemli bir reddiyesi ile birlikte, bu konudaki geniş akademik külliyatın kaynakçasını da içerir.

5. Bölüm: Platon ve Makedon Domuz Çobanı

- Sayfa 104 Eşit karmaşıklık öğretisinin kusurları: Daha tam bir değerlendirme için bkz. Deutscher 2009.
- Sayfa 105 "Gerçekten Aborjinlerin bir dili olduğunu mu söylüyorsunuz?": Dixon 1989, 63.
- Sayfa 107 "Platon ile Makedon domuz çobanı": Sapir 1921, 219.
- Sayfa 108 "Dilbilimcilerin araştırmalarının başlangıcı": Fromkin ve diğ. 2003, 15. (Tam alıntı: "İkel dil diye bir şey yoktur. Bütün diller eşit ölçüde karmaşıktır ve evrendeki herhangi bir fikri ifade etme kapasiteleri eşittir." Eşit karmaşıklık sloganı s. 27'de de tekrarlanır.
- Sayfa 109 "Genel karmaşıklık açısından bütün dillerin kabaca eşit olduğu": Dixon 1997, 118.
- Sayfa 109 "Dilbilimin *merkezi* bulgularından biri": Forston 2004, 4.
- Sayfa 110 "Nesnel olarak ölçmek zordur": Hockett 1958, 180. Bu parça üzerine bir değerlendirme için bkz. Sampson 2009.
- Sayfa 110-2 Alt alanlar arasında karmaşıklık telafisi: Dilbilimciler sezgilerine dayanarak, bir alanda daha az olan karmaşıklığın başka bir alanda karmaşıklığın artmasıyla telafi edilmesine ilişkin işaretler aramaya ne zaman kalktırsa başarısızlığa uğramışlardır. bkz. Nichols 2009, 119.
- Sayfa 114-5 Kelime hazinesinin büyüklüğü: Goulden ve diğ. 1990, anadili İngilizce olan ortalama bir üniversite öğrencisinin kelime dağarcığının on yedi bin kelime ailesi (yani mutlu, mutsuz, mutluluk gibi, bir kök kelime ve türevlerinin oluşturduğu birim), ya da kırk bin kadar farklı kelime türü içerdiği tahminini yapıyor. Crystal 1995, 123, bir üniversite hocasının pasif kelime dağarcığını yetmiş üç bin olarak tahmin ediyor.
- Sayfa 116 Sorbçada ikil çoğul : Corbett 2000, 20.
- Sayfa 116 Beş karmaşıklık kategorisi: Perkins 1992, 75.
- Sayfa 118 Morfolojik karmaşıklık ile toplumun büyüklüğü arasındaki ilişki için bkz. Sinnemäki 2009; Nichols 2009, 120; Lupyan ve Dale 2010.
- Sayfa 118 Gotça *habaidedeima* fiili: Schleicher 1860, 34.
- Sayfa 119 tanışlar arasındaki iletişim: Givón 2002.
- Sayfa 122 ses dağarcığının büyüklüğü: Maddieson 1984, 2005.
- Sayfa 122 konuşanların sayısı ile ses dağarcığının büyüklüğü arasındaki bağlantı: Hay ve Bauer 2007. Daha eski tartışmalar için bkz. Haudricourt 1961; Maddieson 1984 ve Trudgill 1992.
- Sayfa 124 Pirahã üzerine en yeni çalışmalar için bkz. Nevins ve diğ. 2009 ve Everett 2009.

Sayfa 126 Ubarum İribum'a Kuli'nin tarlasını almasını söyledi: Foster 1990, *šu li-pi5-iš-ZU-ma* olarak okuduğu sözü "çalışabilmek için" olarak çevirir, ama bkz. Hilgert 2002, 484; ayrıca Whiting 1987 no. 12:17 içinde yer alan neredeyse aynı form, burada verilen çevirinin doğru olduğunu kanıtlıyor.

Sayfa 127 Pek çok Avustralya dilinde bir cümlecığı cümlelerin nesnesi yapan çatıların bulunmayışı: bkz. Dixon 2006, 263 ve Dench 1991, 196-201. Matses halkı için bkz. Fleck 2006. Keza bkz. Deutscher 2000, 10. Bölüm.

Sayfa 128 Yancümlelerin ayrıntılı önermelerin aktarımında daha etkin bir araç olması: Deutscher 2000, 11. Bölüm.

Sayfa 129 Son bir-iki yılda çıkan çok sayıda yayın: En yeni makalelerden oluşan bir derleme için bkz. Sampson ve diğ. 2009.

6. Bölüm: Yalancı Çoban Whorf

Sayfa 133 "Ortalama entelektüel ": Sapir 1924, 149.

Sayfa 134 "zihni köstekleyen, ruhu uyuşturan": Sapir 1924, 155.

Sayfa 134 "Hint-Avrupa ailesinin yakın zamanlarda kullanılan birkaç lehçesini ": Whorf 1956, 212.

Sayfa 136 On sekizinci yüzyılda verilerin toplanması: 1710'da Leibnitz bir "evrensel sözlük" oluşturulması çağrısı yaptı. 1713'te Rus Çarı Büyük Petro'ya yazarak ondan imparatorluğundaki çok sayıda belgelenmemiş dil için kelime listeleri derlenmesi dileğinde bulundu. Fikir Rus sarayında ancak iki kuşak sonra, Büyük Katerina'nın böyle bir proje için çalışmaya başlayıp elinden geldiği kadar çok sayıda dilden kişisel olarak kelimeler derlemeye başlamasıyla tam olarak kabul gördü. Daha sonra Katerina başlatmış olduğu iş için başkalarını da görevlendirdi ve 1787'de, adına imparatorluk sözlüğü (*Linguarum Totius Orbis Vocabularia Comparativa*) denen ve iki yüzün üstünde Avrupa ve Asya dilinden kelimeler içeren yapıtı ortaya çıktı. 1790-91 yıllarında yapılan ikinci baskıda yetmiş dokuz dil daha eklendi. 1800'de eski çizitlerden İspanyol Lorenzo Hervás üç yüzden fazla dil içeren *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas* kitabını yayımladı. On dokuzuncu yüzyıl başlarındaysa Alman sözlükçü Christoph Adelung, 450 farklı dilden kelimeler ve "Göklerdeki Babamız" duasının farklı çevirilerini derlediği kitabı *Mithridates* (1806-17) için çalışmaya başladı. Bu derlemelere dair bkz. Müller 1861, 132 ve sonrası; Morpurgo Davies 1998, 37 ve sonrası; ve Breva-Claramonte 2001.

Sayfa 136 Sözlüklerin egzotik dillerin *gramerleri* konusunda pek az bir değer taşıması: Bunun kayda değer bir istisnası Lorenzo Hervás'ın gramer notları içeren *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas* eseridir. Humboldt, Hervás'la Roma'da arkadaş oldu ve ondan Kızılderili dillerine ilişkin malzeme edindi. Yine de Humboldt, Hervás'ın gramer çözümle-

melerindeki becerisi hakkında pek olumlu düşüncelere sahip değildi. F. A. Wolf'a yazdığı bir mektupta (19 Mart 1803) şöyle diyordu: "Koca Hervás kafası karışık ve özensiz bir kişi, ama çok şey biliyor, muazzam miktarda not tutmuş ve bu yüzden her zaman faydalı biri." Morpurgo Davies'in (1998, 13-20, 37) işaret ettiği gibi, kendi başarılarını değerlendirirken kendi öncüllerinin başardıklarını azımsamak doğal bir eğilimdir. Humboldt'un Hervás değerlendirmesinde de durum böyle olabilir. Yine de Humboldt'un karşılaştırmalı grameri çok daha incelikli bir hale getirdiği inkâr edilemez.

Sayfa 136-7 Misyoner gramerleri: Jooken 2000.

Sayfa 138 "Dilleri Latince gramer kurallarının dar çerçevesine girmeye zorlamak": Humboldt 1821a, 237. keza bkz. Humboldt 1827, 172.

Sayfa 139 "Diller arasındaki farklılık ": Humboldt 1820, 27. Bu fikri hiç yoktan bulup çıkaran Humboldt değildi, ama bu yöndeki daha eski iddiaların çoğu Avrupa'nın belli başlı dillerinin *kelime hazineleri* arasındaki farklara dayanıyordu. Mesela Fransız felsefeci Etienne de Condillac Fransızca ve Latince tarım terimleri arasındaki çağrışım farklarını yorumlamıştı. Gramer farklılıkları ele alındığındaysa, düzey hiçbir zaman Herder'in "Çalışkan milletlerin fiil kipleri zengindir" (1812, 355) şeklindeki iddiası türünden bayağılıkların ötesine geçmemiştir.

Sayfa 139 "yalnızca zaten bilinen bir hakikati ifade etmenin aracı değildir": Humboldt 1820, 27. Bu fikrin öncüleri, özellikle de Johann David Michaelis'in 1760 Prusya Akademisi ödüllü makalesi için bkz. Koerner 2000. Humboldt'un kendisi de bu fikri 1798'de, henüz Hint-Avrupa ailesinin dışındaki dillerle tanışmadan önce —muğlak bir şekilde— dile getirmişti (Koerner 2000, 9).

Sayfa 139 "dil düşünceyi şekillendiren organdır": Humboldt 1827, 191.

Sayfa 139 "Düşünme yalnızca genel olarak dile bağlı olmakla kalmaz": Humboldt 1820, 21.

Sayfa 139 "bir dilin kendi içsel gücüyle, o dili konuşanları": Humboldt 1821b, 287. "Sieht man bloß auf dasjenige, was sich in einer Sprache ausdrücken lässt, so wäre es nicht zu verwundern, wenn man dahin geräthe, alle Sprachen im Wesentlichen ungefähr gleich an Vorzügen und Mängeln zu erklären... Dennoch ist dies gerade der Punkt, auf den es ankommt. Nicht, was in einer Sprache ausgedrückt zu werden vermag, sondern das, wozu sie aus eigener, innerer Kraft anfeuert und begeistert, entscheidet über ihre Vorzüge oder Mängel." Açıkçası, Humboldt bu ünlü sözlerini aslında yanlış bir gerekçeyle söylemişti. Açıklamaya çalıştığı, hiçbir dil o dili konuşanların düşünme imkânlarını kısıtlamasa da kimi dillerin (Yunancanın) yine de diğerlerinden daha iyi olduğu, çünkü konuşanları daha üst düzeyde fikirler oluşturmaya sevk ettiği idi.

Sayfa 140 "Düşünce aracımız olan kelimeler": Müller 1873, 151.

Sayfa 140 "her dil kendine özgü bir yerleşik ayrımlar çerçevesine (...) sahiptir": Whitney 1875, 22.

Sayfa 140 "Doğayı bizim için ne ise o yapan": Clifford 1879, 110.

Sayfa 141 Boas'ın Sapir üzerindeki etkisi: Sapir'in görelilik fikrinin esinini Franz Boas'tan aldığı sıkça söylenir. Bunun ipuçlarını Boas 1910, 377'de görmek mümkündür. On yıl sonra (1920, 320) Boas önermesini daha açık hale getirdi. Buna göre dilin kategorileri, dünyayı belirli tanımlanmış kavramsal gruplar halinde düzenlenmiş olarak görmeye zorlar bizi. Dilsel süreçlere ilişkin bilgisizliğimiz yüzünden bunları düşüncelerimizi şekillendirmek üzere kendilerini dayatan nesnel kategoriler olarak kabul ederiz.

Sayfa 141 "dile dair daha öğrenilecek dünya kadar şey olduğunu": Swadesh 1939. Keza bkz. Darnell 1990, 9.

Sayfa 142 "Dil, hem kelime hazinesiyle hem de sentaksıyla bizi yanlış yollara sürüklüyor": Russell 1924, 331. Sapir böyle fikirlerle Ogden ve Richards'ın (1923) *Meaning of Meaning: A Study in the Influence of Language upon Thought* adlı kitabı aracılığıyla tanışmıştı.

Sayfa 142 "Dilsel biçimlerin dünyaya uyum sağlama çabamız üzerindeki zorbaca egemenliği": Sapir 1931, 578.

Sayfa 143 "Bir deneyimi farklı dillerin birbirleriyle kıyaslanamaz bir biçimde çözümlemesi": Sapir 1924, 155. Daha sonra Whorf (1956 [1940], 214) görelilik ilkesini geliştirdi: "Böylece yeni bir görelilik ilkesiyle tanışmış oluyoruz. Buna göre, benzer bir dilsel arka planı paylaşmıyorlarsa aynı fiziksel bulgular bütün gözlemcileri tek ve aynı evren resmine götürmez."

Sayfa 144 "sadece fikirleri seslendirmenin aracı": Whorf 1956 (1940), 212.

Sayfa 144 "Kimi dillerde, ayrı terimlerin İngilizcedeki kadar ayrı olmadığı": Whorf 1956 (1941), 241; "monist bir doğa görüşü": Whorf 1956 (1940), 215.

Sayfa 145 "En şaşırtıcısı, zaman, hız ve madde gibi": Whorf 1956 (1940), 216.

Sayfa 145 "sıfır boyutludur, yani birden büyük bir değer alamaz": Whorf 1956 (1940), 216; "Zamanı bir uzamda hareket olarak alan bizler için": Whorf 1956 (1941), 151.

Sayfa 146 "bizim 'zaman' dediğimiz şeye ya da geçmişe, şimdiye veya geleceğe": Whorf 1956, 57.

Sayfa 146 "zamanı bir akış olarak almayan Hopi diliyle düşünen bir Hopi Kızılderilisi": Chase 1958, 14.

Sayfa 146 "Hopiler için zaman varoluşun bir vechesi gibidir": Eggan 1966.

Sayfa 147 "gramerin imkân ve sınırlarını": Bu ve bunu izleyen alıntılar için bkz. Steiner 1975, 137, 161, 165, 166.

Sayfa 150 *Wir hören auf zu denken*: Colli ve diğ. 2001, 765.

Sayfa 150 "Dilimin sınırları dünyamın da sınırları demektir": Wittgenstein 1922, §5.6.

Sayfa 154 "önemli bir işlevi daha yerine getiriyor": Boas 1938, 132-33. Boas devamında, bir gramer konuşanları belli bir bilgiyi ifade etmeye zorlamasa bile, bunun konuşmayı muğlaklaştırmayacağını, çünkü gerekiyorsa her zaman açıklayıcı kelimeler ekleyerek istenen açık seçikliğin elde edilebileceğini de belirtir.

Sayfa 154 "Diller esas olarak neyi aktarabildikleri açısından değil": Jakobson 1959a, 236; keza bkz. Jakobson 1959b ve Jakobson 1972, 110. Jakobson (1972, 107-8) özellikle dilin "tam anlamıyla bilişsel etkinlikler" üzerindeki etkisini reddeder. Bu etkinin sadece "laflamalarda, kelime oyunlarında, şakalarda, gevezelikte, eveleme gevelemede, dil sürçmelerinde, düşlerde, hayallerde, batıl inançlarda ve pek tabii şiirde" ifadesini bulan gündelik mitoloji üzerinde kendini göstereceğini düşünür.

Sayfa 156 Matsesler: Fleck 2007.

Sayfa 159 Dilin düşünce üzerindeki etkilerinin sıradan oluşu: Pinker 2007, 135.

7. Bölüm: Güneşin Doğudan Doğmadığı Yer

Sayfa 160 "Sabah saatlerinde Koyun Kuzey tarafındaki Kum burnuna": *Captain Cook's Journal during the First Voyage round the World* (Wharton 1893, 392).

Sayfa 160 "Bugün silahıyla karaya çıkan Bay Gore": Hawkesworth 1785, 132 (14 Temmuz 1770).

Sayfa 162 "Avustralya kökenli olduğu varsayılan bu kelimenin": Crawford 1850, 188. 1898'de bir başka sözlükçü, hayvana "kadar", "ngargelin" ve "wadar" isimlerinin de verildiğini kaydederek kafa karışıklığının artmasına katkıda bulundu (Phillips 1898). Dixon ve diğ. (1990, 68), etnolog W. E. Roth'un *gangooroo*'nun Guugu Yimithirr dilinde belli bir tür kangurunun adı olduğunu 1898'de *Australian* gazetesine bir mektupla bildirğine işaret eder. Ancak sözlükçüler bunu fark etmemiştir.

Sayfa 166 Kant'ın benmerkezli mekân kavramlarının birincilliği üzerine analizi: Kant 1768, 378: "Da wir alles, was außer uns ist, durch die Sinne nur in so fern kennen, als es in Beziehung auf uns selbst steht, so ist kein Wunder, daß wir von dem Verhältniß dieser Durchschnittsflächen zu unserem Körper den ersten Grund hernehmen, den Begriff der Gegenden im Raume zu erzeugen." Keza bkz. Miller ve Johnson-Laird 1976, 380-81.

Sayfa 166 "yeni bir madenci kasabasının ortasındaydık": G. E. Dalrymple, *Narrative and Reports of the Queensland North East Coast Expedition*, 1873, Haviland ve Haviland 1980, 120. Guugu Yimithirr tarihi için bkz. Haviland 1979b, Haviland ve Haviland 1980, Haviland 1985, Loos 1978.

Sayfa 167 "Vahşilerle uygarlık karşı karşıya geldiğinde": "The black police", başmakale, *Cooktown Herald ve Palmer River Advertiser*, 24 Haziran 1874, s. 5.

Sayfa 167 "önünde" veya "arkasında" için de terim olmaması: Haviland (1998) Guugu Yimithirr dilinde kimi sınırlı durumlarda *thagaal* yani "ön" kelimesinin mekânla ilişkili olarak kullanıldığını söyler. Mesela, "George *nyuluthagaal-bi*" "George öndedir" anlamına gelir. Ama bu kullanım George'un mekânsal konumundan çok öncülük etme halini anlatmak için kullanılıyor gibidir.

Sayfa 168 Guugu Yimithirr dilinde mekân dili ve yön bulma: Levinson 2003.

Sayfa 169 "iki kız, birinin burnu doğuya doğru: Levinson 2003, 119.

Sayfa 171 Avustralya dillerinde coğrafi koordinatlar: Batı Avustralya'daki Kimberley'de konuşulan Djaru dili: Tsunoda 1981, 246; Cape York Yarımadası ile Arnhem arasındaki Bentinck Adası'nda konuşulan Kayardild dili: Evans 1995, 218; Arnernte (Batı Çölü): Wilkins 2006, 52 ve sonrası; Warlbiri (Batı Çölü): Laughren 1978, Wilkins 2006, 53'ten alınmıştır; Yankunytjatjara (Batı Çölü): Goddard 1985, 128. Başka yerlerde coğrafi koordinatlar: Madagaskar: Keenan ve Ochs 1979, 151; Nepal: Niraula ve diğ. 2004; Bali: Wassmann ve Dasen 1998; Hailom: Widlok 1997. Keza bkz. Majid ve diğ. 2004, 111.

Sayfa 172 Markiz Adaları: Cablitz 2002.

Sayfa 172 Bali: Wassmann ve Dasen 1998, 692-93.

Sayfa 172 Bali'de McPhee'nin evi: McPhee 1947, 122 ve sonrası. McPhee'nin yaşadığı Bali'nin güney taraflarında, dağın yönü kabaca kuzeydir, dolayısıyla McPhee denize doğru ve dağa doğru terimlerini alışlageldik biçimde sırasıyla güney ve kuzey diye çevirir. Bali'de dansın dinsel bir anlam taşıdığı da belirtilmelidir.

Sayfa 173 "Beyaz adamlar bunu anlamazlar ": Haviland 1998, 26.

Sayfa 174 Guugu Yimithirr dilini konuşanların yön bulma becerileri: Levinson 2003, 4. ve 6. Bölümler. Başka Avustralya Aborjinlerinin yön bulma becerileri için bkz. Lewis 1976. Tzeltal için bkz. Brown ve Levinson 1993.

Sayfa 175 güneşin tam olarak doğudan doğmadığı gibi tuhaf bir his: Levinson 2003, 128.

Sayfa 176 Jack'in köpekbalığı hikâyesi: Haviland 1993, 14.

Sayfa 178 Guugu Yimithirr mekân hafızası: Levinson 2003, 131.

Sayfa 186 "Dönen masalar" deneyi üzerine süregiden tartışma: bkz. Li ve Gleitman 2002; Levinson ve diğ. 2002; Levinson 2003; Majid ve diğ. 2004; Haun ve diğ. 2006; Pinker 2007, 141 ve sonrası; Li ve diğ. 2011. Dönen masalar deneyinin pek çok çeşitlemesi yapıldı ve çoğunda deneye katılanlara buradaki gibi bir "resmi tamamla" sorusu sorulmadı. Bunun yerine onlardan belli birtakım nesnelerin sırasını ezberlemeleri ve başka bir masada "aynisından yapmaları" istendi. En çok eleştiri toplayan, "aynisından yap" yönergesi oldu. Li ve diğerlerine göre, "aynisından yap" yönergesi neticede muğlak bir yönerge dir ve "mekânsal düzenlemeyi veya sıralamayı öncekinin 'aynisı' halinde yeniden yapmaları istendiğinde, döndürme gerektiren muğlak işleri yerine getirirken katılımcılar deneycinin 'aynı' derken neyi kastettiğini tahmin etme ihtiyacı duyarlar. İnsanlar bu çıkarımı yapmak için dilsel topluluklarının yerlere ve yönlere dair konuşma ve sorulan soruları yanıtlama tarzını örtük olarak sorgulamak durumunda kalır." Bu eleştiri bence oldukça yerinde, ancak benim yukarıda sunduğum "resmi tamamla" deneyinde, muğlak olduğu söylenebilecek ve yoruma açık "aynisı" kavramına başvurulmadığı için, görebildiğim kadarıyla böyle bir sorun yok. Li ve diğerlerinin öne sürdüğü ve bence yine gayet yerinde olan bir başka eleştiri ise (2003, 153), Levinson'ın Guugu Yimithirr ve Tzeltal dillerini konuşanların algılarında benmerkezli koordinatların sistemli bir biçimde bozulmuş olduğu iddiasına yönelik. Li ve diğerleri Tzeltal dilini konuşanlarla yaptıkları deneylerde böyle bir bozulma bulgusuna rastlanmadığını belirtir. Dahası, bozulma iddiası Whorf'un, bir dilde bir kavramın bulunmayışının o dili konuşanların o kavramı anlamasını kaçınılmaz bir şekilde engelleyeceği yolundaki hatalı görüşünü hatırlatıyor. Bu bölümde öne sürülen hiçbir şey bozulma iddiasına dayanmıyor. Öne sürülenler, Guugu Yimithirr ve Tzeltal dillerini konuşanların sürekli *fazladan* yapmak zorunda olduğu coğrafi hesaplama ve akılda tutma işlemleri düzeyine ve bundan kaynaklanan zihin alışkanlıklarına dayanıyor.

Sayfa 191 Jaminjung: Schultze-Berndt 2006, 103-4.

Sayfa 191 Yukatek: Majid ve diğ. 2004, 111.

Sayfa 191 Hai||om Buşmanlarında yön bulma: bkz. Neumann ve Widlok 1996 ve Widlok 1997.

Sayfa 192 coğrafi koordinatların edinilmesi: De León 1994; Wassmann ve Dasen 1998; Brown ve Levinson 2000. Kimi kültürel donanımlar da kuşkusuz katkıda bulunur. Mesela Bali'de evler hep aynı yöne bakar, ailenin reisi hep evin aynı tarafında yatar ve çocuklar hep belli bir yöne doğru yatırılır (Wassmann ve Dasen 1998, 694).

8. Bölüm: Cinsiyet ve Sentaks

- Sayfa 198 Heine'nin şiirinde cinslerin önemi: Vygotsky 1987, 253; Veit 1976; Walser 1983, 195-96.
- Sayfa 198 "Ey Kudüs, seni unutursam": Heine bu dizeleri şiirleri yayımlandıktan kısa süre sonra Moses Moser'e yazdığı bir mektupta (9 Ocak 1824) alıntılar: "Verwelke meine Rechte, wenn ich Deiner vergesse, Jeruscholayim, sind ungefähr die Worte des Psalmisten, und es sind auch noch immer die meinigen" (Heine 1865, 142).
- Sayfa 200 "Ben de önemli biriyim": Bage 1784, 274.
- Sayfa 201 Supyire: Carlson 1994.
- Sayfa 201 Ngan'gityemerri: Reid 1997, 173.
- Sayfa 202 Manambu: Aikhenvald 1996.
- Sayfa 205 cins sistemlerinin kökeni: Claudi 1985; Aikhenvald 2000 ve Greenberg 1978.
- Sayfa 207 İngilizcede cinslerin kaybolması: Curzon 2003.
- Sayfa 208 "Yakın zamanda sesi kısılan biri varsa": Brunswick 1561, 14b-15a.
- Sayfa 208 dişil isimlerin lehçelerde kullanımı: Beattie 1788, 139 Peacock 1877.
- Sayfa 208 gemilerin dişillliği: Gariptir ama "gemi" (*ship*) cins okyanusunda yüzmeye nispeten daha geç başlamıştır. Eski İngilizcede *scip* dişil değil cinsiyetsiz bir kelimeydi. Dolayısıyla cinsiyetli bir zamir kullanımı burada eski bir özelliğin kalıntısı olmaktan ziyade gemilerden kişileştirme söz sanatıyla bahsetmenin sonucu gibi görünüyor.
- Sayfa 210 Moskova Psikoloji Enstitüsü'ndeki deney: Jakobson 1959a, 237; Jakobson 1972, 108.
- Sayfa 210-1 Almanca-İspanyolca karşılaştırmaları: Konishi 1993.
- Sayfa 211-2 Fransızca-İspanyolca karşılaştırmaları: Sera ve diğ. 2002.
- Sayfa 213 İtalyanca anlamsız kelimeler: Ervin 1962, 257.
- Sayfa 213 Boroditsky ve Schmidt'in hafıza deneyi: Boroditsky ve diğ. 2003, ama deneyin ayrıntılı sonuçları Boroditsky ve Schmidt'in (yayımlanmamış) çalışmasına dayanıyor.

9. Bölüm: Rus Mavileri

- Sayfa 217 Japon trafik ışıkları: Conlan 2005. Renkli sayfalardaki Şekil 7'de gösterilen yeşil trafik ışığı için resmi Japon standardı Janoff 1994 ve

Rensselaer Politeknik Enstitüsü Aydınlatma Araştırma Merkezi internet sitesinden (www.lrc.rpi.edu/programmes/transportation/LED/LEDTrafficSignalComparison.asp) alınmıştır. Resmi Amerikan standardı ise Institute of Transportation Engineers 2005, 24'ten alınmıştır.

Sayfa 220 Kay ve Kempton'ın deneyi: Kay ve Kempton 1984. Bu nitelikte daha karmaşık deneyler için bkz. Roberson ve diğ. 2000, 2005.

Sayfa 222 Rus mavileri: Winawer ve diğ. 2007.

Sayfa 222 *sinii* ve *goluboy* arasındaki sınır: Mavi ile lacivert arasındaki (İngilizce konuşanlar için ise açık ve koyu mavi arasındaki) bu sınır, deneyden sonra her katılımcı için ayrı ayrı belirlendi. Her katılımcıya yirmi farklı mavi tonu gösterildi ve her birinin mavi mi lacivert mi olduğunu belirtmeleri istendi. İngiliz katılımcılara da her birinin "açık mavi" mi "koyu mavi" mi olduğu soruldu.

Sayfa 226 Sol ve sağ görme alanı deneyleri: Gilbert ve diğ. 2006. Bu deneyin sonuçları farklı ülkelerde farklı takımlara da benzer deneyler tasarlama konusunda ilham verdi. Bkz. Drivonikou ve diğ. 2007; Gilbert ve diğ. 2008 ; Roberson ve diğ. 2008. Sonraki bütün deneyler ilk deneyde ulaşılan temel sonuçları destekledi.

Sayfa 226 Broca bölgesinin konuşma merkezi oluşu: Broca 1861. Tarihsel bir değerlendirme için bkz. Young 1970, 134-49.

Sayfa 229 MR tarayıcısı deneyi: Tan ve diğ. 2008.

Sonsöz: Bilgisizliğimizi Bağışlayın

Sayfa 234 dilin düşünce üzerindeki etkisi ancak doğrudan akıl yürütme üzerinde gerçekleşiyorsa bir önem taşır: mesela bkz. Pinker 2007, 135.

Ek: Renk Görenin Gözündedir

Sayfa 241 Beyindeki renk duyusu: Renkli görüşün anatomisine ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. Kaiser ve Boynton 1996; Valberg 2005.

Sayfa 247 "yalnızca ufak bir mübalağayla": Mollon 1995, 134. Renkli görüşün evrimi için bkz. Mollon 1999; Regan ve diğ. 2001.

Sayfa 249 hafıza renk algısını etkiler: Hansen ve diğ. 2006.

Kaynakça

- Adelung, J. C. *Mithridates: Oder allgemeine Sprachenkunde*. 1806-17. Haz. ve önsöz Johann Severin Vater. Berlin: Vossische Buchhandlung.
- Aikhenvald, A. Y. 1996. Physical properties in a gender system: A study of Manambu. *Language and Linguistics in Melanesia* 27:175-87.
- 2000. *Classifiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Allen, G. 1878. Development of the sense of colour. *Mind* 3 (9):129-32.
- 1879. *The colour sense: Its origin and development*. Londra: Trubner.
- Almquist, E. 1883. Studien über den Farbensinn der Tschuktschen. *Die wissenschaftlichen Ergebnisse der Vega-Expedition* içinde, haz. A. E. von Nordenskiöld, 1:42-49. Leipzig: Brockhaus.
- Andree, R. 1878. Ueber den Farbensinn der Naturvölker. *Zeitschrift für Ethnologie* 10:324-34.
- Bacon, F. 1861. *The works of Francis Bacon, baron of Verulam, viscount St Alban, and lord high chancellor of England*. C. 2. Haz. J. Spedding, R. L. Ellis, ve D. D. Heath. Boston: Brown ve Taggard.
- Bage, R. 1784. *Barham Downs*. Yeni basım. New York: Garland, 1979.
- Bancroft, W. D. 1924. The recognition of blue. *Journal of Physical Chemistry* 28:131-44.
- Bastian, A. 1869. Derleme. *Zeitschrift für Ethnologie und ihre Hilfswissenschaften als Lehre vom Menschen in seinen Beziehungen zur Natur und zur Geschichte* 1:89-90.
- Beattie, J. 1788. *The theory of language*. Edinburgh: A. Strahan.
- Bebbington, D. W. 2004. *The mind of Gladstone: Religion, Homer, and politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Berlin, B., ve P. Kay. 1969. *Basic colour terms: Their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Besterman, T., haz. 1987. *The complete works of Voltaire*. C. 33. Cenevre: Institut et Musée Voltaire.
- Blackie, J. S. 1866. *Homer and the "Iliad"*. C. 4. Edinburgh: Edmonston and Douglas.
- Bloomfield, L. 1933. *Language*. Londra: George Allen and Unwin.
- Boas, F. 1910. Psychological problems in anthropology. Lecture delivered at the celebration of the twentieth anniversary of the opening of Clark University, September 1909. *American Journal of Psychology* 21 (3):371-84.

- 1920. The methods of ethnology. *American Anthropologist*, yeni seri 22 (4):311-21.
- 1938. Language. *General Anthropology* içinde, haz. F. Boas, 124-45. Boston: D. C. Heath.
- Boman, T. 1960. *Hebrew thought compared with Greek*. Londra: SCM Press.
- Boroditsky, L., L. Schmidt ve W. Phillips. 2003. Sex, syntax, and semantics. *Language in mind: Advances in the study of language and thought* içinde, haz. D. Gentner ve S. Goldin-Meadow, 61-78. Londra: MIT Press.
- Boroditsky, L. ve L. Schmidt. Sex, syntax, and semantics. Yayınlanmamış el-yazması.
- Breva-Claramonte, M. 2001. Data collection and data analysis in Lorenzo Hervás: Laying the ground for modern linguistic typology. *Historia de la lingüística en España* içinde, haz. E. F. K. Koerner ve Hans-Josef Niederehe, 265-80. Amsterdam: John Benjamins.
- Broca, P. P. 1861. Perte de la parole, ramollissement chronique et destruction partielle du lobe antérieur gauche du cerveau. *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (Séance du 18 avril 1861) 2:235-38.
- Brown, C. H. 2005. *Finger and hand*. Haspelmath ve diğ. 2005 içinde.
- Brown, P., ve S. C. Levinson. 1993. "Uphill" and "downhill" in Tzeltal. *Journal of Linguistic Anthropology* 3:46-74.
- 2000. Frames of spatial reference and their acquisition in Tenejapan Tzeltal. *Culture thought and development* içinde, haz. L. Nucci, G. Saxe ve E. Turiel, 167-97 Londra: Laurence Erlbaum Associates.
- Brunetière, F. 1895. Discours de réception a l'Académie française, 15.2.1894. *Nouveaux essais sur la littérature contemporaine*. Paris: C. Lévy.
- Brunschwig, H. 1561. *The most excellent and perfecte homish apothecarye or homely physick booke for all the grefes and diseases of the bodye. Translated out the Almaine Speche into English by John Hollybush*. Collen: Arnold Birckman.
- Cablitz, G. H. 2002. The acquisition of an absolute system: Learning to talk about space in Marquesan (Oceanic, French Polynesia). *Proceedings of the 31st Stanford Child Language Research Forum: Space in language, location, motion, path, and manner* içinde. 40-49. Stanford: Center for the Study of Language and Information.
- Carlson, R. 1994. *A grammar of Supyire*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Casson, R. W. 1997. Color shift: Evolution of English colour terms from brightness to hue. *Color categories in thought and language* içinde, haz. C. L. Hardin ve L. Maffi, 224-40. Cambridge: Cambridge University Press
- Charpentier, F. 1683. *De l'excellence de la langue françoise*. Paris: Veuve Billaîne.
- Chase, S. 1958. *Some things worth knowing: A generalist's guide to useful knowledge*. New York: Harper.
- Christol, A. 2002. Les couleurs de la mer. *Couleurs et vision dans l'antiquité classique* içinde, haz. L. Villard, 29-44. Mont- Saint-Aignan: Publications

de l'Université de Rouen.

- Claudi, U. 1985. *Zur Entstehung von Genussystemen*. Hamburg: Helmut Buske.
- Clifford, W. K. 1879. *Seeing and thinking*. Londra: Macmillan.
- Colli, G., M. Montinari, M. L. Haase ve W. Müller-Lauter. 2001. *Nietzsche, Werke: Kritische Gesamtausgabe*. C. 9.3. Berlin: de Gruyter.
- Condillac, E. B. de. 1822 [1746]. *Essai sur l'origine des connoissances humaine: Ouvrage où l'on réduit à un seul principe tout ce qui concerne l'entendement humain*. Yeni basım. Paris: Imprimerie d'Auguste Delalain.
- Conklin, H. C. 1955. Hanunóo colour categories. *Southwestern Journal of Anthropology* 11:339-44
- Conlan, F. 2005. Searching for the semantic boundaries of the Japanese colour term "AO." PhD dissertation, Faculty of Community Services, Education and Social Sciences, Edith Cowan University, Western Australia.
- Corbett, G. 2000. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2005. *Number of genders*. Haspelmath ve diğ. 2005 içinde.
- Corbett, G. ve G. Morgan. 1988. Colour terms in Russian: Reflections of typological constraints in a single language. *Journal of Linguistics* 24:31-64.
- Crawford, J. 1850. On the words introduced into the English from the Malay, Polynesian, and Chinese languages. *Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia* 4:182-90.
- Crystal, D. 1995. *The Cambridge encyclopedia of the English language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curzon, A. 2003. *Gender shifts in the history of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darnell, Regna. 1990. *Edward Sapir: Linguist, anthropologist, humanist*. Berkeley: University of California Press.
- Darwin, C. R. 1881. Inheritance. *Nature: A Weekly Illustrated Journal of Science* 24 (21 Temmuz).
- Darwin, C. R. ve A. R. Wallace. 1858. On the tendency of species to form varieties; and on the perpetuation of varieties and species by natural means of selection. *Journal of the Proceedings of the Linnean Society of London, Zoology* 3:61.
- De Beer, G. 1958. Further unpublished letters of Charles Darwin. *Annals of Science* 14 (2):88-89.
- De León, L. 1994. Exploration in the acquisition of geocentric location by Tzotzil children. *Linguistics* 32 (4-5):857-84.
- Delitzsch, Franz. 1878. Der Talmud und die Farben. *Nord und Süd* 5:254-67.
- 1898. Farben in der Bibel. *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* içinde, haz. Albert Hauck. 3. basım C. 5. Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Dench, A. 1991. Panyjima. *Handbook of Australian Languages*, C. 4 içinde, haz. R. M. W. Dixon ve B. J. Blake, 125-243. Oxford: Oxford University Press.

- Deutscher, G. 2000. *Syntactic change in Akkadian: The evolution of sentential complementation*. Oxford: Oxford University Press.
- 2005. *The Unfolding of Language*. New York: Metropolitan.
- 2009. Overall complexity – A wild goose chase? Sampson ve diğ. 2009 içinde, 243-51.
- Dixon, R. M. W. 1989. *Searching for aboriginal languages: Memoirs of a field worker*. Chicago: University of Chicago Press.
- 1997. *The rise and fall of languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2006. Complementation strategies in Dyirbal. Dixon and Aikhenvald 2006 içinde, 263-80.
- Dixon, R. M. W. ve A. Y. Aikhenvald, haz. 2006. *Complementation: A cross-linguistic typology*. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, R. M. W., W. S. Ramson ve M. Thomas. 1990. *Australian Aboriginal words in English: Their origin and meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- Doering, F.W. 1788. *De colouribus veterum*. Gotha: Reyher.
- Donders, F. C. 1884. Noch einmal die Farbensysteme. *Albrecht von Graefes Archiv für Ophthalmologie* 30:15-90.
- Drivonikou, G. V., P. Kay, T. Regier, R. B. Ivry, A. L. Gilbert, A. Franklin ve I. R. L. Davies. 2007. Further evidence that Whorfian effects are stronger in the right visual field than the left. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104:1097-102.
- Durham, J. I. 2002. *Word biblical commentary: Exodus*. Dallas: Word, Inc.
- Eggan, D. 1966. Hopi dreams in cultural perspective. *Culture and personality: Contemporary readings* içinde, haz. A. Levine, 276. Chicago: Aldine: 1974.
- Emerson, R. W. 1844. *Essays*. 2. Seri. Boston: James Munroe and Company.
- Ervin, S. 1962. The connotations of gender. *Word* 18(3):249-61.
- Evans, N. 1995. *A grammar of Kayardild*. Mouton grammar library C. 15. Berlin: Walter de Gruyter.
- Everett, D. 2009. Pirahã culture and grammar: A response to some criticisms. *Language* 85:405-42.
- Finkelberg, M. 2005. *Greeks and pre-Greeks: Aegean prehistory and Greek heroic tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleck, D. 2006. Complement clause type and complementation strategies in Matses. Dixon ve Aikhenvald 2006 içinde, 224-44.
- 2007. Evidentiality and double tense in Matses. *Language* 83:589-614.
- Foley, W. A. 1997. *Anthropological linguistics: An introduction*. Oxford: Blackwell.
- Forston, B. W. 2004. *Indo-European language and culture*. Oxford: Blackwell.
- Foster, B. R. 1990. Two late old Akkadian documents. *Acta Sumerologica* 12:51-56.

- Francis, D. R. 1913. *The Universal Exposition of 1904*. St Louis: Louisiana Purchase Exposition Company.
- Franklin, A., M. Pilling ve I. Davies. 2005. The nature of infant colour categorisation: Evidence from eye movements on a target detection task. *Journal of Experimental Child Psychology* 91: 227-48.
- Frey, R. G. 1975. Ein Eisenbahnglück vor 100 Jahren als Anlaß für systematische Untersuchung des Farbensehens. *Klinische Monatsblätter für Augenheilkunde* 167:125-27.
- Fromkin, V., R. Rodman ve N. Hyams. 2003. *An introduction to language*. 7. basım. Boston: Thomson/Heinle.
- Gatschet, A. S. 1879. Adjectives of colour in Indian languages. *American Naturalist* 13 (8):475-81.
- Geiger, Lazarus. 1868. *Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft* C. 1. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung.
- 1869. *Der Ursprung der Sprache*. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung.
- 1872. *Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft*. C. 2. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung.
- 1878. Ueber den Farbensinn der Urzeit und seine Entwicklung. Gesprochen auf der Versammlung deutscher Naturforscher in Frankfurt a. M., den 24.9.1867. Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit, 2. basım içinde, 45-60. Stuttgart: Verlag der Cotta'schen Buchhandlung.
- Gilbert, A., T. Regier, P. Kay ve R. Ivry. 2006. Whorf hypothesis is supported in the right visual field but not the left. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103 (2):489-94.
- 2008. Support for lateralization of the Whorf effect beyond the realm of colour discrimination. *Brain and Language* 105:91-98.
- Givón, T. 2002. The society of intimates. *Biolinguistics: The Santa Barbara Lectures*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gladstone, W. E. 1858. *Studies on Homer and the Homeric age*. 3 cilt. Oxford: Oxford University Press.
- 1869. *Juventus mundi: The gods and men of the heroic age*. Yeni basım, Whitefish, MT: Kessinger Publishing, 2005.
- 1877. The colour-sense. *Nineteenth Century* (Ekim): 366-88.
- Goddard, C. 1985. *A grammar of Yankunytjatjara*. Alice Springs: Institute for Aboriginal Development.
- Goethe, J. W. 1810. *Zur Farbenlehre*. C. 2. *Materialien zur Geschichte der Farbenlehre*. Tübingen: Cotta'schen Buchhandlung.
- Goulden R., P. Nation ve J. Read. 1990. How large can a receptive vocabulary be? *Applied Linguistics* 11(4):341-63.
- Graber, V. 1884. *Grundlinien zur Erforschung des Helligkeits- und Farbensinnes der Tiere*. Prague: F. Tempsky und G. Freytag.
- Greenberg, J. H. 1978. How does a language acquire gender markers? *Universals of Human Language* içinde, haz. J. H. Greenberg, C. Ferguson ve E.

- Moravcsik, 47-82. Stanford: Stanford University Press.
- Haddon, A. C. 1910. *History of anthropology*. Londra: Watts.
- Haeckel, Ernst. 1878. Ursprung und Entwicklung der Sinneswerkzeuge. *Kosmos* 2 (4):20-114.
- Hansen, T., M. Olkkonen, S. Walter ve K. R. Gegenfurtner. 2006. Memory modulates colour appearance. *Nature Neuroscience* 9:1367-68.
- Harvey, W. 1996. Linguistic relativity in French, English, and German philosophy. *Philosophy Today* 40:273-88.
- Haspelmath, M., M. S. Dryer, D. Gil ve B. Comrie. 2005. *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press.
- Haudricourt, A. G. 1961. Richesse en phonèmes et richesse en locuteurs. *L'Homme* 1 (1):5-10.
- Haun, D. B. M., C. Rapold, J. Call, G. Hanzen ve S. C. Levinson. 2006. Cognitive cladistics and cultural override in Hominid spatial cognition. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103 (46):17568-73.
- Haviland, J. B. 1979a. Guugu Yimidhirr. *The Handbook of Australian Languages*, haz. R. M. W. Dixon ve B. J. Blake, 1:27-182. Amsterdam: John Benjamins.
- 1979b. How to talk to your brother-in-law in Guugu Yimidhirr. *Languages and their speakers* içinde, haz. T. Shopen, 160-239. Cambridge: Winthrop.
- 1985. The life history of a speech community: Guugu Yimidhirr at Hopevale. *Aboriginal History* 9:170-204.
- 1993. Anchoring, iconicity, and orientation in Guugu Yimidhirr pointing gestures. *Journal of Linguistic Anthropology* 31:3-45.
- 1998. Guugu Yimidhirr cardinal directions. *Ethos* 26:25-47.
- Haviland, J. B. ve L. K. Haviland. 1980. "How much food will there be in heaven?" Lutherans and Aborigines around Cooktown before 1900. *Aboriginal History* 4:119-49.
- Hawkesworth, J. 1785. *An account of the voyages undertaken by the order of His present Majesty, for making discoveries in the Southern Hemisphere*. 3. basım. C. 4. Londra: Strahan ve Cadell.
- Hay, J. ve L. Bauer. 2007. Phoneme inventory size and population size. *Language* 83 (2):388-400.
- Heider, E. R. 1972. Universals in colour naming and colour memory. *Journal of Experimental Psychology* 93 (1):10-20.
- Heine, H. 1865. *Heinrich Heine's Sämtliche Werke: Rechtmässige Original-Ausgabe*. C. 19: *Briefe*. Hamburg: Hoffman und Campe.
- Herder, J. G. 1812 [1784-91]. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Hertwig, O. 1907. *Die Entwicklung der Biologie im neunzehnten Jahrhundert. Zweite erweiterte Auflage mit einem Zusatz über den gegenwärtigen Stand des Darwinismus*. Jena: Gustav Fischer.
- Hilgert, M. 2002. *Akkadisch in der Ur III- Zeit*. Münster: Rhema.
- Hjelmlev, L. 1943. *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*. Copenhagen:

- Bianco Lunos.
- Hochegger, R. 1884. *Die geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes*. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts- Buchhandlung.
- Hockett, C. 1958. *A course in modern linguistics*. New York: Macmillan.
- Holmgren, F. 1878. *Die Farbenblindheit in ihren Beziehungen zu den Eisenbahnen und der Marine*. Leipzig: F. C. W. Vogel.
- Humboldt, W. 1820. Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung. Leitzmann 1905 içinde, 1-34.
- 1821a. Versuch einer Analyse der mexikanischen Sprache. Leitzmann 1905 içinde, 233-84.
- 1821b. Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. Leitzmann 1905 içinde, 285-313.
- 1827. Ueber die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues. *Wilhelm von Humboldt: Werke in fünf Bänden*. C. 3 içinde. Darmstadt, 1963.
- Institute of Transportation Engineers, 2005. Vehicle traffic control signal heads – Light emitting diode (LED) circular signal supplement. Washington, D.C.
- Jacobs, K. W. ve F. E. Hustmyer. 1974. Effects of four psychological primary colours on GSR, heart rate, and respiration rate. *Perceptual and Motor Skills* 38:763-66.
- Jakobson, R. O. 1959a. On linguistic aspects of translation. *On translation* içinde, haz. R. A. Brower, 232-39. Cambridge: Harvard University Press.
- 1959b. Boas' view of grammatical meaning. *The anthropology of Franz Boas: Essays on the centennial of his birth* içinde, haz. W. Goldschmidt, 139-45. Memoirs of the American Anthropological Association 89, Menasha, WI.
- 1972. Language and culture. Lecture delivered in Tokyo on 27 July 1967. *Roman Jakobson. Selected Writings* içinde, haz. S. Rudy, 7:101-12. Berlin: Mouton, 1985.
- Janoff, M. S. 1994. Traffic signal visibility: A synthesis of human factors and visual science literature with recommendations for required research. *Journal of the Illuminating Engineering Society* 23 (1):76-89.
- Jespersen, O. 1955. Growth and structure of the English language. 9. basım Garden City: Doubleday.
- Jookan, L. 2000. Descriptions of American Indian word forms in colonial missionary grammars. *The language encounter in the Americas, 1492-1800* içinde, haz. E. G. Gray ve N. Fiering, 293-309. New York: Berghahn.
- Kaiser, P. K. ve R. M. Boynton. 1996. *Human colour vision*. 2. basım. Washington: Optical Society of America.
- Kant, I. 1768. Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume. *Vorkritische Schriften II. 1757-1777*. Das Bonner Kant-Korpus (korpora.org/kant/).
- Kay, P. ve W. Kempton. 1984. What is the Sapir-Whorf hypothesis? *American*

- Anthropologist* 86:65-79.
- Kay, P. ve L. Maffi. 1999. Color appearance and the emergence and evolution of basic colour lexicons. *American Anthropologist* 101: 743-60.
- Kay, P. ve T. Regier. 2006a. Color naming universals: The case of Berinmo. *Cognition* 102 (2):289-98.
- 2006b. Language, thought, and colour: Recent developments. *Trends in Cognitive Sciences* 10:51-54.
- Keenan, E. L. ve E. Ochs. 1979. Becoming a competent speaker of Malagasy. *Languages and their speakers* içinde, haz. T. Shopen, 113-58. Cambridge: Winthrop.
- Keller, J. 1883. *Lazarus Geiger und die Kritik der Vernunft*. Wertheim am Main: E. Bechstein.
- Koerner, E. F. K. 2000. Towards a "full pedigree" of the "Sapir-Whorf hypothesis": From Locke to Lucy. *Explorations in Linguistic Relativity* içinde, haz. M. Pütz ve M. H. Verspoor, 1-23. Amsterdam: John Benjamins.
- Komarova, N., K. Jameson ve L. Narens. 2007. Evolutionary models of colour categorisation based on discrimination. *Journal of Mathematical Psychology* 51 (6):359-82.
- Konishi, T. 1993. The semantics of grammatical gender: A cross-cultural study. *Journal of Psycholinguistic Research* 22:519-34.
- Köpcke, K. ve D. Zubin. 1984. Sechs Prinzipien für die Genuszuweisung im Deutschen: Ein Beitrag zur natürlichen Klassifikation. *Linguistische Berichte* 93:26-50.
- Krause, E. 1877. Die Geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes. *Kosmos* 1:264-75.
- Kroeber, A. 1915. The Eighteen Professions. *American Anthropologist* 17: 283-89.
- Kuschel, R. ve R. Monberg. 1974. "We don't talk much about colour here": A study of colour semantics on Bellona Island. *Man* 9:213-42.
- Lamarck, J.-B. P. A. 1809. *Philosophie zoologique, ou Exposition des considérations relatives à l'histoire naturelle des animaux*. C. 1. Yeni basım. Brüksel: Impression Anastaltique, 1970.
- Lambert, W. G. 1960. *Babylonian Wisdom Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Latacz, J. 2004. *Troy and Homer: Towards the solution of an old mystery*. Oxford: Oxford University Press.
- Laughren, M. 1978. Directional terminology in Warlpiri. *Working Papers in Language and Linguistics* 8:1-16.
- Lazar-Meyn, H. A. 2004. Color naming: "Grue" in the Celtic languages of the British Isles. *Psychological Science* 15 (4):288.
- Le Laboureur, L. 1669. *Avantages de la langue françoise sur la langue latine*. Paris: Guillaume de Luyne.
- Leitzmann, A. 1905. *Wilhelm von Humboldts Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*. C.

4. Berlin: B. Behr's Verlag.
- Levinson, S. C. 2000. Yéli Dnye and the theory of basic colour terms. *Journal of Linguistic Anthropology* 10:3-55.
- 2003. *Space in language and cognition: Explorations in cognitive diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, S. C., S. Kita, D. B. M. Haun ve B. H. Rasch. 2002. Returning the tables: Language affects spatial reasoning. *Cognition* 84:155-88.
- Levinson, S. C. ve D. P. Wilkins, haz. 2006. *Grammars of space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, C. 1968. *Structural anthropology*. Londra: Allen Lane.
- Lewis, D. 1976. Observations on route findings and spatial orientation among the aboriginal peoples of the Western Desert Region of Central Australia. *Oceania* 46:249-79.
- Li, P. ve L. Gleitman. 2002. Turning the tables: Language and spatial reasoning. *Cognition* 83:265-94.
- Li, P., L. Abarbanell, A. Papafragou ve L. Gleitman. Spatial reasoning without spatial words in Tenejapan Mayans. Yayınlanmamış elyazması.
- Lindsey, D. T. ve A. M. Brown. 2002. Color naming and the phototoxic effects of sunlight on the eye. *Psychological Science* 13 (6):506-12.
- Lizot, J. 1971. Remarques sur le vocabulaire de parenté Yanōmami. *L'Homme* 11:25-38.
- Locke, J. 1849 [1690]. *An essay concerning human understanding*. 30. basım. Londra: William Tegg; Türkçesi: *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki, 2000.
- Loos, N. A. 1978. The pragmatic racism of the frontier. *Race Relations in North Queensland* içinde, haz. H. Reynolds. Townsville: James Cook University.
- Lupyan, G. ve R. Dale. 2010. Language structure is partly determined by social structure. *PLoS ONE* 5(1):e8559.
- Lyons, J. 1999. Vocabulary of colour with particular reference to ancient Greek and classical Latin. *The language of colour in the Mediterranean* içinde, haz. A. Borg, 38-75. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Maclaury, R. E. 1997. *Color and cognition in Mesoamerica: Constructing categories as vantages*. Austin: University of Texas Press.
- Maddieson, I. 1984. *Patterns of sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2005. Vowel quality inventories. Haspelmath ve diğ. 2005 içinde.
- Magnus, H. 1877a. *Die Entwicklung des Farbensinnes*. Jena: Hermann Dufft.
- 1877b. *Die geschichtliche Entwicklung des Farbensinnes*. Leipzig: Veit.
- 1877c. Zur Entwicklung des Farbensinnes. *Kosmos* 1:423-32.
- 1880. *Untersuchungen über den Farbensinn der Naturvölker*. Jena: Gustav Fischer.
- 1881. *Farben und Schöpfung. Acht Vorträge über die Beziehungen der*

- Farben zum Menschen und zur Natur*. Breslau: Kern's Verlag.
- 1883. *Ueber ethnologische Untersuchungen des Farbensinnes*. Berlin: Carl Habel.
- Majid, A., M. Bowerman, S. Kita, D. B. M. Haun ve S. Levinson. 2004. Can language restructure cognition? The case for space. *Trends in Cognitive Sciences* 8:108-14.
- Maxwell-Stuart, P. G. 1981. *Studies in Greek colour terminology*. C. 1. Leiden: Brill.
- Mayr, E. 1991. *One long argument: Charles Darwin and the genesis of modern evolutionary thought*. Londra: Penguin.
- McPhee, C. 1947. *A house in Bali*. Londra: V. Gollancz.
- McWhorter, J. 2001. The world's simplest grammars are creole grammars. *Linguistic Typology* 5:125-66.
- Michaelis, J. D. 1760. *Beantwortung der Frage: Von dem Einfluß der Meinungen in die Sprache und der Sprache in die Meinungen, welche den von der Königlische Academie der Wissenschaften für das Jahr 1759 gesetzten Preis erhalten hat*. Berlin.
- Migne, J. P. 1845. *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri opera omnia. Patrologiae cursus completus. Series prima*. C. 23. Paris: Vrayet.
- Miller, G. ve P. Johnson-Laird. 1976. *Language and perception*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mollon, J. D. 1995. *Seeing colour. Colour: Art and science*, haz. T. Lamb ve J. Bourriau. Darwin College Lectures. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1999. Color vision: Opsins ve options. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 96:4743-45.
- Morley, J. 1903. *The life of William Ewart Gladstone*. C. 3. Londra: Macmillan.
- Morpurgo Davies, A. 1998. *Nineteenth-century linguistics*. C. 4 of *History of Linguistics*, haz. Giulio Lepschy. Londra: Longman.
- Müller, M. 1861. *Lectures on the science of language*. Londra: Longmans, Green.
- 1873. Lectures on Mr Darwin's philosophy of language. *Frazer's Magazine* 7 ve 8. Yeniden basım R. Harris, *The origin of language* içinde, 147-233. Bristol: Thoemmes, 1996.
- Myers, J. L. 1958. *Homer and his critics*, haz. Dorothea Gray. Londra: Routledge.
- Neumann, S. ve T. Widlok. 1996. Rethinking some universals of spatial language using controlled comparison. *The construal of space in language and thought* içinde, haz. R. Dirven ve M. Pütz, 345-69. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Nevins, A., D. Pesetsky ve C. Rodrigues. 2009. Pirahã exceptionality: A reassessment. *Language* 85:355-404.
- Newcomer, P. ve J. Faris. 1971. Review of Berlin and Kay 1969. *International*

- Journal of American Linguistics* 37 (4):270-75.
- Nichols, J. 2009. Linguistic complexity: A comprehensive definition and survey. Sampson ve diğ. 2009 içinde, 110-25.
- Nietzsche, F. 1881. *Morgenröthe, Gedanken über die moralischen Vorurtheile*. Friedrich Nietzsche: *Morgenröte, Idyllen aus Messina, Die fröhliche Wissenschaft* içinde, haz. G. Colli ve M. Montinari. Berlin: Walter de Gruyter, 2005.
- Niraula, S., R. C. Mishra ve P. R. Dasen. 2004. Linguistic relativity and spatial concept development in Nepal. *Psychology ve Developing Societies* 16 (2):99-124.
- Ogden, C. K. ve I. A. Richards. 1923. *The meaning of meaning: A study in the influence of language upon thought*. Londra: Trubner.
- Olsen, J. E. 2004. *Liksom ett par nya ögon: Frithiof Holmgren och synsinnets problematik*. Malmö: Lubbert Das.
- Orsucci, A. 1996. *Orient-Okcident: Nietzsches Versuch einer Loslösung vom europäischen Weltbild*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Özgen, E. 2004. Language, learning, and colour perception. *Current Directions in Psychological Science* 13 (3):95-98.
- Parkinson, R. B. 1996. Khakheperreseneb and traditional belles lettres. *Studies in Honor of William Kelly Simpson* içinde, haz. P. Manuelian, 647-54. Boston: Museum of Fine Arts.
- Peacock, E. 1877. *A glossary of words used in the wapentakes of Manley and Corringham, Lincolnshire*. English Dialect Society.
- Perkins, R. D. 1992. *Deixis grammar and culture*. Amsterdam: John Benjamins.
- Peschier, E. 1871. *Lazarus Geiger: Sein Leben und Denken*. Frankfurt am Main: F. B. Auffarth.
- Phillips, R. 1898. Vocabulary of Australian Aborigines in the neighbourhood of Cooktown, North Queensland. *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 27:144-47.
- Piattelli-Palmarini, M., haz. 1983. *Language and learning: The debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*. Londra: Routledge.
- Pinker, S. 1994. *The Language Instinct*. New York: Penguin.
- 2007. *The stuff of thought: Language as a window into human nature*. Londra: Allen Lane.
- Pitchford, N. ve K. Mullen. 2002. Is the acquisition of basic colour terms in young children constrained? *Perception* 31:1349-70.
- Ray, V. F. 1952. Techniques and problems in the study of human colour perception. *Southwestern Journal of Anthropology* 8 (3):251-59.
- 1953. Human colour perception and behavioural response. *New York Academy of Sciences* 2 (16):98-104.
- Regan, B. C., C. Julliot, B. Simmen, F. Viénot, P. Charles-Dominique ve J. D. Mollon. 2001. Fruits, foliage, and the evolution of primate colour vision. *Philosophical Transactions of the Royal Society, Londra. B: Biological*

- Sciences* 356:229-83.
- Regier, T. ve P. Kay. 2004. Color naming and sunlight: Commentary on Lindsey and Brown (2002). *Psychological Science* 15:289-90.
- Regier, T., P. Kay ve R. S. Cook. 2005. Focal colours are universal after all. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 102:8386-91.
- Regier, T., P. Kay ve N. Khetarpal. 2007. Color naming reflects optimal partitions of colour space. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (4):1436-41.
- Reid, N. 1997. Class and classifier in Ngan'gityemerri. *Nominal classification in aboriginal Australia* içinde, haz. M. Harvey ve N. Reid, 165-228 Amsterdam: John Benjamins.
- Rivarol, A. de. 1784. *De l'universalité de la langue française: Discours qui a remporté le prix à l'Académie de Berlin*. Paris: Bailly.
- Rivers, W. H. R. 1900. Vision. *Text-book of physiology* içinde, haz. E. A. Schäfer, 2:1026-148. Edinburgh: Young J. Pentland.
- 1901a. Vision. *Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to the Torres Straits* içinde, haz. A. C. Haddon. C. 2: *Physiology and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1901b. Primitive colour vision. *Popular Science Monthly* 59:44-58.
- Roberson, D., I. Davies ve J. Davido. 2000. Color categories are not universal: Replications and new evidence from a stone-age culture. *Journal of Experimental Psychology: General* 129 (3):369-98.
- Roberson, D., J. Davido, I. Davies ve L. R. Shapiro. 2005. Color categories: Evidence for the cultural relativity hypothesis. *Cognitive Psychology* 50:378-411.
- 2006. Colour categories and category acquisition in Himba and English. *Progress in colour studies* içinde, haz. N. Pitchford ve C. Bingham, 159-72. Amsterdam: John Benjamins.
- Roberson, D., H. Pak ve J. R. Hanley. 2008. Categorical perception of colour in the left and right visual field is verbally mediated: Evidence from Korean. *Cognition* 107:752-62.
- Rosenthal, L. A. 1884. *Lazarus Geiger: Seine Lehre vom Ursprunge der Sprache und Vernunft und sein Leben*. Stuttgart: I. Scheible.
- Rothfels, N. 2002. *Savages and beasts: The birth of the modern zoo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Russell, B. 1924. Logical atomism. *Bertrand Russell: Logic and knowledge. Essays, 1901-1950* içinde yeniden basım. haz. R. C. Marsh, 321-44. Londra: Routledge, 2004.
- 1983. *Cambridge essays, 1888-99*, haz. K. Blackwell ve diğ. Londra: Allen ve Unwin.
- Sahlins, M. 1976. Colors and cultures. *Semiotica* 16:1-22.
- Sampson, G. 2005. *The "language instinct" debate*. Londra: Continuum.
- 2009. A linguistic axiom challenge, haz. Sampson ve diğ. 2009 içinde.
- Sampson, G., D. Gil ve P. Trudgill, haz. 2009. *Language complexity as an*

- evolving variable*. Oxford: Oxford University Press.
- Sapir, E. 1921. *Language: An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- 1924. The grammarian and his language. *American Mercury* 1: 149-55. Yeniden basım *Selected writings of Edward Sapir in language, culture, and personality* içinde, haz. D. G. Mandelbaum. Berkeley: University of California Press, 1963.
- 1931. Conceptual categories in primitive languages. National Academy of Sciences toplantısında sunulan makale, New Haven, CT, Kasım 1931. *Science* 74:578'de özeti mevcut.
- Schleicher, A. 1860. *Die deutsche Sprache*. Stuttgart: J. G. Cotta.
- Schultze-Berndt, E. 2006. Sketch of a Jaminjung grammar of space. Levinson ve Wilkins 2006 içinde, 103-4.
- Sera, M. D., C. Elie., J. Forbes, M. C. Burch, W. Rodriguez ve D. P. Dubois. 2002. When language affects cognition and when it does not: An analysis of grammatical gender and classification. *Journal of Experimental Psychology: General* 131:377-97.
- Shaw, G. B. 1921. *Back to Methuselah*. Londra: Constable.
- Sinnemäki, K. 2009. Complexity in core argument marking and population size. Sampson ve diğ. 2009 içinde.
- Skard, S. 1946. The use of colour in literature. A survey of research. *Proceedings of the American Philosophical Society* 90:163-249.
- Slobodín, R. 1978. *W. H. R. Rivers*. New York: Columbia University Press.
- Steiner, G. 1975. *After Babel: Aspects of language and translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Swadesh, M. 1939. Edward Sapir. *Language* 15:132-35.
- Tan, L. H., A. H. D. Chan, P. Kay, P. L. Khong, L. K. C. Yip ve K. K. Luke. 2008. Language affects patterns of brain activation associated with perceptual decision. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105 (10):4004-09.
- Tennyson, H. T. 1897. *Alfred Lord Tennyson: A memoir, by his son*. C. I. Londra: Macmillan.
- Titchener, E. B. 1916. On ethnological tests of sensation and perception with special reference to tests of colour vision and tactile discrimination described in the reports of the Cambridge anthropological expedition to Torres Straits. *Proceedings of the American Philosophical Society* 55:204-36.
- Trudgill, P. 1992. Dialect typology and social structure. *Language contact: Theoretical and empirical studies* içinde, haz. E. H. Jahr, 195-211. Berlin: Mouton.
- Tsunoda, T. 1981. *The Djaru language of Kimberley, Western Australia*. Canberra: Research School of Pacific Studies.
- Turner, R. S. 1994. *In the eye's mind: Vision and the Helmholtz-Hering Controversy*. Princeton: Princeton University Press.
- Tylor, E. B. 1871. *Primitive culture: Researches into the development of myt-*

- hology, philosophy, religion, art, and custom.* Londra: J. Murray.
- Valberg, A. 2005. *Light, vision, colour.* Hoboken: Wiley.
- Valdez, P. ve A. Mehrabian. 1994. Effects of colour on emotions. *Journal of Experimental Psychology: General* 123: 394-409.
- Vaugelas, F. de C. 1738. *Remarques de M. de Vaugelas sur la langue française, avec des notes de Messieurs Patru & T. Corneille.* Paris: Didot.
- Veit, P. F. 1976. Fichtenbaum und Palme. *Germanic Review* 51:13-27.
- Virchow, R. 1878. Die zur Zeit in Berlin anwesenden Nubier. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschichte* 333-55.
- 1879. Über die im letzten Monat in Berlin ausgestellten Nubier, namentlich den Dinka. *Verhandlungen der Berliner Gesellscha. Für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschichte* 388-95.
- Vygotsky, L. S. 1987. *Thinking and speech: Collected works of L. S. Vygotsky.* C. I. New York: Plenum Press.
- Wallace, A. R. 1858. On the tendency of varieties to depart indefinitely from the original type. C. R. Darwin ve A. R. Wallace, On the tendency of species to form varieties; and on the perpetuation of varieties and species by natural means of selection içinde. *Journal of the Proceedings of the Linnean Society of London, Zoology* 3:46-50 içinde.
- 1877. The colours of animals and plants. *Macmillan's Magazine* 36: 384-408, 464-71.
- 1878. *Tropical nature and other essays.* Londra: Macmillan.
- Walser, M. 1983. Heines Tränen. *Liebeserklärungen*, 195-96. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
- Wassmann, J. ve P. R. Dasen. 1998. Balinese spatial orientation: Some empirical evidence of moderate linguistic relativity. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 4 (4):689-711.
- Waxman, S. R. ve A. Senghas. 1992. Relations among word meanings in early lexical development. *Developmental Psychology* 28:862-73.
- Weismann, A. 1892. Über die Hypothese einer Vererbung von Verletzungen. *Aufsätze über Vererbung und verwandte biologische Fragen.* Jena: G. Fischer.
- Wemyss Reid, T. 1899. *The life of William Ewart Gladstone.* Londra: Cassell.
- Wharton, W. J. L., haz., 1893. *Captain Cook's journal during his first voyage round the world made in H.M. Bark "Endeavour," 1768-71: A literal transcription of the original mss.: with notes and introduction.* Yeni basım. Forgotten Books, 2008.
- Whiting, R. M. 1987. *Old Babylonian letters from Tell Asmar.* Chicago: University of Chicago.
- Whitney, W. D. 1875. *The life and growth of language.* New York: Appleton.
- Whittle, P. 1997. W. H. R. Rivers: A founding father worth remembering. Talk given to the Zangwill Club of the Department of Experimental Psychology, Cambridge University, 6 Dec. 1997 (www.human-nature.com/scien

- ce-as -culture/ whittle.html).
- Whorf, B. 1956. *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf*, haz. J. B. Carroll. Cambridge: MIT Press.
- Widlok, T. 1997. Orientation in the wild: The shared cognition of Hai||om bushpeople. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 3 (22):317-32.
- Wilkins, D. P. 2006. Towards an Arrernte grammar of space. Levinson and Wilkins 2006 içinde.
- Wilson, G. 1855. *Researches on colour-blindness, with a supplement on the danger attending the present system of railway and marine coloured signals*. Edinburgh: Sutherland and Knox.
- Wilson, G. D. 1966. Arousal properties of red versus green. *Perceptual and Motor Skills* 23: 942-49.
- Winawer, J., N. Witthoft, M. C. Frank, L. Wu, A. R. Wade ve L. Boroditsky. 2007. Russian blues reveal effects of language on colour discrimination. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 104 (19):7780-85.
- Wittgenstein, L. 1922. *Tractatus logico-philosophicus*. Önsöz, Bertrand Russell. Londra: Kegan Paul; Türkçesi: *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul: Metis, 2006.
- Woodworth, R. S. 1910a. Racial differences in mental traits. Address of the vice president and chairman of Section H –Anthropology and Psychology– of the American Association for the Advancement of Science, Boston, 1909. *Science* 31:171-86.
- 1910b. The puzzle of colour vocabularies. *Psychological Bulletin* 7:325-34.
- Young, R. M. 1970. *Mind, brain, and adaptation in the nineteenth century: Cerebral localization and its biological context from Gall to Ferrier*. Oxford: Oxford University Press.
-

Teşekkür

ZAMANLARINI cömertçe bu kitabın önceki taslaklarını baştan sona okumaya ayırarak kavrayış ve önerileriyle beni bir sürü hataya düşmekten kurtaran ve birçok noktada kitabı iyileştirmek için ilham veren dostlarım Jennie Barbour, Michal Deutscher, Andreas Dorschel, Avrahamit Edan, Stephen Fry, Bert Kouwenberg, Peter Matthews, Ferdinand von Mengden, Anna Morpurgo Davies, Reviel Netz, Uri Rom, Jan Hendrik Schmidt, Michael Steen ve Balázs Szendrői'ye minnettarım.

Kitabın taslak hali, menajerim Caroline Dawnay'ın ve editörlerim Drummond Moir, Jonathan Beck ve hepsinden önce Sara Bershtel'in profesyonel titizliğinden çok büyük yarar gördü. İsabetli ekleme ve çıkarmaları bir sürü çıkmaz sokaktan ve yanlış yoldan kurtulmamı sağlamak açısından paha biçilmezdi. Onlara ve düzeltmem Roslyn Schloss'a, Metropolitan'dan Grigory Tovbis'e ve William Heinemann'dan Laurie Ip Fung Chun'a müteşekkirim.

Yararlı bilgiler veya düzeltmeler öneren herkese, özellikle Sasha Aikhenvald, Eleanor Coghill, Bob Dixon, David Fleck, Luca Grillo, Kristina Henschke, Yaron Matras, Robert Meekings, John Mollon, Jan Erik Olsén, Jan Schnupp, Eva Schultze-Berndt, Kriszta Szendrői, Thomas Widlok ve Gábor Zemplén'e de şükran borçluyum.

Ve en önemlisi, bana ölçüsüz bir yardımda bulunan Janie Steen'e teşekkür ediyorum; onsuz bu kitap hiç yazılamazdı.

G. D., Mart 2010

Dizin

Afrika dilleri

Bantu, 201

Supyire, 201, 205

Swahili, 201

Zulu, 10

Alighieri, Dante, 12

Almanca, 9, 10, 150

cinsler, 154, 197-9, 202-5, 210-2,
214-6

düzenlilik, 9

karmaşık kelime yapısı, 111, 121

Almquist, Ernst, 67-8

Aramice, 135, 136

Arapça, 112-3, 115, 136

Aristoteles, 20, 129

avcı-toplayıcılar, 107, 116, 191

Avustralya Aborjin dilleri:

Djaru, 171

Dyirbal, 205

Gurr-goni, 205-6

Guugu Yimithirr, 160, 162-3,
166-78, 184, 186-95, 199

Jaminjung, 191

Kayardild, 171

Mayali, 205

Ngan'gityemerri, 201

Warlbiri, 171

Babilliler, 9, 63, 125, 150

Bacon, Francis, 10

Bali, 171-2, 192, 193

Bellona, 77, 90

Berlin, Brent, 91-95, 100, 171

Bloomfield, Leonard, 89, 100

Boas, Franz, 141, 153, 154-6, 174

Boas-Jakobson ilkesi, 153, 154-6, 174

Boroditsky, Lera, 211, 213

Broca, Pierre Paul, 226

Brunetiere, Ferdinand, 12

Buşmanlar, 105, 191

Chomsky, Noam, 14, 27

Cicero, 11-12

cins, 154-5, 196-216

Boroditsky ve Schmidt'in deney-
leri, 211, 213

Çekçede, 203

Dancada, 203, 206n

Erwin'in deneyi, 212-3

etimoloji ve semantik, 199-200

Konishi'nin deneyi, 210

Zamirler, 151, 198, 199, 203-5,
206-7

Condillac, Etienne de, 11

Cook, Kaptan James, 160-3, 166

Cooktown, 160, 162, 167

Çince, 51, 112-3, 115, 155-6, 229

çocuklarda kelime öğrenme, 19-20,
27, 76-77, 101-2, 192, 207

Darwin, Charles, 33, 49, 50, 57, 59-63, 76

Dil

Aborjin/yerli dilleri, 104-7, 114
(Ayrıca bkz. Kızılderili dilleri;

- Avustralya Aborjin dilleri)
 akraba adları, 101-2
 Avrupa dilleri, 10, 13, 16, 51,
 114-5, 134, 136, 152, 195, 200,
 201, 203, 204
 cinslerin ifadesi, 154-5, 196-216
 çocukların öğrenmesi, 19-20, 101
 dil aynası, 17
 dil hapishanesi, 150-1, 152, 215
 dil merceği, 28-29, 135, 218, 230
 (*Ayrıca bkz.* Dilsel görelilik;
 Sapir, Edward; Sapir-Whorf
 hipotezi; Whorf, Benjamin Lee)
 dilsel görelilik, *bkz.* Dilsel
 görelilik, Sapir, Edward; Sapir-
 Whorf hipotezi; Whorf,
 Benjamin Lee
 düşünceleri etkilemesi, 13, 28-29,
 129-30, 134-5, 139-40, 142,
 147, 151-3, 159, 173
 gelecek zaman kipi, 9, 13, 148
 genel geçer varsayımlar, 123
 gramer, *bkz.* Gramer
 içgüdü olarak, 14
 iletmeye zorladığı bilgi, *bkz.*
 Boas-Jakobson ilkesi
 insan vücudu ve, 23-24
 karmaşıklığı, 27, 103, 105,
 107-15, 116-30, 235
 kavram-etiket bölümlenmesi,
 20-21
 kelime kaynaşması, 118
 lehçeler, 14, 121, 123
 mekânsal ilişkiler, 163-94
 ses sistemi, 122-3
 tanıdık-yabancı ikiliği, 119-20
 tat ve, 79-80
 yancümleler, 123-30
 yasal işlemlerde, 128
 yazılı ve sözlü, 114-5
 dilbilim, 14, 27, 28, 41, 85, 91, 103,
 104, 107, 108-10, 112, 113, 114,
 127, 133, 141, 156, 201, 234
 dilsel görelilik (Sapir-Whorf
 hipotezi), 134-5, 141, 143, 147,
 149, 150, 151, 153, 154, 156
 DNA, 27, 58, 238
 Einstein, Albert, 134, 143
 Endonezyaca, 202
 Engels, Friedrich, 36
 etimoloji, 46, 51-52, 97
 "evrensel sözlükler", 136
 fiziksel antropoloji, 65
 fonemler, 114, 122
 Fransızca, 9, 133, 136
 cinsler, 154, 199-200, 203, 207,
 212
 netlik ve mantık, 12
 Freud, Sigmund, 203
 Fromkin, Victoria, 108, 127
 Gatschet, Albert, 67
 Geiger, Lazarus, 49-53, 55, 62, 63,
 67-68, 77, 88-89, 91-82, 100,
 218
 kronolojik sıralama, 56, 83, 85-86,
 88-89, 91-92, 94, 95-96
 gelecek zaman kipi, 9, 13, 148
 Gladstone, William Ewart, 33, 48,
 49-53, 55-56, 58, 61-62, 67-68,
 77, 81, 92, 97, 98-100, 218, 231
 Goethe, Wolfgang von, 42
 gramer, 26-27, 102-5, 106, 136-7
 doğuştancı görüş, 26, 102-3
 evrensel, 14, 27, 102, 136
 karmaşıklık, 28, 103, 107-10,
 111-5, 116-30, 235
 sınırlar, 9
 Haeckel Ernst, 57
 Hagenbeck, Carl, 65
 Haviland, John, 162-3, 166, 167,
 173, 176, 189, 194
 Hawaii dili, 162-3, 166, 167, 173,
 176, 189, 194
 Heine, Heinrich, 196-8, 216

- Hint-Avrupa dilleri, 118-9, 134, 147, 206
- Hititçe, 124, 127, 128
- Hockett, Charles, 110-1
- Holmgren renk testi, 54, 68-69, 72
- Holmgren, Frithiof, 54
- Homeros, 33, 47, 50-52, 56, 64, 69, 77, 81, 98-99, 231
- Humboldt, Wilhelm von, 135, 137-40, 141, 153
- Ingalik, 141
- İbranice, 9, 23-24, 113, 116, 135, 136, 143, 148
cinsler, 205, 210
Kitabı Mukaddes, 50, 124, 147-8
- İlyada*, 33, 34, 36-37, 39, 41, 44
- İngilizce, 10, 154-5, 194-5
cinsler, 155-6, 202, 203, 205-8, 209, 215-6
düzensiz fiiller, 111
gramer, 14, 149
mantıksal tutarlılık, 13
renk bölümlemeleri, 84, 220-1, 223-4, 228, 230
- İspanyolca, 9, 66, 112, 136, 195
cinsler, 199, 203, 204, 205, 210-4
- İsveççe, 10, 112, 113, 188, 203
- İtalyanca, 9, 10, 103, 136, 188, 199, 212-3
cinsler, 201, 206n, 207
- Jakobson, Roman, 154-6
- Japonca, 102, 103, 116, 217
- Jespersen, Otto, 13
- kanguru, 161-3, 166, 194
- Kant, Immanuel, 165-6, 170
- Katoliklik, 14, 149
- Kay, Paul, 91-95, 96n, 100, 171, 220, 225, 230
- kelime dağılımı, 114-5
- kelime kaynaşması, 121
- Kempton, Willett, 220-1, 225, 230
- King, Kaptan Philip Parker, 161, 163
- Kızılderili dilleri:
Chinook, 141
Fox, 110-1
Hopi, 145-7
Hupa, 141
Ingalik, 141
Klamath, 67
Matses, 127, 156-8, 236
Navajo, 134, 141
Nootka, 134, 141-3
Paiute, 134, 141
Sarcee, 141
Siyu, 67
Tarahumara, 220
Tlingit, 141
Yana, 141
- Konfüçyüs, 107
- Kuran, 51
- Kültür ve farklı kültürler:
bilimsel kavram olarak, 15
karmaşıklığı ve morfolojisi, 117, 119
kısıtlı özgürlük, 95-96, 100, 192
kültürün zaferi, 81-83
renk kelimelerinin farklılığı, 89
tanımlama girişimleri, 15-17
- Lagerlunda tren kazası,
- Lamarck, Jean-Baptiste, 59, 62, 99
- Latince, 9, 10, 11, 12, 105, 135, 136-9
cinsler, 200, 207
- Lazarus, Emma, 49, 63, 91, 197-8
- Lehçe, 199, 203, 206n
- lehçeler, 14, 121, 123
- Levinson, Stephen, 168, 174-7, 186-7
- Lévi-Strauss, Claude, 71
- Locke, John, 22
- Macarca, 202, 215, 235
- Magnus, Hugo, 53, 55-56, 57, 61,

- 62-64, 66-67, 68, 69, 74, 82, 91, 100, 218
- Malay dili, 122
- Manambu dili, 202
- Mandarin dili, 17, 229
- manyetik rezonans görüntüleme (MRI), 229, 237, 238
- Marx, Karl, 36
- Mates dili, 128, 156-8, 236
- Maya dili, 93, 171, 191
- mekânsal ilişkiler (benmerkezli ve coğrafi), 163-94
- Mezopotamya, 108, 125
- Miken uygarlığı, 37, 64
- Misyonerler, 67, 69, 136, 137, 138, 167
- morfoloji, 110, 111, 115-22
- Müller, Max, 140
- Ngan'gityemerri, 201
- Nietzsche, Friedrich, 56, 150
- Norman Fethi, 121, 208
- Norveççe, 9, 10, 203
- Nubyalılar, 65-67, 68
- Odak noktaları, 93-95, 191
- Odysseia*, 9, 10, 36, 39, 44
- Okuryazarlık, 114, 121
- Orwell, George, 151
- Özbekçe, 151
- parametrik çeşitlemeler, 102-3
- Perkins, Revere, 116-8
- Pindaros, 44, 137
- Pinker, Steven, 159, 189-90, 192
- Portekizce, 9, 203
- Protestanlık, 14, 149
- Ray, Verne, 89, 100
- Regier, Terry, 96n, 225
- renk
başkalarının algısı, 219
çocuklarda renk öğrenme, 76-79
görmenin evrimi, 246-7
- Homeros'ta, bkz. Gladstone, William Ewart; Homeros kültürel açıdan önemi, 96-97
odak noktaları, 93-95, 171
renk algısı ve dilsel ifadesi, 24-26, 34, 38-48, 50-58, 61-64, 66-76, 81-83, 85-86, 88-101, 217-31, 241-9
renk tayfı, 26, 44, 52, 56, 75, 82, 85, 89, 91, 96, 100, 242, 244
teknik açıklaması, 241-9
renk körlüğü, 45, 54-57, 72, 76, 243, 244, 245-6
renk tayfı, 26, 44, 52, 56, 75, 82, 85, 89, 91, 96, 100, 242, 244
retina, 53, 56-57, 62, 82, 86, 219, 225, 227, 230, 241-3, 244, 247-8
- Rivarol, Antoine de, 12
- Rivers, W. H. R., 70-74, 76, 77, 82, 87, 100
- Rodman, Robert, 108, 127
- Rotokas dili, 122
- Ruşça, 9, 222
cinsler, 154, 199, 203, 204, 205, 216
mavinin tonları, 75, 222-5
- Russell, Bertrand, 11, 21, 142
- Sanskritçe, 135
- Sapir, Edward, 107, 133-4, 135, 139, 141-4, 154
- Sassoon, Siegfried, 70
- Schmidt, Lauren, 211, 213
- sentaks, 110, 111, 127-8
- Shaw, George Bernard, 49, 60, 61
- Sorbça, 116
- sözlü ve yazılı dil, 114-5
- Steiner, George, 13, 147-8, 151
- Stubbs, George, 161-2
- Sümerce, 202
- şiişsel serbesti, 40, 41, 47

- Tagalog, 23, 66
 Talmud, 9
 Tamil dili, 201, 203
 Thomson, James, 196-8
 Torres Boğazı, 70, 71, 76, 87
 trafik ışıkları, 190, 217-8
 Truva, 36-37
 Türkçe, 18, 102, 151, 202, 215
 Twain, Mark, 204-5, 208
 Tzeltal dili, 93, 171-2, 174, 184, 186, 187, 190, 191-3, 199
 Voltaire, 12
 Wallace, Alfred Russel, 33, 57, 59
 Warlbiri dili, 171
 Weismann, August, 60-1
 Whorf, Benjamin Lee, 13, 28, 29, 133, 134-5, 139, 144-7, 151-2, 158, 173, 203
 Wittgenstein, Ludwig, 142
 Woodworth, Robert, 87-88
 yancümleler, 123-30
 yansıma (onomatope), 18
 Yukatek dili, 191
 Yunanca, 9, 10, 11, 41, 43, 133, 135-6, 147, 203
 cinsler, 200, 203
 Ayrıca bkz. Homeros
 Zifçe, 18, 19, 22, 23, 90, 100-1, 170
-

Metis Bilim

Evelyn Fox Keller, **Genin Yüzyılı**

John Gribbin, **Schrödinger'in Kedisinin Peşinde**

Adam Zeman, **Bilinç: Kullanım Kılavuzu**

Evelyn Fox Keller, **Toplumsal Cinsiyet ve Bilim**

Douwe Draaisma, **Bellek Metaforları**

John Gribbin, **Schrödinger'in Yavru Kedileri**

Frans de Waal, **İçimizdeki Maymun**

Douwe Draaisma, **Yaşlandıkça Hayat Neden Çabuk Geçer?**

George Levine, **Darwin Sizi Seviyor**

J. P. Changeux, P. Ricoeur, **Neden Nasıl Düşünürüz?**

W. H. Calvin - G. A. Ojemann, **Neil'in Beyniyle Konuşmalar**

Joanna Moncrieff, **İlaçla Tedavi Efsanesi**

Charles Seife, **Alfa ve Omega**

H. R. Maturana, F. G. Varela, **Bilgi Ağacı**

David S. Wilson, **Herkes İçin Evrim**

D. Goldberg, J. Blomquist, **Evren Kullanma Kılavuzu**

Tobias Dantzig, **Sayı: Bilimin Dili**

Harald Fritzsch, **Yanılıyorsunuz Einstein!**

Walter Lewin (Warren Goldstein ile Birlikte), **Fizik Aşkına**

Patricia Fara, **Bilim: Dört Bin Yıllık Bir Tarih**

Guy Deutscher, **Dilin Aynasından**

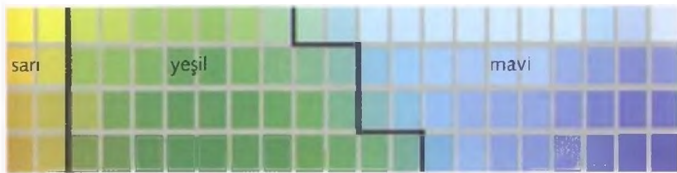
1. Holmgren renk körlüğü testi için yün yumağı takımı (bkz s. 54).

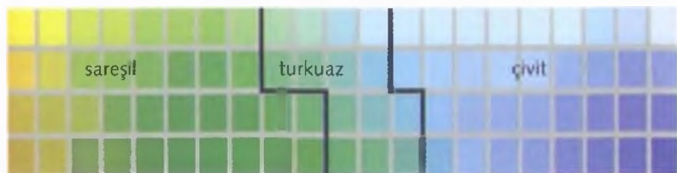
2. Bir gökkuşağı.

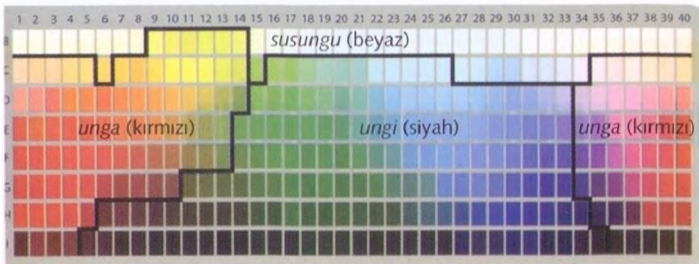
3. İki resim arasındaki fark Magnus'un gözden geçirilmiş kuramını ortaya koyuyor (bkz. s. 55). Üstteki resim Avrupalıların, alttaki ise Magnus'a göre eskilerin gördüğü manzaradır: Kırmızı renkler aynı ölçüde canlıdır, ama yeşil ve mavi gibi soğuk renkler pek öyle değildir.

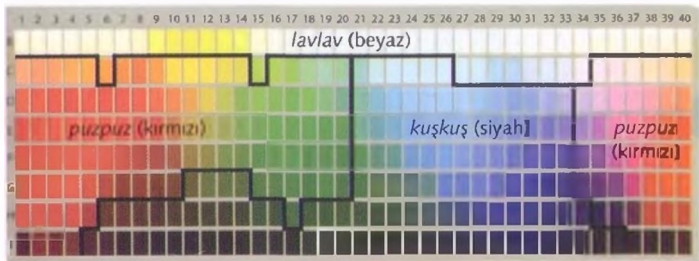
4a. İngilizcenin "sarı", "yeşil" ve "mavi" renkleri (bkz s. 89)

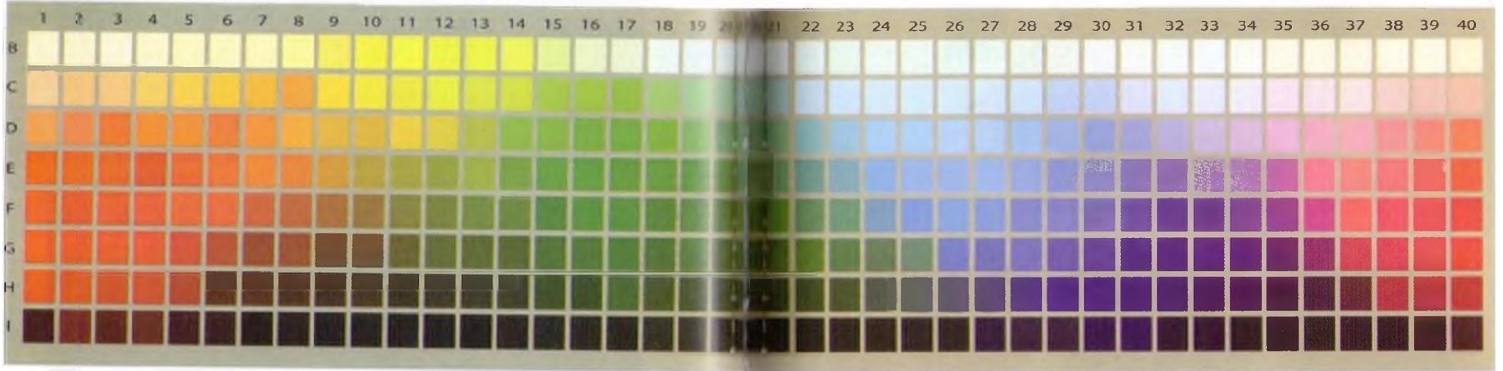
4b. Alternatif bir bölümleme olabilir mi? "sareşil", "turkuaz" ve "çivit".

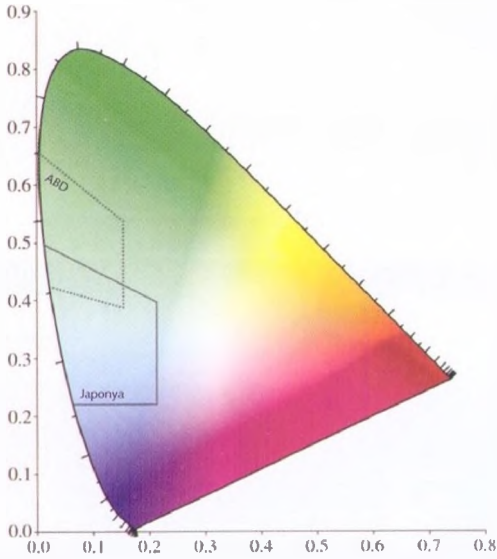
5a. Bellona dilinin 3-renk sistemi (bkz s. 90)

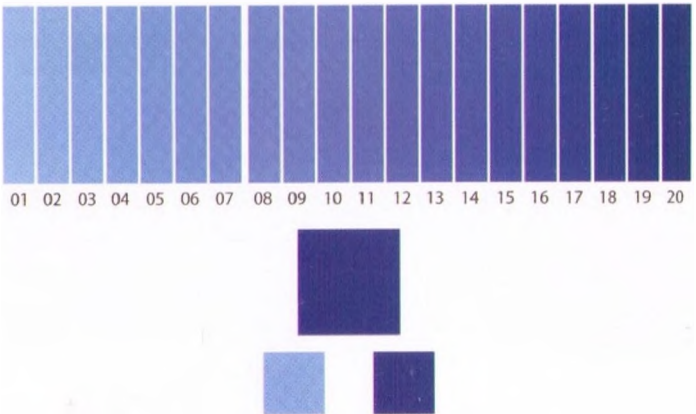
5b. Zifçe 3-renk sistemi (bkz s. 90)

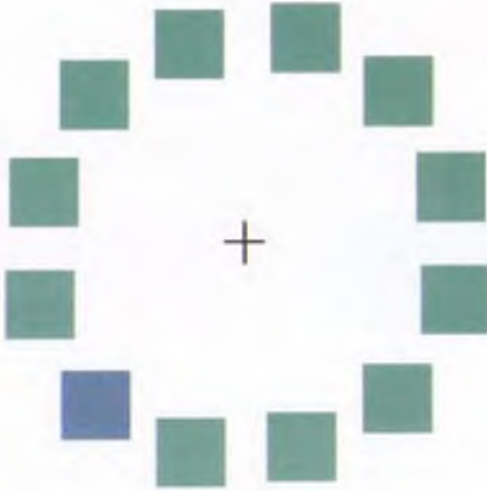
6. Berlin ve Kay tarafından kullanılan 320 renkli fiş seti. (8 parlaklık derecesinde 40'ar eşit aralıklı renk tonu. Bütün renk fişleri maksimum doygunluktadır. Bkz. s. 91.)

7. Japonya'da ve ABD'de yeşil trafik ışığının, CIE 1931 standart kromatisite diyagramı üzerinde bölgelerle belirlenen, onaylanmış resmi renk tonları (bkz. s. 218).

8. "Rus mavileri" deneyi (bkz. s. 222).

9. Yeşil ve mavi tonlarında kareler çemberi (bkz. 227).

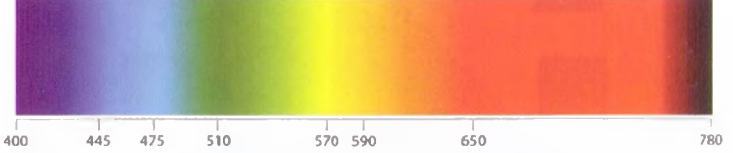

Adlandırması kolay renkler

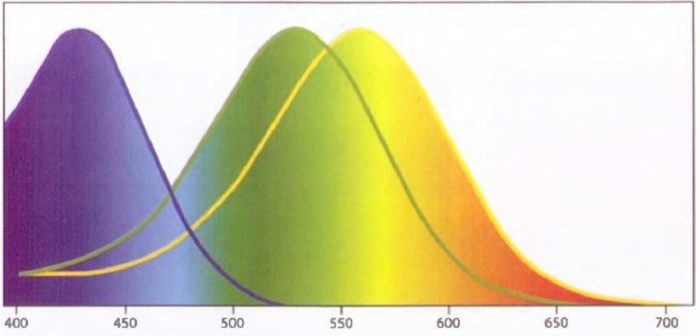

Adlandırması zor renkler

10. Çincece adlandırması kolay ve zor renkler (bkz. s. 229).

11. Görülebilir ışık tayfı.

12. Kısa dalga, orta dalga ve uzun dalga koni hücrelerinin dalga boyunun fonksiyonu olarak (normalize edilmiş) duyarlılıkları (bkz. s. 241).

Dil ile düşünüş tarzı arasındaki bağlantı, dilbilimcileri uzun zamandır meşgul eden bir mesele. Diller zihne birtakım kısıtlamalar getirir mi? Bir kavramın bir dildeki varlığı ya da yokluğu, o dili konuşanların bu kavramı anlama yetisini nasıl etkiler? Her kavram her dilde ifade edilebilir mi? Farklı diller dünyaya dair farklı algılar mı yaratır? Bir toplumun diliyle kültürü arasında nasıl bir ilişki vardır? Bütün diller eşit karmaşıklıkta mıdır?

Dilbilimci Guy Deutscher bu sorulara ikna edici cevaplar sunuyor. Kitap üç temel konuya odaklanıyor: dilin renk algısına, mekân algısına ve dilin cinsiyet ayrımına ilişkin "düşünce alışkanlıklarımız" üzerindeki etkilerine. Bugün dilbilim ve bilişsel bilimler alanında baskın olan görüşün aksine Deutscher, dilin düşünce üzerinde hiç de azımsanmayacak etkileri olduğunu savunuyor ve hayal gücümüzü zorlayacak ölçüde incelikli deney ve araştırmalardan faydalanarak bu savını destekliyor. Kitabın en güzel tarafı ise hem dilbilim tartışmalarının yakın takipçilerine hem de konuya hiç aşina olmayan kişilere hitap edebilmesi; zira yazar dilin hayatımızdaki yerini incelerken asla soyutlamalara başvurmuyor, aksine çok çeşitli dillerden verdiği örneklerle konuyu somut, sürükleyici ve esprili bir şekilde açıklıyor.

Deutscher'ın kitap boyunca vurguladığı bir nokta, var olan her dilin, özellikle de küreselleşme yüzünden her geçen gün sayıları azalan kabile dillerinin ne kadar değerli olduğu — çünkü bunlar kimi şaşırtıcı özellikleriyle, dile (ve hatta zihne) dair neyin "doğal" olduğu sorusuna bambaşka açılardan bakmamızı sağlıyor. Bu anlamda Dilin Aynasından, tehlikede olan dillerin korunması ve kayıt altına alınması için bir çağrı niteliği de taşıyor.

Metis Bilim

ISBN-13: 978-975-342-891-0

9 789753 428910

Metis Yayınları

www.metiskitap.com